

SØNDERJYSKE

ÅRBØGER 2023

Historisk Samfund
for **Sønderjylland**

Sønderjyske Årbøger 2023

Redaktion:

Mariann Kristensen

Mogens Rostgaard Nissen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes eksternt fagfællebedømmelse før publicering.

Julius Friedländer 1850: Den lille hornblæser tager afsked med sin familie. Bemærk Friedlænders nøjagtige gengivelse af den lille hornblæsters infanteriuniform med såkaldte rød-hvide "svalereder" på skuldrene – kendetegnet for hornblæsere og hoboister samt det militære bygelhorn af kobber. Maleri i privat eje.

Se side 29.

Indhold

Artikler:

<i>Martin Corfix: "Hornblæserne, de små raske 16 års drenge"</i>	9
<i>Frederik Lynge Vognsen: "Der følger jo meget med Søfarten"</i>	47
<i>Annette Højen Sørensen og Helge Wiingaard: Holger Andersen og antiksamlingen på Haderslev Katedralskole.</i> . . .	71
<i>Emil Bliksted Lange: Tønders 700-års byjubilæum.</i>	97
<i>Martin Göllnitz: Peter-gruppen og besættelsesmagtens terroraktioner i Sønderjylland 1943-45</i>	125
<i>Anne Rheder Andersen: Federal Union of European Nationalities</i> . . .	157
<i>Lisbeth Aagaard Lykke: I landflygtighed – sønderjyden Søren Outzens flugt fra tysk militærtjeneste under 1. verdenskrig.</i>	185

Anmeldelser:

<i>Auge, Oliver (red.): Glücksburg in der Zeit des Nationalsozialismus</i> .	213
<i>Bohn, Robert; Weber, Jürgen; Heinze, Gebriele; Marx, Marie-Thees og Waitzmann, Jan (red.): Wortmeldungen zur Zeit- und Regional- geschichte. Festschrift für Uwe Danker.</i>	216
<i>Buk-Swienty, Tom: Safari fra helvede. Nis Koch og sønderjyderne, der i 1. Verdenskrig blev sendt på en hemmelig mission til Afrika og endte som jaget vildt.</i>	218
<i>Davidson, Hans Christian: Nazisternes sidste tilflugt. Maj 1945 i Flensborg – mellem ofre og gerningsmænd.</i>	223
<i>Glenthøj, Rasmus og Ottosen, Morten Nordhagen: Union eller undergang. Kampen for et forenet Skandinavien.</i>	226
<i>Henningsen, Lars N. og Hansen, Hans Schultz: Sans for sønderjysk historie. Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år.</i>	228

Hering, Rainer og Hansen, Hans Schultz (red.): Die Folgen der Teilung Schlesiens – 1920/Følgerne af Slesvigs deling – 1920. . . .	230
Hoppmann, Jürgen: H.W. Bissen 1798-1868. Ein Bildhauerleben im Spiegel seiner Briefe. Kommentiert von Jürgen Hoppmann.	233
Jensen, Niels: Hjælpen til Sønderjylland. Statens og privates ekstraordinære investeringer i Sønderjyllands infrastruktur 1920-1940. . . .	235
Kraack, Detlev (red.): Die Kalendernotizen des Husumer Pastors Peter Danckwerth (1611-1652).	236
Petersen, Karsten Skjold: Nederlag og triumf. Slaget ved Gadebusch 1712, erobringen af Tønning og Magnus Stenbocks fangenskab.	237
Rasmussen, Carsten Porskrog og Hansen, Hans Schultz: Sønderjylland – en særlig historie.	239
Tarvet, Ruairidh Thomas: Re-Imagining Sleswig. Language and Identity in the German-Danish Borderlands – Understanding the Regional, National and Transnational Dimensions of Minority Identity.	240
Wendel-Hansen, Jens Lei: De træer, de drypper endnu – 1864 i dansk politik.	242
Forfatterliste	245
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2022.	247
Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2022	273
Historisk Samfund for Sønderjylland	281
Regnskab	286

Forord

AF REDAKTIONEN

Hermed Sønderjyske Årbøger 2023. I redaktionen er vi glade for at kunne præsentere endnu en årbog for medlemmerne af Historisk Samfund for Sønderjylland.

Den første historiefaglige artikel er skrevet af Martin Corfix, der undersøger de små hornblæsere under de to slesvigske krige med sigte på deres sociale situation.

Årbogens anden artikel er forfattet af Frederik Lykke Vognsen, der har nærlæst kaptajnsfrue Dorothea Nissens dagbøger for at undersøge, hvilke sygdomme og hvilket syn på sygdomme man havde om bord på en kinafarer fra Aabenraa.

Tredje artikel er skrevet af Annette Højen Sørensen og Helge Wiingaard, der sammen fortæller om diplomaten Holger Andersen, der var født i Haderslev. Forfatterne ser på hans skoletid på Haderslev Kate-dralskole samt på, hvilken betydning den klassiske dannelse havde for hans senere diplomatiske arbejde.

I årbogens fjerde artikel ser Emil Bliksted Lange på Tønder og den danske og tyske befolkningsgruppes lokale identitet i forbindelse med byens jubilæum i 1943, der egentlig skulle afholdes i samarbejdspoliti-kens ånd, men endte med at finde sted samtidig med, at samarbejdspo-litikken brød sammen.

I sin artikel ser Martin Göllnitz på den berygtede tyske terrorenhed Petergruppens arbejde i Sønderjylland, mens årbogens sjette artikel er skrevet af Anne Rheder Andersen, der har undersøgt, hvorfor og med hvilke målsætninger det danske og det tyske mindretal engagerede sig i mindretalsorganisationen FUEN i perioden 1969-1978.

Rækken af artikler sluttet af med et kommenteret kildeuddrag, hvor Lisbeth Aagaard Lykke på baggrund af private breve i familiens eje og beretninger fra FSK's årbøger beskriver, hvordan sønderjyden Søren Outzen fra Ellum ved Løgumkloster deserterede fra tysk krigstjeneste under 1. verdenskrig, og hvad han siden oplevede efter at have krydset grænsen til Danmark.

Derudover rummer årbogen anmeldelser af en række værker om Sønderjyllands historie samt beretninger fra museer, arkiver med mere.

God læselyst!

”Hornblæserne, de små raske 16 års drenge”

AF MARTIN CORFIX

”Den lille Hornblæser” på Rådhuspladsen i København, rejst i 1899, er i dag et næsten glemt nationalt mindesmærke, men i flere generationer erindrede man derved netop alle de drenge i 14-17-års alderen, de såkaldte ”spillemænd”, der deltog i de slesvigske krige. H.P. Holst skrev sit nationale digt, ”Den lille Hornblæser”, der udkom i november 1849, og som med lynets hast blev uhyre populært. Treårskrigen gjorde drengene til ikke alene regimenternes, men også befolkningens yndlinge, og siden hen begyndte de små hornblæsere at dukke op i meget af erindringslitteraturen, hvor netop populariteten omkring ”hornblæserne, de små raske 16 års drenge”, fremhævedes.¹ Men var H.P. Holsts digt baseret på en virkelig lille hornblæser? Hvem var disse drenge, hvor kom de fra, hvad blev der siden hen af dem, og hvorfor går der i en betragtelig del af den danske regimentsmusiks navne i 1800-tallet en rød tråd til Slesvig, Holsten og Lauenburg? Disse spørgsmål afdækkes i denne artikel.

Indledning

En stor del af musikernavnene i den danske hær i 1800-tallet har rødder tilbage til hertugdømmerne og en hel særlig institution, Christians Plejehus i Egernførde. Plejehuset var en musikalsk udklækningsanstalt for fattige børn af underofficerer og spillemænd, hvor drenge kunne optages og uddannes til militærmusikere, og de afgik fra plejehuset efter deres konfirmation til de forskellige musikkorps i hæren. Da nu plejehuset lå i Egernførde, var der et naturligt optag af drenge fra hertugdømmerne og helt ned til grænsen ved Altona, og disse drenge, der gjorde de slesvigske krige med, kom som militærmusikere til at præge den danske militærmusik længe efter, at hertugdømmerne i 1864 var erobret af Preussen/Østrig, idet de gik med deres regimenter til nye garnisoner i det egentlige Danmark. Det er dog sparsomt med litteratur, vi har om Christians Plejehus, og så at sige ingen har tilbundsgående beskæftiget sig med institutionen som ”planteskole” for og leverandør af mange af de små hornblæsere til hærens forskellige regimenter. Området har derfor hverken militær- eller musikhistorisk været behandlet i forskningslitteraturen. Rigsarkivet rummer arkivalierne for Christians Plejehus, og netop med afsæt i plejehusets stambøger vil vi opspore nogle af dren-

gene og finde ud af, hvor kom de fra, og hvad der siden hen blev af dem, når de afgik fra plejehuset og ud til de forskellige regimentsorkestre. Ved hjælp af dette kildemateriale sammenholdt med oplysningerne fra trykte kilder og erindringer samt vigtigt billedmateriale fra Rigsarkivet, Det Kgl. Bibliotek og et enkelt stadshistorisk arkiv er det lykkedes at sætte navne på og finde frem til flere af de for længst glemte plejehusbørn, fattig- og opfostringshusenes drenge og de almindeligt rekrutterede hornblæserdrenge og deres gang udi musiklivet og i sidste ende – for plejehusbørnenes vedkommende – deres videre vej til det egentlige Danmark, hvor de efter 1864 blev godt integreret. Hvorvidt drengene havde et reelt valg, når det var musikken, der blev deres levevej som hoboister² og hornblæsere i hæren, kan diskuteres, men deres vej i musikken var dog både en social og kulturel proces, det eneste springbræt ud af armoden, hvor de fleste drenge hævdede sig fra bundløs fattigdom op ad den sociale rangstige og endte som agtede musikere og musikdirigenter ved garnisonsbyens militære musikkorps.

At skrive en artikel om et så afgrænset emne som de små hornblæsere ud fra så begrænsede kilder og spredte erindringer kan indimellem synes som en mosaik. Det sekundære kildemateriale vil sammenholdt med kilderne og billedmaterialet dog danne en helhed. Indimellem vil vi lade tidsvidnerne tale. Citaterne kan synes lange, men for fremstillingen er det vigtigt, at de sparsomme vidnesbyrd om "hornblæserne, de små raske 16 års drenge"³, kommer til orde. Mange af beretningerne er tillige fra publikationer, som i dag er mindst 100 år gamle og derfor ikke almindeligt tilgængelige.

Generelt har der i nyere tid ikke været den store interesse for udforskningen af de små hornblæsere, og det kan undre, at musikhistorikerne har vist så lidt interesse for den historie, når nu flere berømte musikpersonligheder som for eksempel H.C. Lumbye og Carl Nielsen som blot 14-årige trådte deres barnesko i militærmusikken som henholdsvis trompeter og hornblæser. Et strejftog i den militærhistoriske litteratur fra begyndelsen af 1900-tallet viser dog, at flere har beskæftiget sig med hornblæserinstitutionen blot ikke mere dybdegående: Krøyer og Hinges bog om den danske underofficer gennem tiderne kommer med sparsomme, men dog vigtige oplysninger om de små hornblæsers rekruttering og institutionen i Egernfærde. Musik- og militærhistorikeren Niels Friis kommer ligeledes med betydningsfulde optegnelser i sært trykket *Militærmusikken* om den danske regimentsmusiks organisation, dens mænd og musikere fra hertugdømmerne, de såkaldte "holstene-

re". Feltpræsten Høyer Møllers erindringsbog fra Treårskrigen må også fremhæves, idet han er den, der i opdrag for Krigsministeriet lukker Christians Plejehus ned, da undervisningen i institutionen i en årrække har været i forfald. Børge Barløse kommer i sin lille artikel om plejehuset med supplerende information, ligesom der er medtaget en hel del bøger og artikler om militærmusikken og de slesvigske krige, hvor hornblæserne nævnes sporadisk. Det gælder blandt andet Bøgeskov og Arendrups lærde artikler samt Otto Vaupels *Kampen for Sønderjylland 1848-50* og *Vor sidste kamp for Sønderjylland* af Liliefalk og Lütken samt en del regiments- og bataljonshistorier. H.P. Holsts digt og særligt spørgsmålet om, hvorvidt digtets lille hornblæser var en historisk person, bliver også behandlet, og sammen med spændende erindringer af oberst Ræder om den lille hornblæser, Dinesen, vil det blive dokumenteret, at netop Dinesen gav inspirationen til Holsts digt. I samtiden fik digtet en meget stor, national betydning, der bevirkede en interesse for og dyrkelse af de små hornblæsere. I meget af erindringslitteraturen er det da også "det raske" ved de små hornblæsere, der fremhæves, og der må nok indimellem tages et forbehold, idet erindringer har det med at blive både dramatiserede og også "bedre" med årene. Desuagtet tjener erindringerne som forståelsesramme og fortæller os noget om den popularitet og betydning, hornblæserne fik i den nationale fortælling som hele folkets yndlinge. Vi hører sjældent om det traumatiserende ved krigen, men en enkelt lille hornblæser har dog mange år efter skrevet om sin angst, da han som 14-årig for første gang i sit liv ser en dræbt fjende.

Militærmusikeren Vilhelm Dræbys erindringer efter hans dagbogsnotater, der foreligger i manuskript i de historiske samlinger på Sønderborg slot, har ikke før været publiceret og er det eneste vidnesbyrd fra en spillemand, der bidrager med ny viden, når vi med den 17-årige hornblæser Dræby drager i felten i den sidste slesvigske krig. Komponisten Carl Nielsens erindringer i bogen *Min fynske barndom* om de gamle hornblæserveteraner fra hertugdømmerne vil sammenlignet med Vilhelm Dræbys optegnelser om samme fortælle os om to modstridende syn på "holstenerne", ligesom Dræby vil bringe os på sporet af de hvervede spillemand fra de tyske stater, som han ikke så med milde øjne på. I dag lyder det da også som et utænkeligt arrangement, at fremmede musikere fra de tyske stater, som Danmark lå i krig med, var en del af den danske hær i 1864! Vi sætter navne på flere af de tysk-hvervede og afdækker, hvad der siden blev af dem, da denne hvervning ophørte med hærloven af 1867.

Militærmusikkens organisation i de slesvigske krige

I krigene 1848-50 og 1864 opererede man med to former for militære musikkorps: brigademusikkorpsene, der var harmoniorkestre, det vil sige besat med træblæser- og messinginstrumenter, og bataljonsmusikkorpsene, der havde ren messingbesætning.⁴ Efter hærordningen 1841-42 havde Danmark fire brigademusikkorps foruden musikkorpset ved Den Kongelige Livgarde til Fods. Brigademusikken hørte hjemme i den tids store garnisonsbyer: 1. og 2. Brigades Musikkorps i København, 3. Brigades Musikkorps i Fredericia og 4. Brigades Musikkorps i Rendsborg. Brigademusikken og musikkorpset ved Livgarden til Fods havde en besætning på hver 27 musikere: "1 brigade tambour; 10 hoboister af 1ste klasse [hoboist var datidens betegnelse for en musiker ved et brigademusikkorps og Livgardens til Fods], heriblandt forblæseren [datidens betegnelse for musikdirigenten]; 8 hoboister af 2den klasse; 8 hoboister af 3die klasse".⁵ Brigadetamburen var den, der rangerede højest i hierarkiet og havde blandt andre goder "frit hus". Desuden nød hoboisterne fri mundering samt et brød hver femte dag!⁶ Hvert brigademusikkorps kunne forstærkes med indtil fem fra bataljonerne afgivne tamburer til at betjene slagtojsinstrumenterne, så det reelle antal kom op på 34 mand.⁷

5. Regiments Musikkorps på Als 1864. Under krigen 1864 var bataljonerne udvidet til regimenter. Musikkorpset er identisk med 5. Bataljons Musikkorps, musikkorpset, som komponisten Carl Nielsen blev optaget i i 1879. Foto: Peter Elfelt. Kilde: Rigsarkivet.

Til hver af de 23 linjebataljoner (først i 1852 havde alle bataljoner fået musikkorps) var der ved hærordningen 1841-42 normeret et musikkorps af størrelsen: "1 stabshornblæser (overspillemand) [musikdirigent]; 8 hornblæsere (spillemænd) [datidens betegnelse for en musiker ved et bataljonsmusikkorps] af 1ste klasse; 8 hornblæsere (spillemænd) af 2den klasse".⁸ Årligt blev der fra armeen bevilget 120 rigsdaler til instrumenter og noder til bataljonsmusikken, men merudgiften ved at holde musik blev betalt af bataljonernes officerer – en cirka 150 til 160 rigsdaler årligt. Officererne betalte således af egen lomme, for at de kunne nyde en god bataljonsmusik.⁹ Ikke siden de slesvigske krige rådede hæren over et så stort musikpersonale, mere end 600 musikere, her iblandt drenge på 14 år, der almindeligvis kunne optages i regimentsmusikken efter deres konfirmation.¹⁰

Forskellen mellem de to former for musikkorps var, at bataljonsmusikkens hornblæsere mere var "frontsoldater" end deres kolleger i brigademusikken. I Treårskrigen var brigademusikken dog med i forreste linje som samlet enhed og kunne ledsage troppernes stormløb med en opildnende hurtigmarch eller stormmarchgalop. I 1850 deltog således den senere fra Tivoli og Folketeatret så kendte musikdirektør C.C. Møller – komponisten til den kendte "Bataille March" fra 1864 – som 27-årig hoboist i Istedslaget med 2. Brigades Musikkorps. Men bataljonsmusikerne forrettede dobbelttjeneste: de kunne dels virke samlet som musikkorps "for at danne en hornmusik", dels som i begge slesvigske krige deles ud til bataljonernes kompagnier som hornblæsere, der varetog signaltjenesten mellem de militære afdelinger i felten.¹¹ Det var erfaringerne fra Den Preussiske Syvårskrig (1756-1763) og særligt Den Nordamerikanske Uafhængighedskrig (1775-1783), der for alvor lærte europæerne denne ny jægertaktik: føring af tropper i spredt orden ved hjælp af hornsignaler. Først i de lette jægerbataljoner og siden ved de lette infanteribataljoner.¹² Stabshornblæseren var chefens højre hånd, idet han skulle blæse chefens ordrer, de mange udførelsessignaler, ud til de forskellige kompagnier: Ligesom en telegraf blev signalet ført videre fra hornblæser til hornblæser ud til den tiltænkte afdeling, for eksempel "2. jægerkorps! Avancer!" Stabshornblæseren var derfor som oftest bereden, så han kunne følge chefen alt afhængigt af, hvilket terræn man kæmpede i.¹³ Bataljonshornblæserne var altså i forreste linje, og ikke sjældent faldt hornblæseren sammen med sin befalingsmand: I Istedslaget havde oberst Læssøe ved angrebet på Grydeskov taget position på en bakke med sin ordonnans og stabshornblæser: "Imidlertid

faldt kuglerne tættere om de på bakken holdende ryttere. Først blev ordonnansen truffen, og kort efter sank stabshornisten af hesten; men Læssøe holdt urokkelig på skimlen. For at få sin chef til at forlade denne farlige post sagde adjutanten: "Hr. obersten ser, at fjenden sigter efter flæsket, det går ud over ærterne."¹⁴ Læssøe svarede i samme spøgende tone: "Er de bange, så dæk Dem." Kort efter lå Læssøe selv død med gennemskudt bryst.¹⁵ Ligeledes den 6. april 1864, hvor en preussisk gardebataljon angreb forpostkompagnierne i skyttegravene foran Dybbøl: "snart efter ramte en dræbende kugle kaptajn Hansen, medens han færdedes i løbegraven; hans hornblæser, Bottelé, var falden ved hans side kort forinden."¹⁶

Det Kongelige Christians Plejehus i Egernførde

Når man dykker ned i den danske regimentsmusik i 1800-tallet, går der i en betragtelig del af musikernavnene en rød tråd til Slesvig, Holsten og Lauenburg. Fællesbetegnelsen helt op i vor tid om disse musikere har været "holstenerne", og den sidste, jeg husker, der brugte ordet, var janitsharen, kgl. kapelmusikus Hans Fulling (1912 – 2002); når han stod på bar bund med hensyn til et musikernavn, sagde han: "det er nok en holstener!"¹⁷ De små hornblæsere blev for en stor dels vedkommende rekrutteret fra fattig- og opfostringshusene, hvor der var en tradition for, at drenge, "der havde øre", fik undervisning i blæser- og slagtøjsinstrumenter med henblik på, at de siden hen skulle gøre fyldest i militærmusikken. Men var det et tilfælde, at så mange fra hertugdømmerne blev musikere i den danske hær? Ingenlunde, for sporet leder os til en ganske særlig stiftelse, Det Kgl. Christians Plejehus i Egernførde. Plejehuset var oprettet af Frederik V i 1764 i København som "Invalidehotel"; en forsørgelsesanstalt for invaliderede veteraner, soldaterenker og forældreløse børn af underofficerer og spillemænd. Plejehuset blev i 1785 flyttet til Egernførde, og her blev det for alvor en "planteskole", en ret avanceret musikskole, der leverede dygtige spillemænd og underofficerer til armeen. Plejehuset kunne rumme 380 individer; 200 veteraner, "invaliderne;" 60 soldaterenker; 80 drenge og 40 piger.¹⁸ Landgreve Carl af Hessen og statholder i hertugdømmerne – Kronprins Frederiks (senere Frederik VI) svoger – stillede sine tidligere fabriksbygninger til rådighed for staten til plejehuset. Drengene var ligesom veteranerne uniformeret i rød uniformskjolefrakke, blå benklæder – om sommeren hvide – med hue, og fra plejehuset hørtes på militærvis dagligt om

morgenen, "reveille", og om aftenen, "tappenstreg", udført af musikpoderne.¹⁹ Ofte så man hele søskendeflokke, der blev indskrevet i plejehuset, som ydede frit ophold og sørgede for børnene til og med konfirmationen. Under opholdet blev drengene uddannet af en musiklærer, plejehusets "Musicus", Johann Friderich Mehder²⁰, til hoboister, hornblæsere, tamburer og trompetere og gik efter deres konfirmation direkte fra plejehuset til de af armeens afdelinger, der havde brug for dem. Drengene, der kaldtes "alumner", var allerede fra optagelsen i plejehuset bundet for en periode af otte års tjeneste, når de var konfirmeret og afgået til et regiment, men kunne efter de otte år vælge at udtræde eller fortsætte.²¹ Ved at gennemgå stambøgerne for Christians Plejehus ses, at størsteparten af drengene stammede fra hertugdømmerne, men der var også et aneligt antal drenge, der blev sendt fra alle egne af det egentlige Danmark til plejehuset, ligesom enkelte drenge fra Norge og Sverige samt enkelte fra flere tyske stater også blev optaget. I plejehuset var de så gennemsnitligt i syv til ti år, til de blev konfirmeret.²² Vi kan i stambøgerne se, at der er en aldersforskel på, hvornår de forlod plejehuset, og det var konfirmationen, der var udslagsgivende: I en tilføjelse fra 1759 til konfirmationsforordningen af 1736 var det bestemt, at præsten ikke måtte antage børn til konfirmation under 14-15 år, og alle skulle være antaget, før de var 19²³, så aldersmæssigt har afgang fra plejehuset været afhængig af, hvornår drengene blev konfirmeret. Som sagt var deres vej forudbestemt til otte års tjeneste ved et musikkorps, men de fleste fortsatte den militære musikervej, hvor mange kom til at stige op af den sociale rangstige fra et liv mange gange født i håbløs fattigdom til agtet musiker eller musikdirektør i borgerskabet netop gennem deres ansættelse i garnisonsbyens regimentsmusik. Det gjaldt også for de drenge, hvis far var underofficer og fik skrevet sønnen i "spillemandsnummer" ved sit kompagni. Disse drenge blev også kaldt "skillingsbørn", idet faderen modtog "den daglige skilling" mod, at hans søn var bestemt til en fremtidig tjeneste ved hans regiment. Underofficerssønner, der for eksempel stod i "spillemandsnummer"²⁴ ved Danske Livregiment, blev i lighed med plejehuset i Egernførde indkvarteret på Sølvgades Kaserne i København, fra de var 10 til 14 år. Regimentet havde nu ansvaret for deres skoleundervisning og "deres militære og moralske dannelse"²⁵ samtidig med, at de blev oplært til musikere af regimentets hoboist. De boede i de fire år på kasernen sammen med de andre drenge, der stod i spillemandsnummer, under opsyn af en sergent og hans kone på barselsstuen.²⁶

Som beskrevet indeholdt plejehuset i Egernførde en efter tiden ret avanceret musikskole, hvor drengene antageligt modtog ene- og gruppeundervisning af musiklæreren, og formodentlig underviste de ældste og dygtigste drenge de yngre årgange i skalaer og nodelære, ligesom drengene stiftede bekendtskab med datidens militærmusik; ouverturer, valse, marcher, polkaer, galopper, fædrelandssange, operaarier, romancer og de mere jordnære hornsignaler. Det har nok også indimellem været sådan, som den lille hornblæser Carl Nielsen erindrede fra dengang, da han ved regimentsmusikken i Odense af overhornblæser Schreiber, der talte med tysk tonefald, blev undervist i altbasunspillet; i Titousouverturen af Mozart gik det galt, da der i stykket forekom nogle soloagtige ottendedels-passager, som Nielsen ikke lige kunne spille, især da Schreiber angav takten, som han ikke måtte fravige: "Så slog han mig hårdt over fingrene flere gange; og det gjorde meget ondt. Jeg så ham lige i øjnene, men jeg græd ikke. Så gav han sig til at holde en lang, rørende præd om, hvad jeg skyldte mine forældre, om min fremtid og hans eget gode hjerte – han fortrød åbenbart, hvad han havde gjort."²⁷ Men mon ikke musikken og optagetheden af at lære at spille et instrument blev en kur mod alverdens fortrædeligheder og onde ånder for de fleste drenge! Forplejningen i Christians Plejehus stod heller ikke tilbage for, men var bedre end i andre lignende institutioner: Morgenmaden bestod af te eller mælk med brød og smør. Frokosten var et varmt måltid – efter lægens forskrifter med kødsuppe to gange ugentlig – og aftensmaden bestod af øl med brød og smør til, og plejebørnene fik tillige pålæg i form af ost og kød.²⁸

Christians Plejehus nåede at eksistere i henved 78 år i Egernførde. De sidste drenge afgik i 1854, hvorefter plejehuset blev nedlagt. Behovet for en institution af denne art bortfaldt med loven om almindelig værnepligt i 1849, og det var feltpræsten Erik Høyer Møller, der af Generalkommandoen fik i opdrag at lukke plejehuset ned. Anstalten var da også på dette tidspunkt på grund af Treårskrigen "demoraliserende forhold"²⁹, dårlig tilstrømning, utilstrækkelige lærere og en uduelig forstander blevet fuldstændig utidssvarende, og selve fundamentet, musikundervisningen til poderne, var sunket til et niveau, der ikke var forsvarligt.³⁰ I Krigsministeriets motivering for nedlæggelsen anførtes tillige, at "Christians Plejehus i de senere år dog ikkun har leveret et forholdsvis ringe antal spillemænd, og der altså som hidtil på en mere hensigtssvarende og langt mindre bekostelig måde vil kunne sørges for tilvejebringelsen af spillemænd."³¹ Nu blev det op til andre og lignende

institutioner alene at varetage denne opgave: Fattigvæsenets skoler, særligt Bredgadens Skole i København var en af leverandørerne: Her kunne "almisselemmers børn"³² og "uindskrevne" fattiges børn på deres forældres ønske sættes i skole, hvor de fik almindelig undervisning, men også lærte at blæse trompet, horn, fløjte og at slå tromme, og når de var udlært, blev drengene hvervet til hærens forskellige regimenter. Kostskolen Det Kongelige Opfostringshus i Store Kongensgade i København, hvis drenge hæren også tidligere havde rekrutteret fra, fortsatte tillige med at levere spillemænd til militærmusikken.³³

Drengene fra Christians Plejehus og deres videre færd

Vi vil følge nogle plejehusdrenge fra deres indførelse i stambogen i plejehuset til deres bestemmelsessted, hvor særligt tre plejehusdrenge kom til at sætte deres helt særlige aftryk på garnisonsbyen i form af deres musikkompositioner. Holsteneren Hans Heinrich Ernst Brüggmann var født i Flottbek i den kongelige grænseby Altona ved Hamburg den 17. september 1820, og han indlemmedes som nr. 1222 i Christians Plejehus den 30. april 1829. Da var han blot otte år.³⁴ Hans forældre var vicevagtimester Joachim Heinrich Christoph Brüggmann, der var blevet tildelt dannebrogskorset for udmærkelse ved Stralsunds indtagelse i 1808,³⁵ og mor Catharina født Otten. Den 20. oktober 1838 overgik han fra plejehuset som hoboist til 2. Livregiment til Fods.

En yngre broder, Johann Wilhelm Dietrich Brüggmann, var født den 21. oktober 1822 og ankom til Christians Plejehus som syv årig den 31. oktober 1829 som nummer 1229. Den 22. oktober 1839 afgik han som hornblæser til Jyske Infanteriregiment.³⁶

Senere kom Hans Heinrich Ernst Brüggmann til Altona, først ved et af jægerkorpsenes musikkorps og senere ved 6. Bataljons Musikkorps i Kiel. "Han var en stout soldaterskikkelse, en storartet musiker og dygtig stabshornblæser"³⁷, som i høj grad kom til at præge Viborgs militærmusik efter 1864 og til sin død i 1874. Han havde fra jægerkorpstiden været "ekstra-musikus" ved et italiensk operaselskab, der gæstespillete i Altona, og den italienske kapelmester havde givet ham lejlighed til at afskrive en mængde af ouverturerne og den øvrige operamusik, som Brüggmann derefter instrumenterede for blæsere og tog med sig, da hans afdeling efter 1864 blev garnisoneret i Viborg. Brüggmann satte sit præg på musikkorpsset, "og mange gode og smukke traditioner, der holdtes i hævd til det sidste, stammede fra hans tid."³⁸

1. Halvbrigades Musikkorps af 2. Jyske Brigade 1867. "Band of Brothers" – her ses virkelig en samling af "holstenere", tidligere plejebørn fra Christians Plejehus og deres sønner: Forreste række fra venstre: Walther, Reimer junior (søn af enten Johan Reimer nr. 1292 i Christians Plejehus eller broderen, Wilhelm Reimer nr. 1318 i Christians Plejehus), Dose, Jens Mikkelsen, ?, Michelsen. Midterste række fra venstre: ?, Friedrich Zorn (født 1831 i Rendsborg), Friedrich Wilhelm August Lustig, (fra Christians Plejehus nr. 1052), Hansen, (formentlig Paul Heinrich Hansen fra Christians Plejehus nr. 1294) stabshornblæser H. H. E. Brüggmann (fra Christians Plejehus nr. 1222), H. F. L. Amelung (fra Christians Plejehus nr. 1306), Kruse, Arndt (født ved Leipzig 1829), ?, Detlev Heinrich Friederich Utermöhl, (født 1841 i Ratekau, Holsten). Bagerste række fra venstre: Steinert, Marquard junior, (faderen, Johann Friederich Marquard født i Danzig, havde også været i plejehuset), Hennings (antageligt en søn af stabshornblæser Johann Hennings, der var født i Mecklenburg-Schwerin), Starup Hansen, Johan Nielsen, Mogenssen, Hans Heinrich Hopp (født 1839 i Sievershagen, Holsten), Rasmussen. Kilde: Rigsarkivet.

Hans og Johann Brüggmann mistede formentlig en slægtning ved 8. Brigades modangreb den 18. april 1864: To spillemænd, Petersen og Brüggmann, hjalp deres sårede løjtnant Baumann, og de skulle nu blæse "venstre fløj fremad", men begge blev samtidig såret, "og toernerne forstummede. Fanestangen blev skudt over mellem hænderne på Baumann; men han svingede ufortrødent videre med stumpen, medens kuglerne peb ham om ørerne".³⁹

Christian Wilhelm Thilo blev født den 12. september 1821 i Slesvig af forældrene A.N. og Johanne Thilo og indlemmedes som nr. 1298 som 12-årig den 20. oktober 1833 i Christians Plejehus. Han afgik den 12. oktober 1839 "als Hoboist vom Schleswigschen Infanterie Regiment."⁴⁰ Thilo lå i garnison i sin fødeby indtil hærordningen af 1842, hvor Thilo blev forflyttet til 3. Infanteri Brigades Musikkorps i Fredericia. Thilo var en opdukkende stjerne, der snart avancerede og fik det højeste embede, en tidligere plejehusdreng kunne drømme om: at blive brigademusikdirektør (musikdirigent) – en ganske imponerende social opstigning.⁴¹ Under Fredericias belejring og bombardement 1849 spillede Thilo og musikkorpset dagligt om eftermiddagen på en fri plads i fæstningen for at opmuntre de indesluttede soldater, "men de gennem luften hvislende bomber bragte spillemændene ud af takten; det blev ofte til den græsseligste kattemusik; ide de fleste af spillemændene fulgte med øren og øjne de syngende bomber i stedet for at være med på noderne, og da så det uheld indtraf, at en bombe slog ned i musikken og dræbte en gammel fagotblæser, Johan Hardenberg, så måtte denne kunstyndelse opsættes til lysere dage."⁴² Thilo havde kompositoriske evner, idet han dagen efter Fredericiaslaget den 6. juli, da den danske hær ved det berømte udfald havde besejret insurgenthæren, skrev en sørgemarch til begravelsesprocessionen med den faldne general Rye og 22 officerer, der blev begravet den 8. juli 1849. Eftertiden kaldte den "Thilos sørgemarch", og at Thilo havde haft travlt, vidnede måske sidste del af sørgemarchen om, idet man her genkendte et lille citat fra den langsomme sats, "Marche Funebre", fra Chopins B-mol sonate, der var komponeret tre år tidligere. Nogle dage senere skrev han endnu en hyldest til 6. juli heltene; "Fredericia Seiers-Galop." Thilo døde den 1. februar 1854 i Fredericia kun 32 år gammel.⁴³

Ludvig Wilhelm Schmidt var hoboist i 3. Brigades Musikkorps i Fredericia. Og han må have kendt Thilo godt, idet han blev optaget i Christians Plejehus ni år gammel som nr. 1297 og ankom blot to dage før Thilo den 18. oktober 1833! Schmidt blev født i Egernefærde den 9. september 1824. Han afgik fra plejehuset den 24. oktober 1842 til 3. Infanteri Brigades Musikkorps i Fredericia,⁴⁴ hvor han igen fik følgeskab af C. Wilhelm Thilo. Der kendes også kun én march fra hans hånd, den meget populære "Fredericia Sejrsreville", som blev komponeret senere på året 1849 efter det sejrige udfald natten mellem den 5. og 6. juli. I trio'en indlagde Schmidt meget effektivt Emil Hornemanns komposition fra samme år, soldatersangen "I Natten Klam og Kold bag Frederi-

cias Vold". Ludvig Wilhelm Schmidt døde i 1888 i Svendborg og deltog i begge slesvigske krige.⁴⁵

Et andet plejebarn, som var sammen med ovennævnte, var Wiegand Christian Heinrich Schmidt. Han var født den 25. maj 1826 i Kiel, og som 11-årig optoges han i Christians Plejehus den 22. september 1837 som. nr. 1358. Hans far, Jean Nicol Schmidt, var hoboist ved "Lauenburgische Jägercorps". Han afgik den 22. oktober 1843 "als Hornbläser vom 3. Jäger Corps in Nyëburg" (Nyborg).⁴⁶

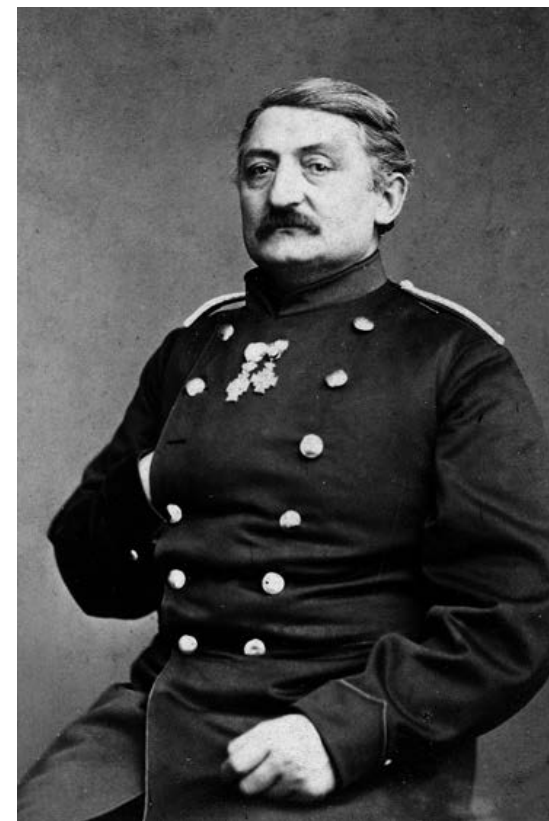
En storebror til Wiegand, nr. 1357, Carl Heinrich David Schmidt, født 19. januar 1824, blev som 13-årig optaget samme dag som Wiegand i plejehuset, og han afgik den 16. oktober 1841 som hoboist til 2. Livregiment til Fods, hvor Hans Brüggemann også var ansat.⁴⁷

Som hornblæser i 3. Jægerkorps' Musikkorps deltog Wiegand Schmidt i Treårskrigen, og senere avancerede han til stabshornblæser (dirigent) for korpset, der nu hed 19. Infanteri Bataljons Musikkorps, og var også med i krigen 1864. Fra samme periode stammer den march, "Kronprins Frederiks March", som Schmidt komponerede til den senere Frederik VIII, da kronprinsen som sekondløjtnant begyndte sin militære uddannelse ved bataljonen i Nyborg i 1861. Schmidt komponerede flere andre marcher, men ovennævnte blev også i eftertiden anerkendt som en af de smukkeste og mest spillede danske marcher, der stadig hører til standardrepertoiret i de militære musikkorps. Han døde i 1876.⁴⁸

Ofte så man to brødre blive regimentsmusikere, men der var også eksempler på tre, fire og hele fem brødre: Nr. 1306 Heinrich Franz Louis Amelung, født den 8. august 1823 i Egernførde, blev indskrevet i Christians Plejehus som 11-årig den 21. oktober 1834. Han havde sin afgang den 11. maj 1841 som hoboist til 2. Livregiments musikkorps. Hans bror nr. 1331 Christian Carl Christopher Amelung, gik ikke musikervejen, men nr. 1343, Claus Detter Joseph Amelung blev hornblæser ved 1. Jægerkorps som 16-årig i 1846. I 1864 blev han tilfangetaget som hornblæser fra 20. Regiment, 2. kompagni, og sad i fangelejr i Minden. Nr. 1438, Hans Friedrich Martin Amelung, og nr. 1439, Peter Jens Christian Amelung, blev også begge hoboister.⁴⁹

Nogle af de sidste, der forlod plejehuset ved dets nedlæggelse, var brødrene Jöns, der begge blev musikere i det egentlige Danmark: August Christian Emil Jöns blev født den 9. oktober 1835 i Slesvig. Han kom til Christians Plejehus den 26. august 1847 11 år gammel og fik nr. 1460. Han forlod den 26. oktober 1853 Plejehuset for at blive trompeter ved 6. Dragonregiment. Også lillebroren, Fritz Heinrich Johannes Jöns,

Stabshornblæser Wiegand Schmidt med dekorationer: Dannebrogsmændenes hæderstegn samt hæderstegnet for 16 års tro tjeneste. Kilde: Nyborg Lokalhistoriske Arkiv.

født den 27. april 1839 i Slesvig, kom i plejehuset samme dato og år som storebroren som nr. 1461 og afgik fra plejehuset den 22. februar 1854 som en af de sidste plejebørn for at blive hoboist i 6. Infanteri Brigades Musikkorps i Fredericia. August Christian Emil Jöns flyttede ved sin afsked hos Odensedragonerne til København, hvor han blev medlem af Københavns Orkesterforening og virkede sine sidste 25 år som contra bassist i forskellige orkestre i hovedstaden. Ved hans død i 1916 lød det i Dansk Musiker-Tidendes nekrolog over ham: "Det tynder ud blandt de ikke få slesvig-holstenere, der i sin tid fandtes i vore militære musikkorps. Jöns var en af dem."⁵⁰

Det var dog ikke alle, der var glade for den militære musikopdragelse. Johann Christopher Daniel Milde (1788-1864) var født i Nyborg, men opvokset i København og blev optaget på Christians Plejehus i Egernførde

som nr. 884, da han var ni år i 1797. Faderen, en kommandersergent ved prins Frederiks Regiment, og moderen var begge døde. Milde var en af de drenge, "der havde øre" og lærte at spille fløjte, men ifølge ham selv var det meget mod hans vilje: "Jeg havde det uheld i plejehuset at være blandt dem, der lærte musikken, thi hverken lyst eller geni gav dertil årsagen."⁵¹ Ved afgang fra plejehuset i april 1806 blev Milde ansat som fløjtenist (hoboist) ved faderens gamle regiment, Cronprins Frederiks Regiment. Han kom senere til Kongens Regiments Musikkorps, og herfra gik han til det højeste, en forældreløs og fattig plejehusdreng kunne drive det til: at blive fløjtenist i Det Kongelige Kapel, hvor han sad i 18 år. Milde gjorde dog ikke fordring på kunstnerisk betydning og udbrød tit: "Gid jeg kunne blive bedemand!, så kom jeg ikke til at stå tilbage for mine kolleger!" Carl Thrane skrev om ham i sin bog om kapelmusikerne: "denne alt for beskedne fløjtenist var slet ikke så ilde," men det handlede om, at Milde ikke alene ved kapeltjenesten kunne ernære sin store familie, selvom han ved siden af både var komponist, musikforlægger og også drev en lille musikhandel.⁵²

Hornblæserne i de slesvigske krige

Den senere glarmester, F. W. Bodin, fra Helsingør var en af de få, små hornblæsere, der senere selv fortalte om de følelser og den angst, der vældede op i ham ved mødet med krigens døde og tilfangetagne fjender. Måske stod Bodin i spillemandsnummer ved faderens regiment, for som han skrev, drog han med sin far i krig: Som 14-årig hornblæser med sit 10. Bataljons 1. Kompagni rykkede Bodin fra København den 1. april 1848. For ham var det et helt eventyr, der nu begyndte:

(...) og alt gik også glædeligt; vi blev kørt Sjælland igennem, men jeg fik snart at vide, at det ej var fornøjeligt alt sammen.

Allerede den 9. april rykkede kompagniet fire kilometer ud fra Gråsten, hvor det kom i kamp, men det forekom ham bare som en af de hjemlige manøvrer, så Bodin var i godt humør,

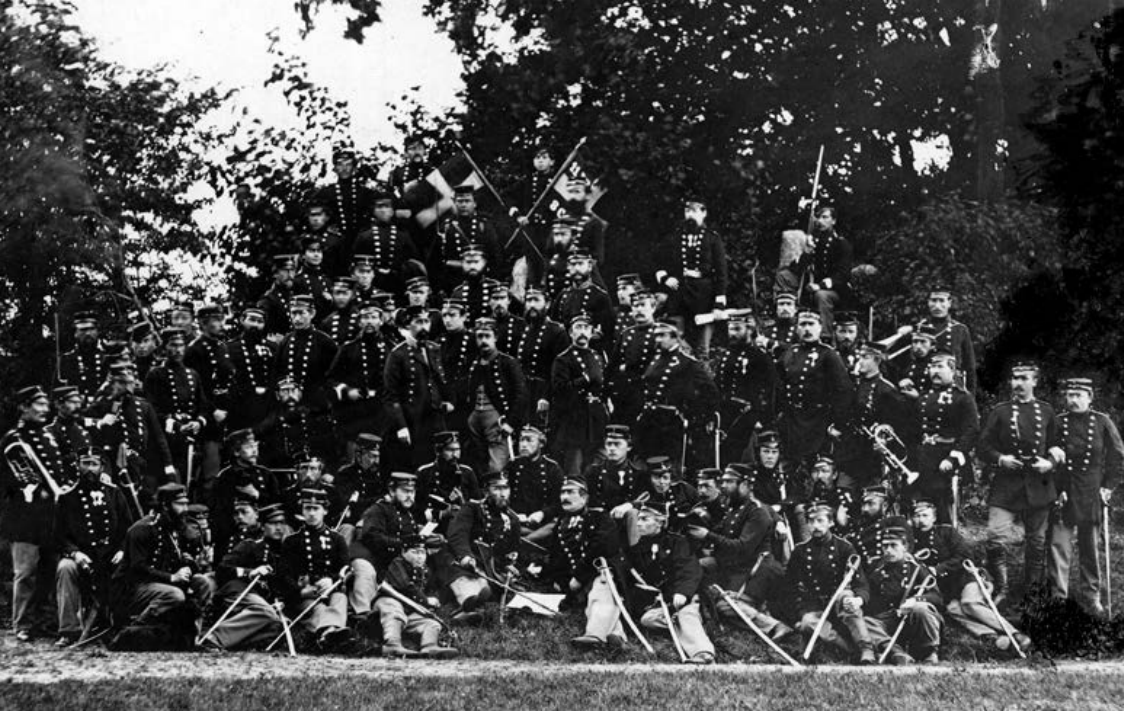
men da vi kom længere frem, faldt humøret. Jeg sprang over et gærde og faldt lige over en død soldat, en af de fjendtlige, han havde fået en kugle i panden; da kan jeg ikke nægte andet, end at der ligesom vendte sig noget inden i mig, men det gik snart over, da der hurtig fulgte mange

døde og sårede efter. Hvad der gjorde et mægtigt indtryk på mig, var, da jeg stod med bataljonen på Flensborggade, og de fangne friskare-mænd drog forbi os under streng bevogtning af vore jægere. Jeg havde ofte læst røverhistorier og om røverdragter; disse friskare-mænd vare klædte således: en skiden bluse med en rem eller et tov om livet, en grå bulehat med en hanefer i, svættede i ansigtet og mange blodige, nogle med armen i bind. Da blev jeg næsten bange. Jeg blev indkvarteret i en stor bygning tillige med min fader, vi blev anviste et kvistværelse. Fader måtte i tjenesteanliggender i byen, så jeg blev alene tilbage. Jeg stod i gadedøren, da jeg ikke turde gå i seng, før fader kom, og det varede længe. Jeg var bange for, at der skulle ligge nogle af røverne skjulte på loftet. Jeg deltog i alle 3 krigsår, men jeg var aldrig mere bange.⁵³

Bodin var så heldig at have sin far med i krigen, hvad de andre små hornblæsere jo ikke havde, og hans oplevelser lød da heller ikke til at have været traumatiserende, men utrygheden var reel nok, da lille Bodin ængsteligt stod og ventede i gadedøren på, at hans far skulle komme hjem, mens fantasierne om de skjulte røvere på loftet og måske under sengen spøjte i hans barnesind.

Mange af hornblæserne i det senere 2. Regiments Musikkorps i Helsingør var med i krigen 1864 som hornblæsere i 18. Bataljons Musikkorps. I korpset blev der mange år efter fortalt om flere af hornblæsernes bedrifter under felttoget, og det anekdotiske havde vel med årene fået rigeligt spillerum: Hornblæser E.W.E. Nielsen blev på et tidspunkt taget til fange af tyskerne, men idet han simulerede syg, blev han indlagt på lazarettet. Her så han sit snit til at stjæle en tysk lægeuniform og kappe og tog så flugten forklædt som preussisk militærlæge. På jernbanestationen blev han stoppet af nogle preussiske soldater, der kom bærende på en såret kammerat. Da de troede, Nielsen var læge, spurgte de, om der kunne gøres noget. Da hornblæseren havde et klogt hoved og talte godt tysk, nedkradsede han en recept med nogle latinske glosser og gav ordre til soldaterne om at hente medicinen på apoteket. Nielsen kom på toget, og da det dampede mod nord, råbte han til dem: "Husk at ryste flasken". Hornblæseren slap lykkeligt hjem til Danmark, meldte sig til sin afdeling og blev atter sendt til fronten.⁵⁴

Om hornblæser, underkorporal ved 18. Bataljon William Haudrup, fortælles det fra 1864, at hans regiment delvist var nedskudt og opløst. Men af den afdeling, han tilhørte, var der endnu en del tilbage. Denne blev nu i en hulvej omringet af tyskerne, og af de tilbageblevne befalingsmænd var der kun en ung løjtnant og ham selv. Da løjtnanten nu

11. Infanteri Regiments officerskorps på Fyn under våbenhvilen 1864. Forrest t.v. for midten ligger en lille hornblæser med sit bygelhorn. Stabshornblæser Johann Hennings står i 3. række t.h. med sit klaphorn og bag ham en hornblæser med almindeligt bygelhorn. En formodentlig overhornblæser står t.v. med sit es-althorn i Bygelhornfacon. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

gav en ordre, som efter Haudrups mening var den sikre død for mand-skabet, parerede han ikke ordren, men tog selv ledelsen, blæste først hurtig tilbagerykning og derpå stormangreb, hvilket forvirrede tyskerne således, at de danske soldater slap igennem tyskernes angrebskæde. Under stormløbet blafrede hans kappe eller slag for vinden og blev så gennemhullet, at den omtrent faldt af ham, uden dog at en eneste kugle rørte ham. Haudrup blev indberettet af løjtnanten for ikke at have adlydt ordren, men på trods af dette blev han udnævnt til dannebrogsmænd, og efter krigen blev han som ganske ung udnævnt til overhornblæser.⁵⁵

Fra Istedslagets begyndelse den 25. juli 1850 var der tale om den samme snarrådighed fra en hornblæser under kampen, hvor de tre forreste bataljoner af Ræders Brigade stormede for tidligt uden at vente på forstærkningerne. Bataljonerne blev af de tyske slået tilbage til Helligbæk, og to kompagnier af 5. Forstærkningsbataljon blev derved afskårne.

De reddedes ved en hornblæser, Mortensens, åndsnaerværelse. Han havde lagt mærke til signalerne ved de tyske bataljoner og moret sig for

at få tiden til at gå med at nynne dem. Da det nu kneb, blæste han, dækket af morgentågen, den fjendtlige bataljons kendingssignal og [udførelsessignalet] "tilbage", til den [fjendtlige bataljon] gentog signalet og trak sig et godt stykke tilbage, så kompagnierne slap forbi den.⁵⁶

Dagen før Istedslaget udmærkede en anden hornblæser fra 2. Bataljons Musikkorps sig i kampen ved Helligbæk Kro: "Nede ved selve bækken lå Helligbæk Kro. Den havde oprørerne besat stærkt; men ved et voldsomt bajonetangreb blev den taget af kompagniet Lund og nogle folk fra 2. Lette Bataljon. Vi tog 30 mand til fange på kroen, blandt andet tog stabstambour Orbes 8 mand, som havde lukket sig inde på "retiraden.""⁵⁷

Christian Bredsdorff skildrede i bogen "På felt fod" i form af breve til hjemmet sine oplevelser fra 1863-64 med det 18. Regiment. I et brev fra Dybbøl den 2. april 1864 fortalte han om de små spillemænd:

Tromme, lomme, lom! det er mit eget kompagni – det lyder virkelig fornøjeligt; jeg må ud og høre dem lidt nærmere. Pokkers kønne folk, de gardister, med deres små, fikse blå huer. Men de ved det også nok selv, har jeg en anelse om. Der står tre små piberdrengene [drengene, der spillede marchfløjte], den ene mindre end den anden, men alle med huerne på snur og sidehåret redt i hjul – den samme kam er åbenbart gået gennem dem alle tre, ikke et hårs forskel er at opdage. De ser for resten slet ikke fornøjede og barnlige ud. Nej, da priser jeg vor lille hornblæser, Michelsen, med det yndigste, lille, milde ansigt, man kan se, og så er han så tjenstvillig som en potte på 3 ben til at gå hen og hente øl, brød osv., osv. Han er også hele kompagniets yndling, men ingen er mere forelsket i ham end vor norske sergent; han reder aldrig seng til sig selv, uden tillige at rede til "den liten jævel", som han kalder ham, og når vi, som vi gør hveranden nat, ligger under åben himmel, begraver han ham formelig i halm, så der ikke er spor af spillemænd at se. Vi havde mage til ham, kun lidt mindre, lille Peter, men han blev nappet af tyskerne den 22.nde febr.; han var så træt af at løbe, det lille skind, at han smed sig ned i en grøft. Straks efter kom preusserne, og nu så en af vore en preusser tage ham op, klappe ham på kinden og nok så lempeligt sætte ham over gærdet, hvor han var i sikkerhed for vore kugler. Han har nu skrevet fra Küstrin, at han morer sig med at spille klink med sin faderlige ven, overspillemænd; han er fri for arbejde, fordi han er så lille, men spadserer omkring med en soldat efter sig (!), får dårlig middagsmad, men så meget mere brød, han vil have, og 1/4 pund smør hver fjerde dag. Han var meget henrykt over 4000 cigarer, som var sendt derover fra København, og hvoraf han også havde fået sin andel: 10 cigarer – det var ellers en forbistret mængde fanger, hele 400!⁵⁸

De to tilfangetagne, som Bredsdorff skrev hjem om, var underspillemand Peter T. Jensen og overspillemand P. Hansen, begge født i København og fra 18. Regiment, der sammen sad i krigsfangelejr i Küstrin.⁵⁹

Under begge slesvigske krige havde man brug for forstærkninger af hornblæsere: Drengene, der var konfirmeret, kunne derfor melde sig til krigstjeneste, men ikke altid stemte drengenes skudsmål overens med, hvad drengene fortalte ved indrulleringen: Erik Høyer Møller, der deltog i begge slesvigske krige som feltpræst, gjorde i 1851 en mindre behagelig opdagelse i Slesvig, nemlig den, at fire af de til vor afdeling hørende hornblæsere ikke var konfirmerede. Tiltrukket for et par år siden af soldaterne havde de forladt deres hjem og skoler og havde ladet sig engagere ved bataljonen, som uden betænkning havde modtaget dem og ladet dem lære at blæse horn, så de havde gjort tjeneste i to år. Da jeg havde erfaret dette og havde talt med dem, der alle ønskede at blive konfirmerede, begyndte jeg at forberede dem, men det viste sig snart, at medens de havde lært [horn]signalerne, havde de samtidig udsvædt al deres kundskab fra skolen og var utrolig uvidende. Det lykkedes mig at få en lille skole indrettet, som en cand.theol. Gad, der gjorde tjeneste som korpsskriver, var så venlig at overtage og lede med megen tålmodighed.⁶⁰

Hornblæser Peter Jensen Gersel (født 1848) som krigsfange i Breslau 1864. Et meget opstillet kabinetsfoto, hvor Gersel gør honnør for sejrherren, en preussisk officer! Samtidig personificerer den lille hornblæser på fin vis styrkeforholdet mellem Danmark og Preussen/Østrig i krigen. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

Et eksempel på en hornblæser, der blev indrulleret, mens han gik til konfirmationsforberedelse, var Carl Ferdinand Beyer [se foto af 5. Bataljons Musikkorps 1862]. Beyer blev som 14-årig, mens han gik til præst, antaget som hornblæser ved garnisonen i Helsingør i 1847. Da krigen brød ud i 1848, måtte han imidlertid i hast rykke ud med sit regiment til Flensborg, hvor han så blev konfirmeret af en af de stedlige præster.⁶¹

Også modstanderne brugte drenge som hornblæsere. Den i samtiden meget afholdte forfatter, oberstløjtnant Peter Frederik Rist, (såret den 18. april under Dybbøls storm som officersaspirant) der fik sit gennembrud med skildringen *En Rekrut fra 64*, gengav i sine *Fortællinger* den gamle kaptajn Horstmanns erindringer fra første slesvigske krig om en lille slesvigholstensk hornblæser på 13 år fra oprørshæren, "lille Pitter", der blev taget af en patrulje ved Marienthal. Den lille hornblæser fejrede nu juleaften sammen med de danske officerer, for de nænnede ikke at aflevere ham til fangenskab. Han blev trakteret med sødt øl og julegaver, men drengen forstummede pludselig med munden fuld af den søde julegrød, og så trillede tårerne ned ad kinderne på ham, mens han på sit plattyske hulkede: "Mutter, Mutter." Han tænkte selvfølgelig på dem derhjemme, som han savnede. Han hulkede sig nu i søvn, og næste dag, julemorgen, blev han mæt og med sine julegaver med parlamentærflag sendt tilbage til de tyske linjer. På årets sidste dag kom en af officererne, Holm, tilbage efter en træfning ved Kokkendorf og fortalte, at han havde set drengen. Holms læber var ganske hvide, og alle lyttede med angst til det, der nu måtte komme: "Den lille hornblæser lå forladt, da tyskerne trak sig tilbage. Han havde et skud i halsen." "Var det ham?" brølede kaptajnen. "Jeg kendte hans uldne tørklæde," svarede den tyngede Holm.⁶²

Drengene som hornblæsere brugtes også i den østrig-ungarske hær, hvor man havde en lignende institution som Christians Plejehus. Her blev forældreløse drenge optaget og opfostret af regimenterne. Det var disse drenge, den tjekkiske marchkonge, Julius Fucik, tænkte på, da han skrev sin march, "Die Regimentskinder."

"Den lille Hornblæser" – historisk person eller digt?

H. P. Holst deltog selv i Treårskrigen, hvor han fungerede som sekretær og "feltdigter" ved den militære stab. Men i 1849 skrev han det, der i flere generationer blev en bestseller, digtet *Den lille Hornblæser*. Mange andre lod sig dog også gribe af krigsbegivenhederne: Efter den danske hærs sejrriige udfald fra det indesluttede Fredericia i juli 1849 lagde kom-

ponister, digtere og billedkunstnere pen og palet til den følelse, man siden hen kaldte "Ånden fra '48." Komponister i hele Danmark leverede deres musikhyldest til 6. juli heltene: H.C. Lumbye, Andreas Frederik Lincke, C.C. Møller, Emil Hornemann, Ludvig Schmidt og C. Wilhelm Thilo skrev hyldest- og triumfmarcher, en sejrsevenne og en sejrsgalop, og H.P. Holst udsendte så sit nationale digt, der udkom i november 1849, og kort tid efter var livgardetrompetisten og musiker i Lumbyes orkester i Tivoli, Andreas Frederik Lincke, på gaden med sin *Den lille Hornblæser*, *Polka* med effektivt indlagte hornsignaler. Hornblæserne blev hele folkets yndlinge. Genremaleren Julius Friedländer tog nu også den lille hornblæser til sig og malede i 1850 flere udgaver af *Den lille hornblæser tager afsked med sin familie*. Kollegerne Niels Simonsen og F. C. Lund, sidstnævnte gjorde aktiv soldatertjeneste i krigen, fik deres malerier og tegninger litograferet af Adolph Kittendorff og udgivet 1851 i to meget populære billedserier *Scener af livet i felten* hos kunsthändler H.J. Bing & Søn. Her så man blandt andet Lunds to små *Sovende hornblæsere på 6. Brigades alarmplads den 8. oktober 1850* og Simonsens *Såredes forbindelse under kampen*, hvor netop en lille hornblæser var ved at få lagt en hovedforbinding af feltlægen. Men også nr. 8 i billedserien, *På marchen*, skildrede Simonsen en landsoldat, der bar kompagniets lille hornblæser på skuldrene. Otto Bache placerede langt senere i sit maleri fra 1894 *Troppernes indtog i København 1849* en lille hornblæser i spidsen for tropperne, hvor han lod ham blive kindkysset af en københavnsk frue.

Holst fortalte i digtet om den lille 14-års nyboderdreng, der trods sin far og mors bønner greb hornet og gik ind i hæren som hornblæser. Ved højderne ved Busdorf slog han på sin stormtromme "avancer" og blev såret, rejste sig og kastedes til jorden af en hestehov, optoges af ambulancevognen, bragtes ind i domkirken i Slesvig, undervistes i fangenskab af en ung holstensk, frivillig student, kom tilbage og modtoges med begejstring. Til sidst mødte han selveste Kong Frederik VII ved reyyen på Lerbæk Mark, og kongen spurgte, hvad han ønskede sig – "at lære noget rigtigt," svarede drengen. "Kom ud til mig på Frederiksborg – jeg skal dig ikke glemme,"⁶³ lovede kongen. Den lille hornblæser kom nu i skole og fik lært alt det, han havde forsømt.

En af dem, der siden hen blev berømt for at have "reddet" den lille hornblæser og måske leverede ideen til landsoldaten bærende den lille, sårede hornblæser på Rådhuspladsen, var den sønderjyske "høvding", slagtermester Jacob Peter Reimers (1826-1922), der var født i Ketting på Als. Han deltog i træfningen ved Mysunde og udmærkede sig i Istedsla-

Julius Friedländer 1850: *Den lille hornblæser tager afsked med sin familie*. Bemærk Friedlænders nøjagtige gengivelse af den lille hornblæsers infanteriuniform med såkaldte rød-hvide "svalereder" på skuldrene – kendetegnet for hornblæsere og hoboister samt det militære bygelhorn af kobber.⁶⁴ Maleri i privat eje.

get 1850: I spidsen for en lille deling skulle Reimers storme en skov, fjenden havde besat. Det gik i hurtigt løb ned over en høj kornmark, og da Reimers nåede skovbrynet, opdagede han, at der kun var en lille hornblæser tilbage af hans deling. "Han bød nu drengen at dække sig bag diget, mens han selv forsigtigt steg over det ind i skoven. Et lille stykke borte blinkede våben frem bag et træ. En slesvigholstensk soldat (advokat Meyersohn fra Kiel) med spændt gevær spejdede i den modsatte retning. Det gjaldt liv og død, og en anden ville måske straks have skudt for ikke selv at blive dræbt. Reimers lod imidlertid kuglen sidde i løbet og sprang lynsnart ind på slesvigholsteneren med fældet bajonet. Slesvigholsteneren blev vildt forfærdet, kastede våbnene fra sig og råbte: "Pardon, pardon, lieber Däne!" Så blev han taget til fange." Efter slaget indstillede kompagniet enstemmigt Reimers til Dannebrogsmændenes hæderstegn.⁶⁵ Den omtalte lille hornblæser, Ernst Borck, blev senere overbetjent i Kolding. Og det fortælles, at han på sine gamle dage blev noget af en original, der ofte fortalte om begivenheden: "Han sagde ganske vist aldrig, at han havde stået model til H.P. Holsts "Den lille Hornblæser", men ved lejlighed plejede han at antyde, at hvis man antog noget sådant, så ville man nu alligevel ikke tage så meget fejl."⁶⁶

Det var dog ikke alle tidligere hornblæsere, der var så beskedne som Borck. H.P. Holst skrev selv i et efterskrift til 6. oplag af sit digt om de "forlorne, der straks, efter at digtet udkom, fandt deres regning ved at gå omkring på beværtningssteder og agere den lille hornblæser, indtil politiet gjorde en brat ende på denne industri."⁶⁷ En af disse falske hornblæsere var Peter Christiansen Sveistrup, der godt nok i 1848 som 14-årig fattighusdreng var blevet antaget som tambur i hæren. Sveistrup deserterede dog efter et stykke tid, og i april 1850 blev han afskediget. I halvandet år strejfedes Sveistrup nu rundt i København, på Fyn og i Jylland med opbunden "såret" arm og Dannebrogsmændenes hæders-tegn i miniature i jægeruniformens knaphul. Overalt udgav han sig med stor fortjeneste for at være den lille hornblæser, der var blevet såret ved Isted, men endte dog slutteligt i Viborg tugthus, hvor han sad i et år.⁶⁸

Den egentlige polemik om, hvorvidt digtets lille hornblæser skulle have eksisteret som person, begyndte dog først lang tid efter, hvor en tidligere militærlæge dr. Zachariae i *Danebrog, ugeblad for hær og flåde* den 17. december 1881 anbefalede en indsamling til den lille hornblæsers syge og trængende enke, Sidse Sophie Dinesen, og hvor han fremstillede hendes mand, Adolf Valdemar Nicolai Dinesen, som værende historisk identisk med hornblæseren i Holsts digt.⁶⁹ Da havde hornblæseren Dinesen været død i 21 år.

Allerede den 31. december 1881 kom så et indlæg af M. Jacobsen, der var stabssergent i forplejningskorpset og frivillig fra 1848. Han havde stået ved 10. Bataljon i treårskrigen sammen med diskussionens emne, Adolf Valdemar Nicolai Dinesen. Men han var, som Jakobsen skrev, ingen "Nyboders – dreng, som greb sit horn og gik med et jægerkorps i 1848, men en fattigvæsen-dreng fra den bekendte "Bredgadens Skole", som mindst et par års tid før 1848 var blevet antaget som tambur, (trommeslager), ved 10. Bataljon."⁷⁰ Jakobsen mente bestemt heller ikke i indlægget, at Dinesen besad nogen af de i digtet besungne egenskaber og anlæg, men han var en så smidig akrobat, der morede os med sine kunster og morsomheder. Han blev ikke såret og fangen i slaget ved Slesvig den 23. april 1848, men derimod fangen på Sundeved den 5. juni samme år, idet han under retræten fra Stenderup mod Dybbøl Banke vel med lethed bragte sin lille akrobatkrop igennem et tæt levende hegn, men kunne ikke få trommen med, så de blev hængende på hver side af hegnet, til preusserne kom og tog dem med.⁷¹

Som Jacobsen skrev, var Dinesen antaget som tambur: Hærreformen 1842 indførte bygelhorn i hele infanteriet, og gradvist blev reformen

udrullet, så først under krigen 1849 blev flere af linjebataljonerne, heriblandt Dinesens bataljon, omdannet til lette bataljoner, og trommerne blev dermed udskiftet med bygelhorn, som Dinesen og de andre tamburer så måtte lære at blæse.⁷²

Diskussionen var dog på forhånd afgjort af Holst selv, idet han allerede ved Dinesens død i november 1860 i en anbefaling af hans kone havde skrevet: "Corporal og Dannebrogsmænd Dinesen, der er død i disse dage, har efterladt en enke (uden børn), der trænger til erhverv. Konen er en højst agtværdig, skikkelig og påpasselig person", og Holst fastslog i afslutningen af brevet: "Foreviserinden heraf er enken efter "den lille hornblæser", enken efter den lille 15-års fyr, der på torvet i Vejle og på Lerbæk Mark gav mig motivet til dette digt for så mange år tilbage."⁷³

I 1882, nogle måneder efter polemikken var begyndt, skrev Holst et efterskrift til den 6. udgave af digtet, hvor han påpegede, at henholdsvis dr. Zachariae og stabssergent Jacobsens for så vidt begge havde uret, da digtet jo var et digt, men at det dog var Dinesen, "denne lille og kvikke skikkelse, der dukkede op for mig, da jeg fik den ide at skrive et folkeligt digt om 1848 og alt, hvad der hos os rørte sig i det."⁷⁴

Endnu før hornblæser Dinesens død forelå dog et vidnesbyrd, der, hvis det var blevet mangfoldiggjort, kunne have bekræftet H.P. Holsts udsagn: I oberst Jakob Thode Ræders Krigserindringer fra 1848-50, der blev forfattet før hans død i 1853 men først udgivet i 1911, fortalte Ræder (1798-1853) om revyen på Lerbæk Mark den 18. september 1849:

Jeg bad kongen at tillade, at jeg præsenterede ham en lille person, hverken af stor charge eller af udmærkede åndsgaver, men flink og tapper og tilmed en person, der kunde gøre kunster. Dette blev tilladt, og nu forestillede jeg kongen hornist Dinesen, omtrent 14 år gammel, nylig udvekslet fra fangenskab, efter at han var bleven såret og fanget i slaget ved Slesvig. Dinesen gjorde nu med sædvanlig duellighed sine kunster for kongen og den hele forsamling. Han gik på hænderne, slog mange gange kolbøtter endog uden at sætte hænderne på jorden o. s. v., således som man ser det at ske af en særdeles duelig person af sådant slags. Dinesen vandt særdeles meget bifald, og kongen lod ham give herfor af hr. Berling 8 specier. Men mest vandt professor Holst ved denne forestilling nemlig stof til sit digt "Den lille Hornblæser", et digt, der har vundet meget bifald og oplevet 3-4 oplag og derved gjort Holst og den lille hornblæser udødelige. Således er jeg da årsag til denne historie, og professor Holst omtaler da også i "revyen på Lerbæk Mark", at obersten præsenterer hornblæseren for kongen. Alt var jubel og glæde ved denne revy.⁷⁵

Holst var som sagt til stede ved kongerevyen på Lerbæk Mark, og tidligere den samme dag havde han netop mødt Dinesen for første gang: "Jeg erindrer tydeligt den lille hornblæser, som jeg den 18. september 1848 om formiddagen traf på torvet i Vejle. Der havde samlet sig en flok mennesker omkring ham, og da jeg stod af hesten for at se, hvad der var på færde, fortalte han mig sin historie."⁷⁶ Dinesen fortalte nu, at han havde fået en kugle gennem håndleddet i Slesvigslaget og var blevet transporteret til Rendsborg, hvor han var flygtet fra. "Jeg opfordrede ham til at møde samme eftermiddag på Lerbæk Mark, hvor revyen skulle holdes, da det var min hensigt at præsentere ham for Frederik den Syvende og formå kongen at tage sig af ham. Det skete også."⁷⁷

Oberst Ræder fortalte senere i sine erindringer fra slaget ved Mysunde og Kochendorf den 12. september 1850:

Adolf Valdemar Nicolai Dinesen som 18-årig hornblæser med Dannebrogsmændenes hæderstegn på brystet. Kilde: 1. Regiments soldaterforening.

"Imellem de bleserede var også "Den lille Hornblæser" Dinesen, der havde fået et strejfskud over hovedet. Han så forkrækkelig ud: Blodet løb ham ned ad ansigtet og over hænderne og hans horn. Blodet var blandet med krudt og jord; han var mere sort end hvid, og gerne havde jeg set ham malet i denne smukke situation[!] Han vedblev at give signaler længe efter, at han var bleven bleseret, og måtte til sidst udmattet begive sig til ambulancen. Da han havde været der noget, uden at man tog notits af ham, sagde Dinesen: "Må jeg bede om, at De hurtigt ekspederer mig, thi jeg har ikke tid til at vente længe her; jeg må ud igen." Men da man blev opmærksom på ham og havde undersøgt hans sår, blev han naturligvis sendt til hospitalet, hvor han blev liggende i flere måneder."⁷⁸

Dinesen blev for sin indsats ved Mysunde tildelt Dannebrogsmændenes hæderstegn den 25. september 1850. Senere blev han forfremmet til korporal ved 10. bataljon. H.P. Holst mødte et par år efter på oberst Ræders opfordring atter Dinesen i Gothersgades eksercerhus. Han blev imidlertid afskediget for svagelighed og endte på Ladegården i København, hvor han døde blot 26 år gammel i 1860.⁷⁹

Komponisten Carl Nielsens erindringer om "holstenerne"

Krigen 1864 satte sine spor også på militærmusikken. Hertugdømmerne blev efter nederlaget afstået til Preussen og Østrig, og de musikere, der havde været med deres musikkorps i de gamle danske garnisoner i Flensborg, Kiel, Slesvig, Neumünster, Itzehoe, Rendsburg, Ratzeburg, Glückstadt og Altona og som stammede fra disse egne, fulgte nu med til deres nye garnisoner i det egentlige Danmark. Historikeren Niels Friis skrev om dem: "Holstenerne var fortrinlige musikere, ligesom de var udmærkede og pligtro underofficerer, og de har en ikke ringe andel i den danske militærmusiks mange gode og smukke traditioner. De kom til at præge mange af de efter krigen stærkt reducerede musikkorps for lange tider, navnlig de i Jylland-Fyn garnisonerende."⁸⁰ Det var musikernavne som: Abel, Amelung, Gundelach, Brüggmann, Jans, Jöns, Bürsch, Ehlers, Leo, Zorn, Lustig, Möller, Jöns, Pohn, Schwarz, Utermöhl, Schreiber, Schlüntz, Stender, Sauermilch, Siemon, Hopp, Walther, Reimer, Dose, Kruse, Steinert og Weise med mange flere.

Komponisten Carl Nielsen ristede netop i 1927 disse "holstenerne" en minderune, da han i bogen *Min fynske barndom* fortalte om 16. Bataljons Musikkorps i Odense (fra 1880 lagt sammen med 5. Bataljons Musikkorps til 6. Regiments Musikkorps), hvor han, den 14-årige spil-

lemandssøn fra Nørre Lyndelse, trådte ind som hornblæser og altbasunist i året 1879:

En del af regimentsmusikerne bestod af gamle holstenere, som var gået til dansk side efter 1864. I Odense Musik- og Underofficerskorps fandtes mindst tolv af fjorten med tyske navne. I begyndelsen kunne jeg vanskeligt forstå, hvad de sagde til mig, men der gik ikke lang tid, før jeg kunne mere mig over de pudsige vendinger og forkerte betoning; især når de blev ivrige, og ordene ikke ville indfinde sig. Navnene Schwarz, Gundelach, Schreiber, Lantow, Sachs, Abel og Leo fremtryller for mit blik endnu den dag i dag en række højst forskellige og ejendommelige karakterer og personligheder, som jeg gerne ville forsøge at tegne, men jeg må vistnok indskrænke mig til kun at nævne enkelte af dem lejlighedsvis, når min fortælling kræver det.⁸¹

Carl Nielsen glemte aldrig, hvad hans første fire år i militærmusikken havde betydet for ham; her gjorde han sine første opdagelser udi små kompositioner af musik, som flere af kollegerne gav ros. I korpset stiftede han bekendtskab med en stor mængde ny musik og udviklede sig samtidig til en fortræffelig musiker. I bogen var det også et meget rørende billede, han tegnede af de gamle "holstenere", der fra denne del af hans liv kom til at stå meget stærkt. En af dem var stabshornblæser August Simon, der var veteran fra krigen 1864⁸²:

Dirigenten, Simon, havde rang af stabssergent. Vi yngste musikere skiftedes til at være hans ordonnans. Denne tjeneste bestod nærmest i at gå småærinder for hans store, mægtige kone. Men det var dog ikke så slemt, da Simon selv var en meget lille, skikkelig mand. Han bar en sort klap for det ene øje. Når vi spillede for generalen eller obersterne på gaden foran deres boliger, og der kom et lightog nede i gaden, holdt musikken naturligvis op, medens det passerede forbi. Navnlig når det var udenfor oberst Zahlmanns hus på hjørnet af Flakhaven, der hvor nu Diskontobanken ligger, havde vi ofte gode udsigter til en ordentlig pause, og Simon havde en storartet evne til med sit ene øje at kigge om hjørnet helt ned i Overgaden og udspejle selv den tyndeste sølvliste af en ligvogn. Han rakte da øjeblikkelig begge hænder i vejret, standsede musikken og så dybt bedrøvet ud; og det var, som om den sorte klap for hans øje fik et sorgbetynget udtryk. Schwarz var en af de første til at holde op, når Simon gjorde tegn; og da jeg stod på venstre side af ham, stødte han til mig og sagde: "Der kommer en liik !" I disse pauser blev der fortalt en hel del historier, men når liget var ganske nær, sagde Simon: "Hold nu op med de historier!" Så gjorde han front mod ligvognen, gjorde hon-

nør og så fuldkommen modfalden ud. Men når vognen var forbi, vendte han sig atter om, og så havde han den vane at stryge sig med hånden på langs ad næsen videre ned over overskægget, som han så snoede ud i en spids. En dag, da en ligvogn passerede, spurgte Schwarz Simon: "Ved du, hvem den liik var?" Da Simon svarede: "Ja, det er den gamle fru Mathiesen nede fra Pugestræde," sagde Schwarz: "Was, das ist lügen, du fejler dig, hun var jo en olding for zwanzig år siden," men Simon nikkede og sagde, det var rigtigt nok. Så brast det ud af Schwarz: "Ach Gott, er det sandt, lefver hun wircklich endnu?" Efter den bemærkning kom der en lattersalve fra hele orkestret, så Simon måtte se sig strengt omkring. Men da de allesammen holdt inde, kom han selv til at le og begyndte ivrigt at dreje på overskægget for at skjule det.⁸³

Musikere fra 5. Bataljons Musikkorps 1862. Musikkorpsset, som Carl Nielsen 17 år senere blev musiker i. Bagerste række fra venstre: Christensen, Lange, Richarth, Carl Ferdinand Beyer, Hove, Busch, Schwartz, Bartels, Schleifs, Nielsen. Forreste række fra venstre: Behrens, Bøge, August Simon (stabshornblæser), Huper, Gundelach, Lantow, Sachs. Kilde: Rigsarkivet.

Hornblæser Vilhelm Dræbys erindringer fra 1864

Hornblæser Vilhelm Dræbys dagbogsoptegnelser/erindringer fra 1864 belyser netop bataljons- og brigademusikkens rolle i felttoget 1864, men også de mange holstenere i 4. Bataljons Musikkorps på Sølvgade Kaserne i København:

Som 14 års dreng blev jeg nogle dage efter min konfirmation i oktober 1860 ansat som spillemand ved en holstensk bataljon og fik allerede i en alder af 16 år korporalsdistinktioner, eller som det hed: blev karakteriseret overspillemand på underkorporals lønning.

Dræby lærte nu på tre år, da han jo daglig var sammen med holsterne, "at tale plattysk som en indfødt."⁸⁴

Korpset bestod af 16 mand og en stabshornist, alle (med undtagelse af os 3-4 yngste) [var] tyskere, 3 saksere og resten holstenere. Dengang blev der ofte ligefrem forskrevet tyskere, når der var en plads ledig i et musikkorps; og så for at byde dem noget godt, blev de altid sat på den højeste lønningsgrad, til skade for dem, der stod i afdelingen; og ovenikøbet var en del af dem tarvelige kralter.⁸⁵

Den 23. december 1863 gik det mod Flensborg om bord på panserskonerten Absalon fra Korsør. I Flensborg blev musikkorpset opløst, og alle hornblæsere fordelt ud til hvert deres kompagni, men musikerne havde endnu foruden hornet deres ventilinstrument hos sig:

Den 1ste januar [1864] marcherede vi fra Flensborg kl. 7 om morgenen og kom først sent om aftenen til en landsby, som hed Loit i Angel. Der blev jeg selv indkvarteret hos skolelæreren, og her lå vi uafbrudt til den 26de januar. Tiden gik med eksercits om formiddagen og med lystighed om eftermiddagen, enten i kroen eller ved besøg hos kammerater i de forskellige kvarterer. Musikkorpset var allerede opløst i Flensborg, og alle spillemænd fordelte hver til sit kompagni; men for at bøde på manglen af musik, gjorde vi 3 mand ved vort kompagni, hvad der kunne gøres i den retning. Den ældste, en sakser, komponerede nogle små lette marcher, som vi kunne blæse både frem og tilbage fra eksercitsen, og det blev overordentlig godt påskønnet både af kaptajnen, de øvrige officerer og hele kompagniet; en cornet blæste melodi, et althorn slog for, og en cornet slog efterslag. Harmonien var ganske vist noget mangelfuld, men det slog godt an; fordringerne var jo heller ikke store.⁸⁶

Dræby og de andre hornblæsere havde altså i en lille måneds tid stadig deres ventilinstrument med sig, indtil dette også blev afleveret og pakket i kasser og sendt til Fyn. En praktisk foranstaltning. En hornblæser kunne jo ikke bebyrdes med at rende rundt på forpost, på feltvagt, som picket eller skansevagt med både tornyster, brødpose, feltflaske, op-pakning, bygelhorn, sidevåben og måske en tuba eller tenorhorn. Det beskrev Dræby da også selv, hvor han både roste Livgarden til Fods' Musikkorps, der spillede på Dybbøl ved mandskabsbarakkerne et par gange, men hvor han også leverede sin kritik af brigademusikkorpsets rolle i 1864:

(omkring den 17. marts 1864) I 2 nætter lå vi i Ulkebøl ude på Als, en god halv mil fra Sønderborg; men allerede den 2de morgen kl. 5 blev vi alarmerede og drog ind ad Sønderborg til, hvor vi på en mark norden for byen bivuakerede til om aftenen kl. 6. Jeg havde lagt mig på en halm-bunke og var falden i søvn, men på engang vækkedes jeg ved at høre musik, det havde jeg ikke hørt i lang tid, så jeg troede først, at jeg drømte, men det var ganske rigtigt; fodgarden [Den Kgl. Livgarde til Fods] var landsat ved Høruphav, kommende fra Kjøbenhavn, og marcherede til Sønderborg. Det var en hel opmuntring for os, og det var efter min mening en stor fejl, at vi ikke til stadighed havde musik, det ville have virket oplivende på hele besætningen i og ved skanserne. Man så det bedst, de par gange Gardens Musikkorps blæste ved barakkerne, hvilken liv og lystighed det satte i folkene, men det ophørte efter nogle få gange, da en dag en granat fra Broager slog ned tæt ved dem, så de splittedes til alle sider. At bataljonernes musikkorps ikke kunde gøre noget, var en selvfølge, for det første, fordi vi ingen instrumenter havde, vi var jo bare hornblæsere, og for det andet, selv om vi havde beholdt vore instrumenter, ville de have været ødelagte af at ligge og tumle rundt omkring på feltvagterne, og ellers rundt omkring; men vi havde jo liggende rundt omkring 4 brigademusikkorps, som ikke gjorde spor af nytte, de 2 i Kjøbenhavn og de 2 andre på Fyn, eller Gud ved hvor. Fra prøjerne hørte vi dog engang imellem lidt musik. Det var rigtignok langt borte, og det var heller ikke derfra, vi skulle have det; fra den kant virkede det ikke heldigt, når man tænkte sig dem rigtig muntre, og det havde vist været gavnligt, om de ved at høre vor musik, havde haft anledning til at tænke det samme om os.⁸⁷

Preussernes musik havde altså en psykologisk virkning på de danske soldater, og Dræby hævdede, at brigademusikken ikke deltog meget, men de forskellige brigademusikkorps musicerede dog hver dag kl. 16.00 foran den kommanderende generals bolig i Sønderborg, og det

Soldater og hornblæser fra 1. Regiment 1864. Kilde: 1. Regiments Soldaterforening.

samlede altid mange tilhørere. Ligesom brigademusikken kl. 21.00 gik tappenstreg gennem Sønderborgs gader med fuld musik, som altid endte med *Den tapre Landsoldat*.⁸⁸ Efter preussernes bombardement af Sønderborg den 2. april var det dog forbi med brigademusikken, der blev sendt til Fyn, og det var i denne periode, Dræby må have tænkt på, at man manglede musikken som psykologisk virkemiddel. Det kunne dog ikke have nytte meget at sende et musikkorps ud til Dybbøl under det fuldstændigt sønderlemmende bombardement af skanserne, der nu fulgte, og som Dræby selv fortalte om op til stormen på Dybbøl:

Fra nu af gik det i et væk med beskydningen nat og dag. Det gjaldt nu om at få vor stilling helt ødelagt, før de gjorde alvor af at storme. Om dagen lå vi og dækkede os så godt vi kunne, og om natten arbejdede vi på at udbedre, hvad der var demoleret; men det forslog ikke, selv om natten måtte der holdes op med arbejdet, når der kom en lysbombe, thi så vidste vi, at der kom en voldsom granatregn efter med bedre sigte. De dage, der nu var tilbage på Dybbøl, gik på den måde, på skanserne her, i løbegravene der og i barakkerne rundt omkring, og det hele endte med den sørgelige dag, det store tab for os, den 18de april.⁸⁹

Vilhelm Dræby ristede dog ikke holstenerne nogen videre god minder som Carl Nielsen, men der var også en tidsforskel mellem dem på næsten 20 år, og "holstenerne" i Nielsens musikkorps var i de år, der var gået siden 1864, blevet integreret og havde deres dagligdag i Odense. Dræby havde som blot 17-årig været i krig i forreste linje og mente, at mange af hans holstenske kolleger simulerede og lod sig indlægge på lazaret. Det fik han sagt tidligt i erindringerne i sin beskrivelse af spillemændene i 4. Bataljons Musikkorps: "Af alle disse tyskere og holstenere [i musikkorpsset] var der kun 3, som holdt tårnen ud under hele Dybbøls forsvar, alle de andre lå hist og her rundt omkring på lazaretterne og meldte sig først til tjeneste, da vi kom til Fyn. Ja, nogle endog så først, da vi kom over til Sjælland."⁹⁰ Men i samme moment roste Dræby dog de holstenske underofficerer: "De var jo til dels ganske vist holstenere alle sammen på nær et par af de yngste korporaler; men af dem, der blev ved bataljonen, var der kun få, som ikke fuldt ud og med ære hævdede deres stilling som befalingsmænd."⁹¹

Sikkert er det, at de fleste af de "holstenske" spillemænd loyalt stod last og brast med deres danske kammerater og regimenter og i stort tal efter nederlaget gik med deres korps til Danmark trods det faktum, at mange havde familie og venner i hertugdømmerne, man nu rømmede.⁹²

Som sagt bestod 4. Bataljons Musikkorps mestendels af holstenere, men Dræby nævnte også tre saksere: I armeen var det indtil hærloven af 1867 muligt at hverve udenlandske spillemænd, og som Dræby ikke uden bitterhed skrev, var det særligt musikere fra det tyske kulturområde, man i hæren favoriserede og antog til højere gager end de danske, og som kom fra tyske stater, som Danmark nu lå i krig med! Dette førte naturligt nok til en del brødnid, men også skepsis fra de danske musikeres side, som skinnede igennem i Dræbys optegnelser; kunne man stole på "de tarvelige kralter?" En af dem, der på Dybbøl holdt ud til det sidste, var dog en hvervet hornblæser fra Sachsen, og om ham skrev Dræby anerkendende: "Han svigtede aldrig. Når bare han havde brød, flæsk og brændevin, så var han fornøjet."⁹³ De hvervede tyske spillemænd var bataljonsmusikere som for eksempel overhornblæser Johann Friedrich Arndt, der var født i nærheden af Leipzig i 1829. Han blev militærmusiker i 1853 ved 3. Bataljons Musikkorps i Altona. Efter krigen 1864 blev han garnisoneret med 20. Bataljons Musikkorps det senere 8. Regiments Musikkorps i Aarhus, hvor han i 1889 faldt for aldersgrænsen.⁹⁴

En anden var bataljonsmusikeren A. Camien, der var født i 1827 i Mecklenburg-Schwerin. Under krigen 1848-50 kom han til Danmark

og blev optaget i militærmusikken, hvor han blev til sin afsked i 1874. Han sad som klarinettist under dirigenten C.C. Møller på Folketeatret i København, og det fortælles, at han var en fremragende teoretiker og arrangør af mange orkesterværker til bataljonsmusikken. Ved siden af var han spillemand på Stevns, og han efterlod sig en hel del kompositioner.⁹⁵

Johann Friederich Wilhelm Hennings var ligesom Camien født i Mecklenburg-Schwerin. Han var i krigen 1864 stabshornblæser for 11. Regiments Musikkorps. Hennings var specialist i klaphorn, som han også er afbilledet med (se foto af 11. Regiments officerskorps). Han kom efter krigen 1864 til Aalborg, hvor han fortsatte som stabshornblæser for 11. Bataljons Musikkorps.⁹⁶

Andre hvervede musikere fra de tyske stater, som efter 1864 kom med deres regimenter til Danmark og assimileredes, var: Overhornblæser ved 7. Regiment Julius Hugo Behnke, der var født i Fihlene, Posen i Preussen; overspillemand Wilhelm Schröder født i Gross Kühnau, Anhalt-Dessau og stabshornblæser Heinrich August David Ellinger, der var født i landsbyen Riethnordhausen i storhertugdømmet Sachsen-Weimar og indtrådte ved 13. Bataljon i Rendsborg som dirigent for musikkorpset. Ellinger kom efter 1864 med 18. Bataljons Musikkorps til Helsingør, hvor han i 1868 fik dansk indfødsret. Ellinger var i øvrigt far til Danmarks første kvindelige minister, Nina Bang.⁹⁷

Vilhelm Dræby blev sidenhen belønnet med Dannebrogsmændenes hæderstegn og bar krigsmedaljen. Efter overflytningen til Sjælland 1864 lå han en tid i kantonement i Ringsted med 4. Regiments Musikkorps.⁹⁸ Senere ansattes han som militærmusiker i 16. Bataljons Musikkorps i Odense og søgte så til Gardehusarregimentets Musikkorps i København, hvor han ved siden af militærtjenesten sad som cornettist i Folketeatret i 28 år og i Tivoli Harmoniorkester under C.C. Møller. Dræby døde i 1924 77 år gammel.⁹⁹

Sammenfatning

En kritisk røst vil måske hævde, at de små musiksoldater var helt uden indflydelse på deres egen situation og fremtid, og at de på grund af deres forældres fattigdom blev presset ind i hæren som hoboister og hornblæsere. Man skal imidlertid passe på med at tage fortællingen ud af dens kontekst, hvor majoriteten af samtidens drenge og piger efter konfirmationen jo heller ikke havde vore tiders selvstændige stil-

lingtagen i forhold til ønsket om uddannelsesretning. Størsteparten af Danmarks befolkning boede på landet, og drenge og piger blev efter konfirmationen heller ikke spurgt, hvorvidt de ønskede at komme ud at tjene på gårdene. Problematikken omkring børnearbejde blev først langt senere rejst af socialt bevidste politikere, og tanken om børns selvbestemmelse med hensyn til uddannelse slog først så småt igennem med den begyndende velfærdsstat og hører derfor en senere tid til. Der er vel næppe eksempler på, at musik har skadet udøveren, heller ikke de drenge, "der havde øre", og som i Christians Plejehus i dets velmagtsdage kom til at gå på en mønsterskole.

Militærmusikken var i 1800-tallet og langt ind i 1900-tallet en kulturfaktor og samtidig det eneste springbræt ud af en håbløs fattigdom som forældreløs til en musikalsk karriere, hvad enten man kom fra det egentlige Danmark eller fra hertugdømmerne, og hvad enten man var indrulleret via Christians Plejehus, fra fattig- eller opfostringshusene, stod i "spillemandsnummer", eller man kom direkte fra ens fødehjem og trådte ind i hæren. De 14-17-årige drenge begyndte gennem militærmusikken også et dannelsesforløb, der gik langt ud over, hvad der dengang var muligt for deres stand i almindelighed. Vel var der dem, der ligesom hornblæser Adolf Dinesen faldt igennem i fattigdom, men langt de fleste steg op ad den sociale rangstige og endte som agtede musikere i garnisonsbyen – flere endog som stabshornblæsere og stabstrompetere – der ud over regimentsmusikken også komponerede og leverede privatmusik til borgerne eller på det stedlige teater, der på denne måde drog fordel af at have professionelle musikere i byen. Et ikke ringe antal af disse musikere lod som regel også deres sønner blive musikere, og på den måde kom ikke så få slægter med og uden "holstensk" klingende navne til at tjene den danske hær i flere generationer.

Da Musikforeningen i København i 1850 ikke mere kunne trække på musikerne fra Det Kongelige Kapel til sine koncerter, idet orkestret skulle passe forestillingerne på Det Kongelige Teater, var det netop militærmusikerne, der kom til at danne grundkernen i Musikforeningens eget orkester: Under komponisten og dirigenten Niels W. Gade, der var dirigent for Musikforeningens orkester fra 1850-1890, sad således i mange år størsteparten af de københavnske regimentsmusikere og spillede symfoniske koncerter både som blæsere og strygere. For manges vedkommende var det de samme musikere, der som små hornblæsere havde deltaget i de slesvigske krige og blæst "avancer" og "retirer" ved Slesvig, Isted og Sankelmark. Netop "hoboisternes" solide og gode

egenskaber som musikere sikrede Musikforeningens orkester dets fine symfoniske præstationer.¹⁰⁰

Med politikernes ønske om en helt igennem national hær ophørte hvervningen af udenlandske musikere med hærloven af 1867. De hvervede fra de hovedsageligt tysktalende områder samt de såkaldte "holstenere", der for størstepartens vedkommende havde stået ved regimenterne i hertugdømmerne, drog efter 1864 med deres afdelinger til det egentlige Danmark, hvor de fortsatte i hæren, fik dansk indfødsret og blandt andet ved indgiftning i danske familier assimilerede sig til at blive keredanske musikerslægter. En hel del musikerfamilier kan derfor i dag føre deres aner tilbage til plejehuset i Egernførde, hvor man genfinder stamfædrene, men også musikere, der blev hvervet udenfor hertugdømmerne, og danske musikere, hvis stamfædre begyndte i militærmusikken, har overalt i Danmark præget musiklivet til langt ind i 1900-tallet.¹⁰¹ Danmarks første musikonservatorium blev oprettet i København i 1867, men selv efter dettes oprettelse var det for mange unge musikere uden midler eller understøttelse hjemmefra en uopnåelig drøm at blive uddannet som musiker fra konservatoriet. Den lakune udfyldte hæren, og mange af vore store musikere trådte netop deres barnesko i militærmusikken heriblandt de to mest kendte, H.C. Lumbye og Carl Nielsen, der begge som 14-årige begyndte deres første lærerige år ved regimentsmusikken som henholdsvis trompeter ved Fynske Regiments Dragoner og hornblæser ved 6. Regiments Musikkorps.

KILDER

Utrykte kilder:

Rigsarkivet:

RA, Krigsministeriet. 0140-133, Det Kongelige Christians Plejehus 1764-1854, G Stambøger: Dreng 1765-1824, Dreng 1825-1852

RA, Forsvarets Arkiver, Danske soldater i preussisk og østrig-ungarsk fangenskab 1864, udarbejdet af Robert Lemming 2000

Museet på Sønderborg Slot, Museum Sønderjylland:

Dræby, Vilhelm: Erindringer fra 1864 efter dagbogsoplysninger, manuskript 1902.

LITTERATUR

Arendrup, A.V: "Fra Halvmåne til Horn", *Våbenhistorisk Årbog* 1956, s. 122-135.

Arendrup, A.V: "Om Hornblæsning i flåden", *Tidsskrift for Søvesen* 1957, s. 97-125.

Barløse, Børge: "Det Kongelige Christians Plejehus i Egernførde", *Sønderjysk månedsskrift*, februar-marts 1975 s. 78-83.

Bredsdorff, Christian: *På Feltfod*, København 1911.

Brodersen, Uwe: "Den falske hornblæser". Citeret 14.8.2023. URL: www.dengang.dk.

Bøgeskov, Axel: "Fodfolksmusikorpene i Danmark gennem tiderne", *Nodestolen* 1959.

Corfix, Martin: "Hans Majestæt Kong Frederik VII's Jagtmusik på Frederiksborg slot", *Custos tidsskrift for tidlig musik* nr. 4. årgang 10, december 2012 s. 8-9.

Danebrog, ugeblad for hær og flåde 1881-1882. *Dansk Musiker-Tidende*, nekrologer m.m., 1911-1942.

Elsborg, Niels: "Den lille hornblæser – digt eller virkelighed" *Våbenhistorisk Tidsskrift*, Bd. 52, nr. 5 2019, s. 6-11.

Friis, Niels: *Militærmusikken*, særtryk Viborg Stiftstidende 1941

Gaardbo, Mogens: Biografier om Chr. Thilo; L.W. Schmidt; W. Schmidt. Citeret 14.8.2023. URL: www.danskmilitairmusik.dk.

Hansen, Laurits: *Spillemanden i Dansk Folkeliv*, Holbæk 1933.

Holst, H.P: *Den lille Hornblæser*, København 1882.

Høyer Møller, Erik: *Livs- og krigserindringer fra 1850-1864 af en gammel feltpræst*, København 1894.

Jessen v., Franz, Schyberg, Bertel: *Dengang jeg drog afsted – samtidiges skildringer og billeder fra årene 1848-50*, København 1948.

Kaiser, Birgit: *Ind i de voksnes rækker en bog om konfirmationen*, København. 1992 s. 9

Krøer, J, Hinge, J: *Den danske Underofficer. Et bidrag til hærens historie*, København. 1916

Larsen, Kai Edvard: *En sønderjydsk Høveding Jacob Peter Reimers*, København. 1927

Liliefalk, Axel, Lütken, Otto: *Vor Sidste Kamp for Sønderjylland*, København. 1904

Lindhard, Knud: *Klingende Spil*, København. 1932

Nielsen, Carl: *Min fynske barndom*, København. 1927

Rist, Peter Frederik: *Fortællinger*, København. 1905

Ræder, Jakob Thode: *Krigserindringer fra 1848-50*, København. 1911

Stilling, Valdemar: *Danske Livregiment til Fods. 1. Bataillon 1763-1913*, København. 1913

Thrane, Carl: *Fra Hofviolonernes tid*, København. 1908

Vaupell, Otto: *Kampen for Sønderjylland 1848-1850*, København. 1888

Waagepetersen, J.T, Norrie, J.W.G: *Fortællinger af 18' bataillons historie*, Sønderborg 1935

NOTER

- 1 Waagepetersen, Norrie 1935, s. 127.
- 2 Hoboist var datidens fællesbetegnelse for militærmusikere efter det franske "hautbois", hvad enten musikeren var messing- eller træblæser. "Hoboer" var forløberen for vore dages obo. I folkemunde blev hoboister dog i Danmark til "hoppegeister".
- 3 Waagepetersen, Norrie 1935, s. 127.
- 4 For infanteriets vedkommende bestod hver brigade af to eller tre bataljoner indtil oktober 1863, og fra december 1863 bestod hver brigade af to regimenter med hver to bataljoner. En bataljon er en kampenhed på 450-1.000 mand inddelt i 3-5 kompagnier. En brigade er en kampenhed, der er sammensat af enheder fra flere våbenarter. Styrken er på ca. 4.000 mand.
- 5 Arendrup 1957, s. 114.
- 6 Ibid.
- 7 Bøgeskov 1959, s. 5.
- 8 Arendrup 1957, s. 114.
- 9 Arendrup 1957, s. 115.
- 10 Friis 1941, s. 20.
- 11 Bøgeskov 1959, s. 6.
- 12 Arendrup 1956 s. 122.
- 13 Waagepetersen, Norrie 1935, s. 27.
- 14 Vaupell 1888, s. 243.
- 15 Ibid.
- 16 Liliefalk, Lütken 1904 s. 346.
- 17 Forfatterens nedskrevne samtale med Hans Fulling den 5. maj 1984 på Julebæk ved Hellebæk,
- 18 Krøyer, Hinge 1916, s. 80-81.
- 19 Barløse 1975, s. 80-81.
- 20 RA, Stambøgerne fra CP, personale 1765-1853: Johann Friderich Mehder var født i Ribe 1785 og var musiklærer i Plejehuset fra 1820 til oktober 1853.
- 21 Krøier, Hinge 1916, s. 81.
- 22 RA, Krigsministeriet. 0140-133, Det Kongelige Christians Plejehus 1764-1854, G Stambøger: Drenge 1765-1824, Drenge 1825-1852.
- 23 Kaiser 1992, s. 9.
- 24 Stilling 1913, s. 132.
- 25 Krøier, Hinge 1916, s. 178.
- 26 Krøier, Hinge 1916, s. 178-179. Stilling 1913, s. 73 og 132.
- 27 Nielsen 1927, s. 126-27.
- 28 Barløse 1975, s. 81.
- 29 Høyer Møller 1894, s. 90.
- 30 Høyer Møller 1894, s. 88-91, RA, Stambøgerne fra Christians Plejehus Drenge 1765-1824, Drenge 1825-1852.
- 31 Krøier, Hinge 1916, s. 145.
- 32 Krøier, Hinge 1916, s. 144.
- 33 Ibid.
- 34 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1825-1852.
- 35 Krøier, Hinge 1916, s. 181.
- 36 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1825-1852.
- 37 Friis 1941, s. 45.
- 38 Ibid.
- 39 Liliefalk, Lütken 1904, s. 399.
- 40 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1825-1852.
- 41 Gaardbo, biografi af Thilo.
- 42 Vaupell 1888, side 166.
- 43 Gaardbo, biografi af Thilo.
- 44 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1825-1852.
- 45 Ibid. , Gaardbo biografi af Schmidt.
- 46 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1825-1852.
- 47 Ibid.
- 48 Gaardbo biografi af Schmidt.
- 49 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1825-1852, RA, Danske soldater i preussisk og østrig-ungarsk fangenskab 1864, udarbejdet af Robert Lemming 2000.
- 50 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1825-1852, Dansk Musiker-Tidende 1916.
- 51 Thrane 1908, s. 269.
- 52 RA, Stambøgerne fra CP, Drenge 1765-1824, Thrane 1908, s. 269.
- 53 Jessen, Schyberg, 1948 s. 42-43..
- 54 Hansen 1933, s. 197.
- 55 Hansen 1933, s. 197-198.
- 56 Vaupell 1888, s. 236-37.
- 57 Waagepetersen, Norrie, 1935, s. 72. Hos Lindhardt 1932, s. 71 kaldes stabstambureauen Orbo.
- 58 Bredsdorff 1911, s. 246-47.
- 59 RA, Danske soldater i preussisk og østrig-ungarsk fangenskab 1864, udarbejdet af Robert Lemming 2000.
- 60 Høyer Møller 1894s. 70-71.
- 61 Dansk Musiker-Tidende 1913. Carl Ferdinand Beyers søn, Valdemar Beyer, fra 2. Regiments Musikkorps fostrede sønnen Aage Valdemar Beyer, der i 1915 trådte ind i faderens musikkorps i Helsingør. Den populære Aage V.

- Beyer sluttede engang sidst i 50'erne sin lange karriere i dansk militærmusik efter at have været musikdirigent ved både 9. 3. og 1. Regiments Musikkorps.
- 62 Rist 1905, s. 148-165.
 - 63 Holst 1882, s. 152.
 - 64 Bygelhorn stammer fra det latinske ord "buculus", "tyr", og er i familie med det latinske "buccina" - "horn", der på engelsk blev til bugle horn. På tysk Bügelhorn, og i Danmark tog vi umiddelbart den betegnelse til os og kaldte det et bygelhorn. I Danmark var det i 1848 københavnerinstrumentmagerne Fasting & Wilde - fra 1852 Fasting & Schmidt og fra 1859 Fasting og Gottfried - som leverede bygelhorn til hæren, ligesom klaphorn, kornetter, trompeter, althorn, basuner, tenorhorn og tubaer til bataljons- og brigademusikken også blev leveret af firmaet. Corfix 2012, s. 9.
 - 65 Larsen 1927, s. 17-18.
 - 66 Larsen 1927, s. 17-18.
 - 67 Holst 1882, s. 173.
 - 68 Brodersen "Den falske hornblæser".
 - 69 Danebrog 1881, s. 181, Holst 1882 s. 171.
 - 70 Danebrog 1881, s. 211.
 - 71 Ibid.
 - 72 Elsborg 2019, s. 6-11, Arendrup 1956, s. 135.
 - 73 Danebrog 1881, s. 217.
 - 74 Holst 1882 s. 173, Danebrog 1882, s. 398-399.
 - 75 Ræder 1911, s. 103-104.
 - 76 Danebrog 1881, s. 219.
 - 77 Ibid.
 - 78 Ræder 1911, s. 283.
 - 79 Danebrog 1881, s. 219.
 - 80 Friis 1941, s. 36.
 - 81 Nielsen 1927, s. 129.
 - 82 Stabshornblæser August Simon (oprindeligt Siemon) var Dannebrogsmænd og bærer af hærens 16. års hæderstegn og krigsmedaljen 1864. Simon var født den 15.4. 1831 på godset "Gyldenstien" i amtet Lehnshahn i Holsten og kom tidligt til regimentsmusikken i Rendsborg. Efter krigen 1864 kom han til Fyn, hvor han fra 1870 til 1889 var stabshornist ved 16. Bataljons Musikkorps - senere 6. Regiment. Efter sin afgang udnævntes han til "krigsassessor" og virkede til sin død den 15.7. 1903 som musikdirektør ved Odense Teater, Skovforeningen "Fruens Bøge" og "Læseforeningen." Meddelt af Simons dattersøn, Carl Zinglensen, guldmedemester i Odense 1964 på bagsiden af kabinetsfoto af Simon, der tidligere var ophængt på Fynske Livregiments Musikkorps' musikstue, Odense Kaserne.
 - 83 Nielsen 1927, s. 159-60.
 - 84 Dræby 1902, s. 4-6.
 - 85 Dræby 1902, s. 7.
 - 86 Dræby 1902, s. 6.
 - 87 Dræby 1902, s.24-25.
 - 88 Liliefalk, Lütken 1904, s. 285.
 - 89 Dræby 1902, s.27.
 - 90 Dræby 1902, s. 8.
 - 91 Dræby 1902, s.7.
 - 92 Friis 1941, s. 36.
 - 93 Dræby 1902, s. 8.
 - 94 Dansk Musiker-Tidende 1911.
 - 95 Hansen 1933, s. 154-55.
 - 96 Dansk Musiker-Tidende 1942: Aalborg orkesterforenings æresmedlem, overhornblæser Rasmus Petersen, fortalte, hvordan musiklivet udfoldedes i Aalborg omkring 1885.
 - 97 Friis 1941, s. 35.
 - 98 Fra december 1863 til november 1864 omdøbtes bataljonerne til regimenter, derfor blev bataljonsmusikken i et års tid benævnt regimentsmusikken.
 - 99 Dansk Musiker-Tidende 1924.
 - 100 Friis 1941 s. 36.
 - 101 Friis 1941, s. 36-42.

Zusammenfassung

Wenn man sich mit der dänischen Regimentsmusik des 19. Jahrhunderts befasst, weist eine beträchtliche Anzahl der Musikernamen eine gemeinsame Verbindung zu Schleswig, Holstein und Lauenburg auf, und die Spur führt uns zu einer ganz besonderen Stiftung, die königliche Stiftung Christians Plejehus in Eckernförde: Hier befand sich eine ziemlich fortschrittliche Musikschule, die der dänischen Armee talentierte Musiker und Hornbläser zur Verfügung stellte. Die meistens verwaisten Jungen waren ab dem Zeitpunkt ihrer Aufnahme in das Pflegeheim bereits für einen Zeitraum von acht Dienstjahren verpflichtet, als sie konfirmiert und zu einem Regiment geschickt wurden. Danach konnten sie sich jedoch entscheiden, nach Ablauf der acht Jahre aus dem Dienst auszuschcheiden oder weiterzumachen. Die kleinen Hornbläser, die 14- bis 17-jährigen Jungen, die an den Schleswig-Kriegen teilnahmen, waren nicht nur die Lieblinge der Regimenter, sondern auch der Bevölkerung. Sie wurden zum Motiv der Dichter, Komponisten und Maler. Im 19. Jahrhundert und bis weit ins 20. Jahrhundert hinein war Militärmusik ein kultureller Faktor und gleichzeitig oft der einzige Weg aus der hoffnungslosen Armut als Waisenkind in eine musikalische Karriere, egal ob man aus dem eigentlichen Dänemark oder aus den Herzogtümern kam. Die überwiegende Mehrheit der kleinen Hornisten wurden angesehene Bürger in der Garnisonsstadt – einige endeten sogar als Stabshornisten und Stabstrompetern. Neben der Regimentsmusik lieferten sie auch private Musik für die Bürger oder im örtlichen Theater, und somit profitierte der ganze Ort davon, dass es in der Marktstadt professionelle Musiker gab.

”Der følger jo meget med Søfarten”¹

Sygdom og helbred i kaptajnskone Dorothea Nissens Kina-dagbøger, 1863-1867

AF FREDERIK LYNGE VOGNSEN

Dorothea Nissen var på rejse til Kina i årene 1863-1867. Hun rejste ikke af eventyrlyst eller som opdagelsesrejsende globetrotter; tværtimod. Hun var kaptajns- og bondedatter fra Løjt, der sejlede ud, fordi det var den eneste mulighed, hun havde, for at være sammen med sin mand; Kaptajn Jep Nissen. På rejsen skrev hun dagbog, og omkring hver femte dag skrev hun om helbreds-mæssige gener om bord, i både stor og lille skala. Disse regelmæssige optegnelser om helbredssituationen om bord – oftest hendes egen – giver et interessant kulturhistorisk indblik i livet om bord på et skib på langfart. Skibet, rejsen og sygdom forbundet hermed er i centrum for nærværende artikel. Hertil tilvebringer dagbøgerne også et noget bredere perspektiv: nemlig en sønderjysk gårdmands- og kaptajnskones tanker om sygdom, behandling og helbredsnormer i midten af 1800-tallet.

Indledning

Kaptajnskone Dorothea Nissens dagbøger fra Kinakysten (1863-1867) er en guldgrube til belysning af Aabenraa-skibenes oceangående sejlad og de medsejlende kaptajnskoners oplevelser i anden halvdel af 1800-tallet. Dagbøgerne er udgivet af Museum Sønderjylland i 2015 under redaktion af Mikkel Leth Jespersen og Bodel Callesen, men allerede før deres udgivelse indgik de som en af hovedkilderne til beskrivelsen af de danske kaptajnsmiljøer i Kina i Mikkel Leth Jespersens *Kaptajner og Kolonier* (2014).² Jespersen bemærker i forordet til dagbøgerne, at: ”Fremover vil ingen kunne forske i disse emner [datidens dansk-kinesiske forhold og kvinder til søs] uden først at se efter, hvad Dorothea Nissen skrev derom [... da] ingen detalje var for lille for Dorothea Nissens pen”.³ Dorothea Nissens daglige optegnelser er ganske rigtig omfattende, grundige og særdeles interessante. Derfor er det også åbenlyst, at de udgør en vigtig kilde til forskning i 1800-tallets søfartshistorie. De kan dog også, som Mette Guldborg bemærkede i Sønderjyske Årbøger årgang 2016, bruges til meget andet og mere;⁴ herunder en kvantita-

Dorothea og Jep Nissen. Foto: Privateje.

tiv undersøgelse af sygdomsforhold til søs. Dorothea Nissen skriver nemlig med stor detaljegrad om helbredssituationen om bord. I nærværende artikel gøres disse dagbogsbemærkninger og -ræsonnementer til genstand for en undersøgelse af sundhed og helbred om bord på et skib på langfart i 1800-tallet.

Kaptajns- og gårdmandsmiljøet på Løjt Land

Kaptajnsparret Dorothea og Jep Nissen var begge født og opvokset på Løjt Land som del af egnens integrerede gårdmands- og kaptajnsmiljø. Jep Nissen var fjerde barn af gårdmanden Laue Nissen fra Barsø. Børneflokkens ældste, Ellen Nissen, druknede sig og blev erklæret sindssyg post mortem; flokkens næstældste, Jes Nissen, døde som barn; mens nr. tre, Nis Nissen, giftede sig med Dorotheas ældste søster, Sophie. Sammen overtog de Nissens gård på Barsø. Jep Nissen giftede sig som bekendt med Dorothea og overtog hendes fødegård i Højgade, Løjt Kirkeby. Nr. fem i flokken, Rasmus Nissen, døde som 23-årig sømand af gul feber om bord på Aabenraa-skibet COURIER.⁵ Selvom både Nis og Rasmus stod til søs, kom de altså ikke fra en sømands-, endsige en kaptajnsfamilie. Det gjorde Dorothea derimod. Hendes ældste søster blev, som nævnt ovenfor, gårdmandskone på Barsø, mens Dorothea og Jep Nissen overtog Dorotheas fødegård; en af Løjt Kirkebys mange kaptajnsgårde, hvorefter de stod til søs. Dorotheas lillesøster, Helene, blev gift i Bangkok med kaptajn Jep Jessen Juhler, også fra Løjt Kirkeby.⁶ I begge familier fulgte den førstefødte således gårdmandslinjen, mens de to yngste søgte lykken på havet.

Dorothea og Jep Nissens ophav er sigende for det miljø, de voksede op i. Først og fremmest vidner deres familiehistorier om, at Løjt Land var et område med stor social dynamik. Det var selvfølgelig ikke unormalt, at kystnære egne tilbød mennesker mulighed for at søge lykken til søs, men netop Løjt Lands rige gårdmænd investerede allerede fra slut 1700-tallet i søfarten. Et afkast fra denne investering var skabelsen af et ret enestående kaptajns- og styrmandsmiljø, der muliggjorde social opstigen og personlig berigelse for folk uden hovedlod i en gård.⁷

I Løjt Lands dynamiske miljø tilhørte både Jep og Dorothea en lokalelite bestående af gårdmænd, kaptajner og styrmænd. Denne elite samarbejdede og giftede sig på kryds og tværs med hinanden, oftere indensogns end udensogns. Forbindelserne til Aabenraa, til skibsværfterne og byens borgere var selvfølgelig tætte, men man kan rimeligt

karaktisere dét miljø, Jep og Dorothea kom fra, som et velstillet og socialt integreret gårdmands- og kaptajnsmiljø.⁸ Uagtet eventuelle personlige særpræg og enkeltheder, og at forholdende nok var nye og anderledes på kinarejsen, må Dorotheas sygdomsforståelse og -historik i nogen grad have afspejlet dette ophav. Det var denne linse, hun forstod og fortolkede sygdommen til søs igennem. Betleren eller fiskeren har nok haft andre helbredsmæssige problemer, men man tør formode, at Løjt Lands kaptajns- og gårdmandsfamilier har haft helbredsmæssige udfordringer og opfattelser, der lignede Dorotheas – og som Dorothea og Jep Nissen stod også mange af disse til søs.

Dorotheas dagbog

Dorothea Nissen førte trofast dagbog hver dag på sin rejse. Med enkelte forbehold, selvfølgelig: barken MATHILDE udskibede den 6. oktober 1863, men dagbøgerne tager først sin begyndelse den 22. oktober. På samme måde slutter den på hjemrejsen, ved deres ankomst til Fallmouth i England den 13. september 1867. Dagbøgerne følger hende altså ikke helt til dørs på Løjt Land. Hertil betød fødslen af parrets datter, Laura, den 9. juni 1867, at hendes dagbogsoptegnelser herefter kendetegnes ved væsentlig mindre præcisions- og detaljegrad end hendes øvrige optegnelser. Kun perioden fra den 22. oktober 1863 – 8. juni 1867, i alt 1.326 dage, kan derfor meningsfyldt betragtes som et samlet hele i artiklens undersøgelse.

Hver dagbogsoptegnelse giver nogenlunde samme informationer – rækkefølgen kunne dog variere:

1. Hvordan forløb forrige nat.
2. Havde Jep været på dækket i løbet af natten (det var han ofte).
I så fald: hvornår Jep gik i seng.
3. Hvordan var vejret, og eventuelt hvordan dette påvirkede dem.
4. Hvad havde Dorothea lavet.
5. Hvordan var Dorotheas eller Jeps helbred og eventuelle kommentarer om andres helbred, hvis dette havde betydning for hverdagen.
6. Øvrige fortælleverdige begivenheder fra dagen.
7. Hvad de fik til aftensmåltid.
8. Hvad de foretog sig om aftenen.

Barken MATHILDE, der i oktober 1863 sejlede fra Hamborg mod Kina med Jep og Dorothea Nissen ombord. Det var på denne rejse, at Dorothea førte dagbog. Maleri i privat eje.

Dorotheas sygdomsbeskrivelser

For nærværende undersøgelse er særligt Dorotheas helbredsoplysninger relevante. Des tættere oplevelsen er på Dorothea, des mere regelmæssigt giver hun informationer herom: Hun beretter åbenlyst ikke om al dårligdom om bord. Hverken for sig selv eller for andre. Dette ser vi eksempelvis, da hun den 13. oktober 1865 skriver "Nu er jeg atter godt fri for Søsyege"⁹, selvom hendes dagbog de forudgående dage intet beretter om, at hun skulle have lidt heraf. Man kan rimeligt formode, at hun oplevede nogle typer af sygdom som så naturlige hverdagsoplevelser, at hun ganske glemte (eller ikke orkede) at berette om det i sine dagbøger. Det samme gør sig gældende i hendes beretninger om Jeps helbred: Den 10. marts 1865 skriver hun således "Gud ske Tak, hans Hovedpine svinder næsten heelt bort".¹⁰ Jep led regelmæssigt af hovedpine, men denne dag var det en måned siden (4. februar 1865), Dorothea sidst havde skrevet herom. Kan man på denne baggrund udlede, at han havde haft hovedpine hele denne måned – at tilstanden nærmest var kronisk? Næppe. Et svar på dette spørgsmål må derimod

henligge i spekulationens verden. Eksemplerne illustrerer dog, at der bag den sygdom, hun omtaler i dagbøgerne, må ligge et væsentligt mørketal; både for hende selv og i særdeleshed for Jep.

I få tilfælde giver Dorothea beskrivelser af helbredsmæssige problemer blandt den øvrige besætning, skibets passagerer eller deres venner om bord på andre skibe. Denne omtale er imidlertid så sporadisk, at man ikke kan udlede noget systematisk heraf. Der er tydeligt tale om et supplement til hovedpersonerne: Nærværende analyse må derfor tage udgangspunkt i Dorothea og Jep i de ovenfor angivne 1.326 dage. Disse dage leverer imidlertid et velegnet materiale til en optælling og kvantificering af hyppigheden og typerne af sygdom, Dorothea og Jep led under på rejsen. Dette forudsætter imidlertid et skarpt blik på Dorotheas sygdomsbeskrivelser og historikerens rimelige fortolkning heraf.

Over de 1.326 dage kan man med rimelighed udpege 15 overordnede kategorier af sygdom, der optræder mere end én gang. Otte af disse kategoriseres af Dorothea selv. Dette drejer sig om: feber, forkølelse, hovedpine, opkast, blod i afføringen, tandpine, søsyge og trykken for brystet. Fælles for alle disse er, at der i højere grad er tale om symptomer end egentlige medicinske diagnosticeringer. Selvom en sygdom som "feber" lyder som en diagnosticering, har dette nok bare betydet øget kropstemperatur: Årsagen eller typen af feber (en egentlig diagnosticering) giver hun ikke. I supplement til disse otte kategorier kan man regne yderligere fem, som Dorothea ikke konsekvent omtaler på samme måde, men som dog på baggrund af hendes beskrivelser kan grupperes: diarré, forstoppelse, maveonde, ledsmerter og varmeknopper. Tilfælde af forstoppelse lader sig eksempelvis afsløre ved brugen af afføringsmiddel, mens varmeknopperne både omtales som "røde hunde af heden" og "varmefregner".¹¹ Tre af de fem fortolkede kategorier har at gøre med mave og afføring. Hvor fortolkningen af diarré og forstoppelse er åbenlys fra konteksten, er det ikke åbenlyst, hvad Dorothea har fejlet de dage, der er anført i kategorien "maveonde", jf. hendes optegnelse den 15. juli 1866: "Min Mave er ikke saa meget god i denne Tid".¹² Nogle af disse maveonder kan underlægges en rimelig kontekstuel fortolkning som "søsyge", såfremt de følger just efter udskibning eller anføres parallelt med voldsomt vejr. Det samme gælder i øvrigt anfald af opkast ved samme forhold, såfremt hun ikke selv angiver alternative årsager.

Slutteligt er der i dagbogen en anseelig mængde helbredsmæssige gener, hvilke Dorothea ikke udspecificerer. Ofte omtales disse som, at

hun eller Jep er "Flau", "Mat" eller "Patient". Disse forekomster kan samles i kategorien "udefineret sygdom". Mange steder kan man til-lade sig en fortolkning på denne sygdom, eksempelvis den 1. juli 1864, hvor hun blot skriver "Jeg er ikke saa meget rask."¹³ De efterfølgende dage, den 2.-3. juli, kan man imidlertid læse, at hun led af et maveonde. Det er jo ikke en helt urimelig tolkning, at dette også gjaldt den 1. juli, sygdomsperiodens første dag.

Udover de tilbagevendende skavanker optræder også en række sygdomme, der kun forekommer én gang på rejsen, eksempelvis "betændelse i næsen", "ondt i halsen", "sting i siden", "trøske" og "ølsyge" (tømmermænd). Da disse er enkelttilfælde og derfor ikke har været til væsentlig gene på rejsen, kan de sammenfattes i kategorien "andet"; underforstået "mindre væsentlige helbredsmæssige gener".

Dorotheas sygdomsbeskrivelser i tal og tabeller

Udover udpegningen af de 15 overordnede sygdomskategorier (ovenfor) kan en samlet optælling af Dorotheas helbredsoptegnelser over de 1.326 dage afsløre, at Jep var ramt af sygdom 65 dage, svarende til 4,90 % af rejsen, mens Dorothea var ramt hele 290 dage, svarende af 21,87 % af rejsen. Tager man tallene for dem begge (dage hvor begge var syge, tælles selvfølgelig kun én gang), løber det op i 318 dage, svarende til 23,98 % af rejsen. Man kan derfor roligt konstatere, at ligesom vind, vejr og frygten for kinesiske pirater var også sygdom i forskellige af-skygninger en fast bestanddel af hverdagen om bord på MATHILDE. Dette er i øvrigt ganske åbenlyst, selv hvis man ikke laver optællinger. Jespersen bemærker således:

[at] Endnu vigtigere var dog helbredssituationen om bord, der beskri-ves i lige så stor detalje som vejrforholdene. Almindelig søsyge forekom naturligvis, men derudover var hun jævnligt plaget af ondt i hovedet og maven.¹⁴

Det er rammende, når Jespersen udpeger maveonde og hovedpine som dominerende sygdomme. Man kan dog selvfølgelig udfolde dette i større detaljegråd, jf. tabel 1.

Det mest påfaldende ved tabellens dominerende sygdomstilfælde er, at de ikke umiddelbart har et udtalt maritimt tilsnit eller foranledning. Tværtimod. Det er just tale om sygdomme, man må formode, Dorothea

	Jep Nissen		Dorothea Nissen	
Dage med sygdom:	65	4,90%	290	21,87%
Sygdom	Antal forekomster		Antal forekomster	
Andet:	1	1,54%	11	3,79%
Blod i afføring:	0	0,00%	9	3,10%
Diarré:	1	1,54%	27	9,31%
Feber:	0	0,00%	9	3,10%
Forkølelse:	8	12,31%	30	10,34%
Forstoppelse:	4	6,15%	7	2,41%
Hovedpine:	26	40,00%	53	18,28%
Ledsmerter:	1	1,54%	9	3,10%
Maveonde:	2	3,08%	23	7,93%
Opkast:	0	0,00%	43	18,97%
Søsyg:	0	0,00%	44	6,21%
Tandpine:	4	6,15%	30	10,34%
Trykken for brystet:	0	0,00%	9	3,10%
Varmeknopper:	2	3,08%	6	2,07%
Udefineret Sygdom:	18	27,69%	43	19,66%

Tabel 1: Sygdom i antal og kategorier efter Dorothea Nissens dagbøger. Nogle dage angives mere end én sygdom, hvorfor summen af forekomsterne overstiger sammentællingen af dage. Farvemarkerings: Rød: <1% ; gul: 1-10% ; grøn: >10%.

også led af hjemmefra. Om hun havde været syg med samme hyppighed hjemme på Løjt Land – og om fordelingen af sygdommene havde været den samme – kan man dog ikke sige noget om ud fra artiklens anvendte empiri. Det er imidlertid en nærliggende tanke, at de ændrede fysiske, biologiske og mentale rammer om bord på MATHILDE påvirkede hendes helbred; måske endda i væsentlig grad.

Summen af Jeps sygedage er noget lavere end summen af Dorotheas, hvorfor den statistiske fejlmargen på hans side er et væsentligt problem. Hver forekomst udgør mere end 1 %, så man bør ikke tillægge procentsatserne for hans sygdom alt for stor betydning. Der er dog nok empiri til at tegne et generelt billede og til at sammenligne dette med Dorotheas sygedage. Gøres dette, ser man, at de begge er ofre for varmeknopper, tandpine, hovedpine, forstoppelse og forkølelse. Tabellens øvrige sygdomme ramte tilsyneladende overvejende Dorothea; i særdeleshed opkast. Dette giver naturligt anledning til spørgsmålet ”hvorfor”? Var hun mere syg, mere sart, eller mere optaget af sit eget helbred end af Jeps? Eller havde hun som det eneste besætningsmedlem uden egentlige funktioner om bord bare mere tid og frihed til at ”mærke efter” og være syg? Empirien tillader desværre ikke et svar på dette ellers overordentligt interessante kildekritiske spørgsmål. Hvad empirien derimod tillader, er en gennemgang og diskussion af de helbredsmæssige gener, der var mest dominerende: De forhold, der har efterladt mest empiri og/eller mest markant omtale i dagbogen: opkast, diarré, blodig afføring, forstoppelse, tandpine, hovedpine og forkølelse. Men før dette en mindre ekskursion om indvoldsorme.

Indvoldsorme, opkast og diarré

Den 11. april 1867 (nedskrevet den 12. april), mens hun var i slutningen af sin graviditet, blev Dorothea hårdt ramt af opkast, diarré og feber; faktisk så hårdt, at Jep ordinerede opium for at give hende ro til at sove.¹⁵ Opiummet virkede en kort frist, hvorefter hun:

dog maatte strax Overende og til at brække Vandet med Opium op. Min Jep hørte mig og kom, og idet han tændte Lys, mærkede jeg et Stykke i min Mund, som jeg ikke kunde begribe, hvad var, men tænkte det var Blod, og saa saa jeg til min stor Forskrækkelse ved Lyset en lang Orm, saa lang som en Haand og paa en tyk Blyants Størrelse.¹⁶

Jeg vil ikke foregive og påtage mig lægens erhverv i et forsøg på at stille en nærmere diagnose. Det er dog ikke en urimelig tanke, at det nok var en slags indvoldsorm, Dorothea kastede op. Hvornår hun blev smittet, vides ikke, og ormen kan have levet i hendes tarm i lang tid. Indvoldsorme er ikke ukendt på de danske længde- og breddegrader, men dén episode, hun beskriver, lader i det mindste til at være typologisk ukendt for hende.

Episoden med ormen viser, hvor problematisk det er retrospektivt at diagnosticere på Dorothea og Jeps sygdomstilfælde. Nogle steder angiver Dorothea som nævnt selv deres sygdom (såsom forkølelse), hvilket vi i mangel af bedre vel må godtage. De i analysen fortolkede kategorier, baseret på generiske symptomer eller observationer, er svære – hvis ikke rent udsagt umulige – at bruge til alt andet end helt overfladisk diagnosticering nu, 150 år senere. Sygdommenes årsag kan være mang-

Segment af tyndtarmen, delvist skåret op, indeholdende spolorm. Spolorm kan blive 10-30 cm, når den er fuldt udvokset.
Foto: Department of Pathology, Calicut Medical College.

foldige, og hendes korte beskrivelser giver os simpelthen ikke nok data at arbejde med: I nærværende tilfælde ved vi, at der var en orm i hendes mavesæk, men meget andet kan vi nok ikke sige. I hvert fald ikke om den specifikke oplevelse og orm.

På den anden side var ormen en oplevelse, der var unik for hende. Hendes paniske reaktion vidner klart om, at hun ikke fandt oplevelsen normal. Andre orme kunne hun derimod (gen)kende og forholde sig til. Dette gælder eksempelvis bændelorm, hvilket skibskokken var hårdt ramt af den 3. februar 1866:

Vor Kok er syg, han har ogsaa allerede længe havt Bandwurm [bændelorm], de gaaer fra ham Hver Dag, og løber ham ned ved Buxerne og krabler ved Kabys Gulvet, de ser ud som et Stykke Bindelbaand, der er hverken Hoved eller Hale at se og er omtrent fingerlang, det er en meget ubehagelig Fornemmelse for ham, og meget kjedsommeligt, vi har Doctor til ham her, dog bliver han snart værre i Stedet for bedre.¹⁷

Om kokken faktisk fik det værre, nævner Dorothea ikke siden. Pointen er dog, at uagtet typen af orm, hun kastede op, var den ukendt for hende. Den kan have været bragt med hjemmefra, men det virker mere sandsynligt, at hun blev smittet engang efter deres ankomst til Kina (Hong Kong) den 19. marts 1864.

Udover den konkrete voldsomme oplevelse den 3. februar 1866, hvor indvoldsormen kastes op, fremstår de øvrige maveproblemer, opkast, diarré og ormeinfektioner som velkendte fænomener/symptomer for Dorothea.

Blodig afføring og bastant kost

I spørgsmålet om Dorotheas maveproblemer i almindelighed og hendes syn på helbred/sygdom i særdeleshed finder vi nogle ganske interessante udsagn i hendes skriverier om dét at have blod i sin afføring. Første gang hun nævner det, er den 23. februar 1865. Hun skriver:

[...] Til Middag kom min Jep og Capt. Ingermann, de fik saa Mad og Kaffe og gik henimod Aften hen til Brodersen og saa samtlige hen til Ingermann. Da de var gaaet, fik vi en slem Tordenbyge. Jeg er ikke saa rask, naar jeg gaaer paa Clossettet, kommer der ikke andet end Blod. Gud alene veed, hvor lang min Tid er. I Aften er Veiret deiligt, dog en slem Sø.¹⁸

Hendes kommentar om egen timelighed samt den blodige beretning kan nemt efterlade indtrykket, at hun er bekymret for sit helbred; måske endda sit liv. På den anden side står det mellem to kommentarer om vejret, nærmest i en bisætning. Dagen derpå, den 24. februar, beretter hun, at Jep ønskede at tilkalde doktoren. Hun ville dog hellere "se det paa, om det ikke stopper af sig selv".¹⁹ Hun selvmedicinerede med rabarber, men uden held. Selvom hun således tydeligvis var utryk ved situationen og den tilsyneladende ganske store mængde blod i sin afføring, var det ikke værre end, at hun ville afvente et par dage. Efter den 24. februar hører vi da heller ikke mere om problemet før måneden efter, den 25. marts: "I Eftermiddag har jeg lidt ondt i min Mave, omtrent samme tilfælde som i Singapore [23.-24. februar 1865]. Der kommer Blod".²⁰

Her er hendes beskrivelse noget mere afdæmpet, ja vel næsten uinteresset, i hvert fald, når man læser med det moderne menneskes følsomhed. Det er trods alt blodig afføring, det handler om. Denne vekselvirkning mellem gudspåråbelse for hendes helbredsskyld ("Blod kom der ogsaa i dag, Gud i Himlen give, at jeg maatte leve med min gode Jep og komme med ham hjem"²¹) og en tagen alt for let på situationen ("Jeg har atter lidt Mølør [uheld] med Maven med Blod"²²) kendetegner generelt hendes skrivi om symptomet. To pointer kan drages herfra:

1. Dorotheas egne karakteristikker og selv-diagnosticeringer er for tententiose til at kunne undersøge sygdomstilfælde i 1800-tallet direkte, men:
2. Dagbøgerne er levn til hendes holdninger til sygdom og helbredelse. Ved en sådan levnsslutning træder den umiddelbare kontekst – at det er en maritim fortælling – i baggrunden: Dagbøgerne er rigtige gode som levn til de tanker, en kvinde fra Løjt Lands gårdmandsmiljø gjorde sig om sygdom. De viser, hvilke helbredsproblemer der optog hende, og hvordan hun reagerede herpå. Når Dorothea således skrev relativt afslappet om en række oplevelser, som undertegnede i hvert fald ville reagere panisk på, er det således levn til, at den blodige afføring i sig selv ikke var alarmerende for hende; omfanget heraf kunne dog være det. Man tør alt andet lige formode, at hun havde oplevet dette før.

Et argument for denne overvejelse finder man i kosten om bord på MATHILDE, såkaldt *sule- og søbemad*, bestående af hvedebrød, kål, syltet grønt og rigelige mængder kød. I perioder på ud- og hjemrejsen har kødet endda udelukkende været saltet. Sule og -søbemaden har udgjort en ganske hjemlig kostsammensætning for Dorothea, om end kosten

på Løjt Land i langt højere grad har være defineret ved større mængder øl, samt selvfølgelig de tre -ød'er: Grød, brød, kød. Selvom der var forskelle i kosten om bord på MATHILDE og kosten på gårdene på Løjt Land, imiterede førstnævnte så vidt muligt sidstnævnte.²³ For at minimere indtaget af saltet kød medbragte/opkøbte skibene endda levende dyr, der kunne slagtes undervejs.²⁴ Dorothea beretter således både om høns, får og svin under dækket. Til trods for ambitioner om at opretholde den kulinariske standard fra Løjt Land, måtte skibene på langfart dog nødvendigvis gå på kompromis med mængden af letfordærlige fødevarer. Disse har været serveret i mindre mængder og udbud om bord: Friske grøntsager, kartofler, mælk og æg holdt ikke længe på havet – og da slet ikke i Kinas subtropiske varme.²⁵ Disse er imidlertid ikke blot letfordærlige, men også – sammenlignet med den øvrige kost – letfordøjelige. Afvigelseerne fra Løjt Lands kost har derfor gjort maden tungere og hårdere for fordøjelsessystemet. Hun var altså ganske givet vant til hård kost – og nok også hård afføring – hjemmefra. På rejsen tilspidsedes dette blot yderligere, bl.a. fordi kosten her var endnu mere basant, end hun var vant til.

Diarré og rabarberkur

Et par måneder efter deres afrejse, nemlig den 6. januar 1864, skrev Dorothea således: "Jeg har taget Engelsk Salt [afføringsmiddel] i dag, det er første gang, jeg laxerer om bord".²⁶ I dagbogen skriver hun om sin egen *laxus*, altså indtagelse af afføringsmiddel, fire gange og om Jeps to gange. I tabel 1 (ovenfor) er dette kategoriseret som "forstoppelse". Udover denne brug af afføringsmiddel har Dorothea yderligere fire skriftspassager for sig selv – og yderligere to for Jep – hvor hun har omskrivninger af, at de er forstoppede (altså i alt henholdsvis otte (Dorothea) og fire (Jep) gange), jf. den 10. juli 1866:

tidlig Morgen vaagnede jeg af en forfærdelig Mavepine, jeg stod op og gik paa Clossettet, men fik ingen Aabning, og jeg gik igjen til Sengs, dog kort efter blev Smerterne saa slemme, saa jeg Skreg [...] endelig blev det saa til Diareeh.²⁷

Står citatet til troende, svingede konsistensen på hendes afføring mellem forstoppelse (uden [endetarms]"aabning") og diarré. Det kan selvfølgelig skyldes, at hun led af såkaldt *forstoppelsesdiarré*. Ved dette flyder

tynd afføring forbi en fast forstoppelsesklump, der blokerer for fastere afføring. Det kan på den anden side også blot skyldes, at Dorothea besad et ret begrænset begrebsapparat til at beskrive sin afføring: Denne kunne enten være forstoppet (fast) eller Diarré (formbar).

Den 27. august 1866 forklarer hun en diarrétilstand med, at hun havde indtaget for meget frugt. Hun gav også klimaet skylden, men det skyldes nok mest af alt, at hun imiterede sin samtids lægepraksis. For selvom lægevidenskaben i 1800-tallet havde forladt teorien om udligning af de fire legemsvæsker (blod, gul galde, sort galde og flegma), forklarede fagfolk endnu sygdom ud fra et kropsligt balance-princip, der kunne forstyrres, eksempelvis af vejr og temperatur (samt i øvrigt nye oplevelser og umoralsk livsførelse).²⁸

Hun havde således en klar bevidsthed om, at "blød mad", såsom frugt, påvirkede hendes tarmflora. Hertil ser vi yderligere to steder i dagbogen, at hun og Jep indtager rabarber. Man kunne tænke, at målet med dette også var *laxus*, men man skal dog træde varsomt med at springe direkte til denne konklusion. Anna-Elisabeth Brades forskning i folkemedicin og kloge koner i 1800-tallet har nemlig vist, at der var store lokale og regionale forskelle på, hvilke formål folkemedicinen tilsigtede: At rabarber blev brugt til ét formål det ene sted, betød ikke, at det havde samme anvendelse et andet. Dette afhang af lokal overlevering og husråd.²⁹ Hertil var troen på polyfarmaci, altså troen på én "universalmedicin", som kur mod al sygdom endnu udbredt på Dorotheas tid, ja faktisk helt til starten af 1900-tallet.³⁰ Lægevidenskaben havde forladt tanken, men for almindelige mennesker blev meget medicin anset for helbredende i almindelighed: Så var man syg, skulle man tage medicin eller helbredende planter for deres universelle godgørende egenskaber.³¹

At medicin til en vis grad blev betragtet som polyfarmaci, hvorved den åbenlyse sammenhæng mellem medicin og symptom er svær at finde, ses tydeligt i Dorotheas dagbøger. Man forstår fra konteksten, at nogle ting, eksempelvis rabarber, indtages med medicinske formål, men det er uvist, hvilken virkning hun søgte: Den ene gang er det i forbindelse med blodig afføring og den anden ved hovedpine. Fra andre samtidige kilder fra Aabenraa kan vi dog se, at rabarbers blodgørende effekt var velkendt og -benyttet. Under Første Slesvigske Krig blev Frederik VII indlogeret hos familien Bruhn, Aabenraas på det tidspunkt rigeste og mest indflydelsesrige kaptajn- og rederfamilie. Hans Bruhn skriver således herom:

Frederik VII var syg ved sin ankomst, stærkt forkølet og med en heftig mavepine. Livlægen, dr. Lund, der stedse opholdt sig i kongens nærhed, udskrev en recept på for 5 rigsbankskillings rabarber, som skulle tages i ét. På det stedlige Løveapotek var man – ligesom dr. Lund selv – ikke opmærksom på, at man her i byen brugte skillings courant. Således hændte det, at apotekets provisor for 5 skillings courant udleverede fire til fem gange den mængde, der var anført i recepten. Kongen indtog den kolossal store portion som foreskrevet på én gang. Følgerne kan man tænke sig til. Straks efter middagen måtte han bringes til sengs. Mine forældre havde hos konsul Detlefsen lånt en fin silkeseng, således, at kongen kunne ligge så komfortabelt som muligt. På grund af de givne omstændigheder var denne omsorg dog dårlig valgt. Den overmåde stærke dosis' virkning på den kongelige patient udeblev ikke. Det kostede en del møje og besvær at få bugt med følgeskaderne. [...] Pigerne, der havde haft til opgave at ordne værelserne, specielt kongens sovegemak, blev på grund af de særlige omstændigheder rigelig belønnet: De erholdt 60 species – 90 preussiske dalere i drikkepenge.³²

Man kan altså rimeligt antage, at brugen af rabarber ved maveonder var et alment husråd på Dorotheas samtid og i de miljøer, hun færdes i. Dette fører os tilbage til den mad, de indtog; og faktisk også til den blodige afføring. Det er en ganske plausibel formodning, at Dorothea i varierende grad havde kronisk hård mave, og at hun var vant til dette hjemmefra. Dette betyder selvfølgelig, at vi skal være særligt påpasselig med hendes definition af diarré. Derudover betyder det, at analfissurer, altså rifter i endetarmens slimhinde forårsaget af hård afføring, nok ikke har været ukendte for hende, og at blodig afføring til følge var noget, hun var vokset op med. Dette forklarer i hvert fald det påfaldende forhold, at Dorothea ikke synes påvirket af forekomsten af blod i sin afføring; men kun af mængden af blod.

Fortælling og fortielse

Alt i alt kan man konkludere på de to forudgående afsnit, at mens ormen nok i overvejende grad kan tilskrives Dorotheas tilstedeværelse på Kinakysten, så syntes hendes øvrige skavanker ikke skabt – men muligvis forværret – af dette forhold. Den bastante kost har nok tilskyndet, at ondt blev værre; det samme gælder hendes inaktive livsstil til søs, men i det store og hele har hun kendt maveonder og forstoppelse hjemmefra. Just derfor giver hendes kommentar den 6. januar 1864 mening: Dette var første gang på rejsen, hun gennemførte den i øvrigt normale

rutine, som indtagelsen af afføringsmiddel var. Hermed havde hun altså et ret normaliseret forhold til maveonder og til afføring. Måske dette også kan forklare, hvorfor hun overhovedet skrev om emnet. Dagbøgerne var nemlig slet ikke så private, som man kunne forestille sig.

Undervejs på rejsen mødte hun Aabenraakaptajnen Eschel Krabb, der gjorde forberedelser til at rejse hjem til Løjt Land. Derfor gav hun ham første bind af sin dagbog, årgang 1864, så han kunne videregive den til hendes moder, fader, søster og svoger. Hun skrev ganske vist også breve med familien, men udveksling var ustabil og sporadisk.³³ Med dagbogen kunne Dorotheas familie langt bedre sættes ind i, hvordan hun havde det. Der står jo mangt og meget om hendes hverdag. Hun skrev bare også mange tilsyneladende intime ting. Ikke mindst om sygdom og sammensætningen og blodniveauet i sin afføring. Hvorfor skulle hun have lyst til at dele dette? Større bliver denne undren, da Mette Guldberg i sin anmeldelse af dagbøgerne har betragtet netop overleveringen til familien på Løjt Land som en kildekritisk pointe:

Så forstår man bedre, hvorfor det er hende så magtpåliggende at skrive om sit arbejde. Hun er simpelthen i gang med at bevise over for sin mor, at hun magter opgaven som husmor i en husbeholdning og som hustru for sin mand – kort sagt, at hun formår at skabe et hjem i overensstemmelse med den opdragelse, hun har fået hjemmefra.³⁴

Guldberg har unægtelig en pointe; også selvom det ikke er åbenlyst, at Dorothea fra starten havde planlagt at sende dagbogen hjem: Det kan også være en pludselig indskydelse, simpelthen fordi muligheden pludselig bød sig. Man kan derfor nok ikke kun læse hendes dagbøger som en forsvarstale overfor hendes mor. På den anden side har hun nok allerede fra første side vidst, at det senere kunne komme på tale at sende dem hjem. I så fald er det dog immervæk påfaldende, at hun ikke kun deler historien om sin flid med familien i Løjt, men også går i ganske mange detaljer om sine daglige toiletbesøg. Løjtingenes hjemsendte dagbøger havnede nemlig ikke blot i familiens skød, men vakte interesse og nysgerrighed over hele sognet: Nyhederne og historierne bredte sig og blev flittigt delt på egnen; og dette vidste hun.³⁵ Familien har givetvis ikke delt de latrinære aspekter af hendes beretning, men reelt lå dette ved hjemsendelsen uden for hendes kontrol.

Det er således interessant at bemærke, at Dorothea tilsyneladende uden forbehold valgte at sende de mange afføringsrapporter hjem til

Løjt Land. Dette vidner vel om, at hun ikke forbandt emnet med skam, men derimod så det som en naturlig del af tilværelsen. Folk i hendes omgangskreds døjede vel i øvrigt med tilsvarende problemer.³⁶

Sammenligner vi med den aarhusianske stiftsfysikus Christopher Ditlev Hahn (1744-1822), der førte omfattende patientoptegnelser over sine behandlinger af primært rige gårdmænd, adelige og det aarhusianske borgerskab,³⁷ finder vi noget tilsvarende. Først og fremmest besad han et omfattende antal afførende remedier. Derudover anvendte han en nuanceret sprogbrug med mange skiftende betegnelser for afføringens og urinens konsistens og farve, mavens fysiske egenskaber, fordøjelsen og gradbøjninger af forstoppelse.³⁸ Hermed blegner også den intimitet, man ellers kunne formode ville omgærde emnet: Forstoppelse var ikke en privat sag, men derimod en delt oplevelse, der krævede behandling og vidensdeling. Dette giver selvfølgelig anledning til det yderligere spørgsmål: Hvad var så egentligt intimt for Dorothea; og beretter hun herom?

Den 3. november 1863, i rejsens begyndelse, faldt Jeps og Dorotheas kahytsdreng Julius Stolte overbord og druknede. Dorothea begræd hans død, men fortæller kun om den ved to senere lejligheder. Den 15. november samme år, hvor de holdt auktion over hans ting, og den 3. november 1866: "I Dag er det 3 Aar siden, vor Cahyt Dreng faldt overbord i Nordsøen"³⁹. På dette tidspunkt havde hun ikke nævnt ham i dagbøgerne de sidste tre år. Det er selvfølgelig ikke videre intimt, men viser da, at der åbenlyst foregik en masse tankevirkksomhed, som Dorothea ikke beretter om i dagbøgerne: Det er mere nærliggende, at hun havde tænkt på ham med nogen hyppighed de forudgående tre år, end at hun tilfældigvis bed mærke i årsdagen. Hun har altså sandsynligvis tænkt på Julius Stolte ved flere lejligheder, men skriver kun om det på hans treårsmindetag – og her endda uden at tillægge det følelser. Dette er symptomatisk for hele dagbogen: Hendes dybe følelsesliv er ikke nedskrevet. Der står om sygdom og fysiske symptomer, mens hendes inderste tanker er udeladt. Det samme er emner som menstruation og sex.

Tandpine, hovedpine og forkølelse

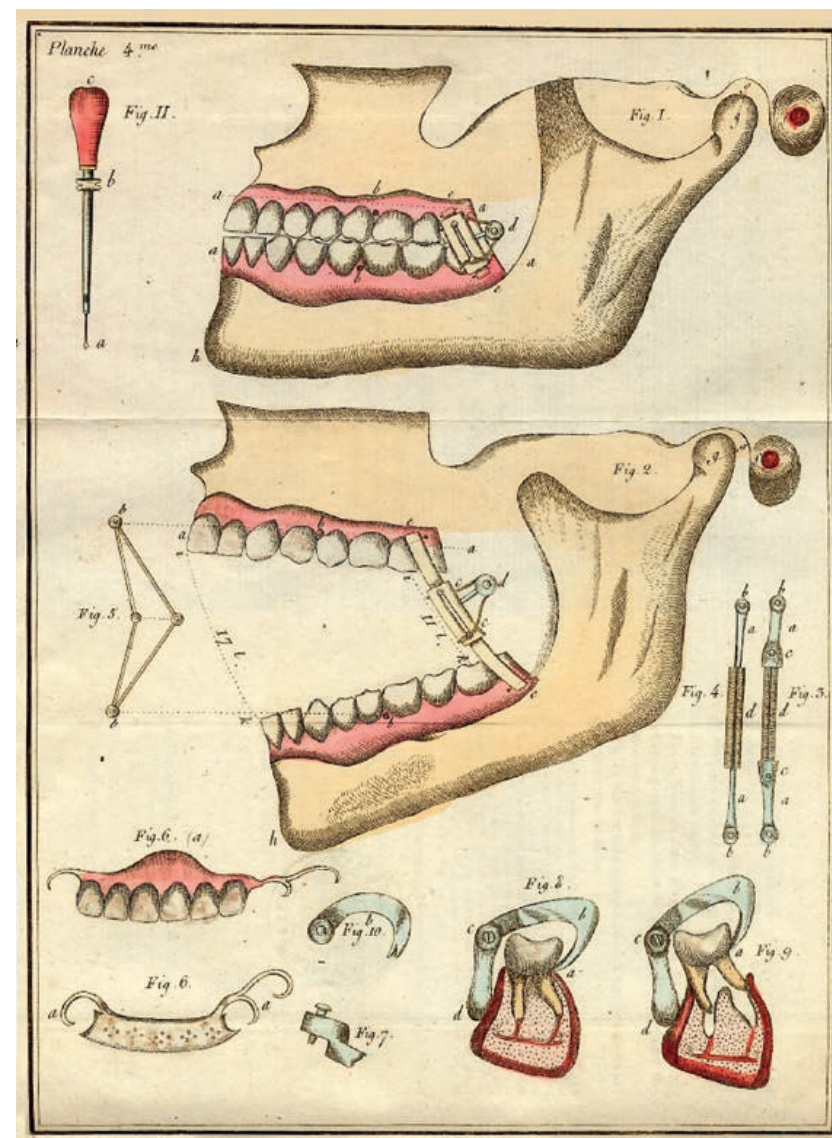
Kategorierne "blod i afføring", "diarré", "forstoppelse", "maveonde" og "opkast" udgør 37,48 % af Dorotheas sygdomstilfælde i tabel 1. Det er en ganske betragtelig andel. Hertil tegner "søsyg" og "undefineret sygdom" for yderligere 30 %. De tilbageværende store helbredsgener

er hovedpine, forkølelse og tandpine. Det er svært at komme dybere ned i disse. Det kan ikke overraske, at de blev forkølede undervejs. Med tanke på deres kost og 1800-tallets tandhygiejne i det hele taget kommer tandpinen heller ikke som en overraskelse. Denne er dog en udmærket anledning til at reflektere over omfanget af mørketallet bag tabellerne. Den 22. februar 1866 fik Dorothea nemlig besøg af *Tanddoktoren*, der trak:

2 store Kindtænder ud, dem maatte han 3 Gange efter, en Rod ad Gangen, den tredje Rod fik han ikke rigtig ud, da den var saa raadden, han ikke kunde faae fat, alle de andre Tænder har han gjort reene og nogle har han fyldt Guld i, 2 Tænder af de daarligste for i Munden brækkede han af og vil i morgen sætte mig 2 nye i. Jeg leed meget, men holdt mig tapper, sagde de. Gud give hans Velsignelse at det maa hjælpe. Jeg kunde havde det nødig, thi jeg fik næsten aldrig min Mad ret tygget. I eftermiddag er jeg naturligvis Patient og spytter meget Blod.⁴⁰

De følgende dage spiste hun kun meget lidt mad. Dét, der imidlertid gør tandoperationen særligt interessant er, at hun ikke skriver meget om tandpine før operationen; ikke engang, hvis man kigger et helt år bagud. Kun den 20. januar 1866, 14.-15. november 1865 og før dette den 28.-29. marts 1865. Fire dage med tandpine kunne næppe foranledige den omfattende tandudtrækning. Man tør derfor formode, at hendes tandpine har været kronisk, og at hun kun skrev om det de dage, hvor det var virkelig slemt. I forlængelse heraf kan man observere, at hun i efteråret 1865 og frem til tandoperationen var hårdt ramt af alle mulige forskellige typer sygdom – og også med større hyppighed: De 175 dage fra 1. september 1865 – 22. februar 1866 omtaler hun forskellige typer dårligdom 39 dage, svarende til 22,29 %. Dette er et par procent højere end gennemsnittet, jf. tabel 1. Efter tandlægebesøget skriver hun kun om hovedpine og forstoppelse – og kun ganske få gange. Tonen i dagbogen, der er noget opgivende i efteråret 1865, bliver også mere positiv efter tandoperationen. Det er altså påfaldende, at tandpinen tilsyneladende havde mange følgesygdomme: Uden tandpinen ser hun ud til at have haft et større overskud og derfor også et væsentligt bedre helbred.

Dette efterlader kun hovedpinen, der udgør 23,04 % af Dorotheas samlede sygdom; og hele 40 % af Jeps sygdom. Der er ikke meget at sige til dette. Det hårde fysiske arbejde til søs (for Jeps vedkommende) og de antageligvis hårde senge/ukomfortable møbler er mulige forklaringer på, hvorfor hovedpinen ikke var dem fremmed. Hertil beretter

Tandudtrækning med "tandnøgle" (opfundet 1810'erne). Proceduren blev gennemført uden bedøvelse. Planche: Christophe François Delabarre (1784-1862): "Odontologie, ou, observation sur les dents humaines" (1815)

Dorothea ofte, at Jep kun fik ganske lidt søvn, da han ved usikkert vejr og storm var på dækket næsten konstant. Søvn depravation i længere perioder kan nemt have forårsaget hovedpine.

Som maveproblemerne forekommer både tand- og hovedpine dog ikke at være fremmed for Dorothea. Om hun og Jep led mere eller mindre af dette, end de var vant til hjemmefra, kan man ikke sige noget om. Man kan dog dvæle kortvarigt ved, at det tilsyneladende specifikt var disse gener, begge led under. Der står ikke ét ord om ondt i ryg, ben, arme eller nakke. Man kan selvfølgelig ikke fra denne tavshed slutte, at hun og Jep ikke led heraf. Man kan kun konkludere, at mave- og hovedregionen var omdrejningspunktet for de helbredsmæssige gener hun adresserede.

Konklusion

Dorothea Nissens dagbøger er en guldgrube af kulturhistoriske observationer fra midten af 1800-tallet. I nærværende artikel har jeg sat fokus på ét aspekt heri, nemlig hendes beskrivelser af sygdom og helbred om bord på et skib på langfart – og i forlængelse heraf: hendes forståelse og oplevelse af disse fænomener. I artiklen har jeg argumenteret for, at nogle forhold i dagbøgerne åbenlyst kan tilskrives den noget unikke situation, hun befandt sig i som kaptajns kone fra Løjt Land på Kinakysten. De fleste helbredsproblemer om bord var dog nok almene for folk af hendes stand og status; uagtet om de var på havet eller boede på Løjt Land. I førstnævnte kategori er særligt indvoldsormene væsentlige, da de må formodes at have haft omfattende helbredsmæssige konsekvenser for hende. Størstedelen af de bemærkninger om sygdom og helbred, hun giver, bør imidlertid forstås i lyset af hendes opvækst i Løjt Lands integrerede kaptajns- og gårdmandsmiljø. Denne kan derfor kaste lys over dette miljø og endda med rimelighed perspektiveres til periodens velstående bondestand i det hele taget. Af konkrete sundhedsforhold finder vi særligt kostens faste sammensætning, der nok medførte, at blodig afføring, regelmæssig brug af afføringsmiddel og rarbarberkure var en del af hendes hverdag: både om bord på barken MATHILDE og hjemme i Løjt.

Udover de konkrete udlægninger af Dorothea og Jeps helbredsmæssige problemer er dagbøgerne en god kilde som levn til periodens sygdomsopfattelse. Det mest påfaldende er nok, at Dorothea klart ikke forstår de helbredsmæssige problemer og symptomer som "sygdom" i

en moderne betydning; som modstykket til "sundhed". Derimod forekommer mange former for nærvæd kroniske sygdomssymptomer, hvilke hun nærmest syntes at opleve som "almindelige gener"; som almindelige livsvilkår, ikke ulig dårligt vejr eller årstidernes skiften. Disse tilnærmelsesvist kroniske (eller i hvert fald ganske hyppige) sygdomme er: opkast, diarré, forstoppelse, tandpine, hovedpine og blodig afføring. Hun skrev om disse fænomener, når de var værre end normalt, men decideret velvære, som vi forstår det i dag, har nok været sjældent for hende. Heri ligger en interessant historisk betragtning og udvikling: At det i høj grad er det moderne, raske menneskes luksus at kunne betragte sygdom som et sjældent onde. Dorotheas dagbøger vidner i hvert fald om en virkelighed med hyppige gener. Man skal selvfølgelig have for øje, at hendes helbred sandsynligvis var ganske forværret, mens hun skrev dagbøgerne, netop fordi rejsen medførte nogle fundamentale ændringer af hendes livsvilkår. Desuagtet dette forbehold kan man ikke komme uden om, at sygdom har været en konstant i Dorothea Nissens liv – både på søen og på gården. Derfor kunne kun tilgå det så pragmatisk, nøgternt og observerende, som dagbogen vidner om, men det har nok ikke ligefrem været behageligt. Sygdom var et livsvilkår snarere end et midlertidigt behandlingskrævende onde.

KILDER

Trykte kilder:

Bodel Callesen (udg.) og Mikkel Leth Jespersen (red.): *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, Aabenraa 2015.

LITTERATUR

- Brade, Anna-Elisabeth: "Behandlersystemet i Danmark ca. 1860-1920", *Dansk medicinhistorisk årbog* 1992, s. 91-117.
- Brade, Anna-Elisabeth: *Kloge folk, lærde folk og familierne. Husmoderens indsamling og brug af lægeplanter og familien som behandlergruppe ca. 1860-ca. 1920*, København 1996.
- Callesen, Bodel: "Dorothea Nissens dagbog", *Det gamle Løjt* 2008, s. 93-101.
- Graugaard, Christian: "Når enden er god. Fem skarpe til patologen Claus Fenger, der har udgivet en murstensbog om de anale sygdommes kultur og videnskabshistorie", *Bibliotek for læger* nr. 210, 2018, s. 352-359.
- Guldborg, Mette: "Anmeldelse: Callesen, Bodel (udg.): Kaptajnsfrue Dorothea Nissens dagbøger fra Kinakysten 1863-1867. Redigeret af Mikkel Leth Jespersen. Udgiver af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa. Skrifter til Aabenraas søfartshistorie bd. 8. Aabenraa 2015. 414 s", *Sønderjyske Årbøger* 2016, s. 217-219.
- Havsteen-Mikkelsen, Mette Eriksen: *Skibskost i sejlskibstiden. Fortællinger fra Marstal*, Marstal 2015.
- Holdt, Jes M.: *Gårde og slægter i Løjt sogn*, Historisk Samfund for Sønderjylland 1982.
- Jespersen, Mikkel Leth: *Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart (1820-1890)*, Historisk Samfund for Sønderjylland 2014.

- Jungersen, Kirsten: "En doktor kom og skrev latin – men hvordan var den latin han skrev, f.eks. i Århus i 1788?", *AIGIS* nr. 6:2, 2006, s. 1-8.
- Norn, Svend, Kruse, Poul & Kruse, Edith: "Opiumsvalmuen og morfin gennem tiderne", *Dansk medicinhistorisk årbog* 2005, s. 171-184.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Løjts storhedstid 1660-1864". I Steen Wulff Andersen, H. V. Gregersen, Carsten Porskrog Rasmussen, & Hans Schultz Hansen (Red.), *Løjt Sogns Historie*. Historisk Samfund for Sønderjylland 1988, s. 93-221.
- Seifert, Kurt: "Brillantbroche og sølvtoj. Kaptajn Hans Bruhns minder fra de Slesvigske Krige", *Historier fra Bybakken* 2023, forthcoming.
- Wulff, Henrik R., & Jungersen, Kirsten: "A Danish Provincial Physician and His Patients The Patient Records from the Practice of Christopher Detlev Hahn in Aarhus around 1800 / Ein dänischer Provinzphysicus und seine Patienten Die Fallsammlung aus der Praxis Christopher Detlev Hahns in Aarhus um 1800", *Medizinhistorisches Journal* 40(3/4), 2005, s. 321-345.

NOTER

- 1 Tak til læge Margrethe Iversen, der har bidraget med faglig sparring og forslag til artikel. Alle fejl og mangler – medicinske som historiske – står for egen regning.
- 2 Før dette er dagbøgerne i øvrigt også udgivet i uddrag andre steder, jf. Callesen 2008, s. 93.
- 3 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 5.
- 4 Guldborg 2016, s. 217-218.
- 5 Holdt 1982, s. 341-342.
- 6 Holdt 1982, s. 79.
- 7 Rasmussen 1988, s. 103ff.
- 8 Rasmussen 1988, s. 103.
- 9 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 185.
- 10 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 129.
- 11 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 79, 131.
- 12 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 284.
- 13 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 63.
- 14 Jespersen 2014, s. 194. Se desuden: Callesen 2008, s. 93.
- 15 De selvmedicinerede ikke ofte med opium på rejsen. I dagbogen omtales det kun tre gange: udover ovenstående, den 4. september 1865 og den 8. juni 1867. Alle gange mod diarré og opkast.
- 16 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 360.
- 17 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 230.
- 18 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 125.
- 19 Ibid.
- 20 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 133.
- 21 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 160.
- 22 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 199.
- 23 Dette ses i øvrigt også i andre sønderjyske skibssamfund, jf. for Marstal således: Havsteen-Mikkelsen 2015, s. 18ff.
- 24 Havsteen-Mikkelsen 2015, s. 44.
- 25 Havsteen-Mikkelsen 2015, s. 18. Man tør dog nok formode, at de medbragte høns i nogen grad kunne supplere kosten med friske æg.
- 26 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 25.
- 27 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 282.
- 28 Jungersen 2006, s. 3; Wulff & Jungersen 2005, s. 340-341.
- 29 Brade 1992, s. 97-100.
- 30 Brade 1996, s. 96.
- 31 Norn m.fl. 2005, s. 177-179.
- 32 Hans Bruhns erindringer. Oversat af Kurt Seifert og citeret efter: Seifert 2023.
- 33 Guldborg 2016, s. 218.
- 34 Ibid.
- 35 Rasmussen 1988, s. 174.
- 36 Om analysygdomme og skam i et historisk perspektiv, se desuden: Graugaard 2018, s. 358-359.
- 37 Wulff & Jungersen 2005, s. 328.
- 38 Jungersen 2006, s. 5-7.
- 39 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 320.
- 40 *Kaptajnsfrue Dorothea Nissens Dagbøger fra Kinakysten 1863-1867*, s. 236.

Zusammenfassung

Der Artikel handelt von den Krankheiten, Beschwerden und Gesundheitsproblemen, die Kapitänsfrau Dorothea Nissen in ihren Tagebüchern von den Chinafahrten (1863–1867) beschreibt. Oft – ca. alle fünf Tage auf der Reise – war ihr Gesundheitszustand mehr oder weniger stark beeinträchtigt. Meistens waren es Kleinigkeiten und nichts Lebensbedrohliches: Kopfschmerzen, Zahnschmerzen, Verstopfung, Durchfall, blutiger Stuhl, Erbrechen oder Erkältung. Obwohl man sich vorstellen muss, dass das Leben auf See ihre Gesundheit verschlechtert hat, gibt es keinen Grund zu der Annahme, dass die gesundheitlichen Probleme selbst, einschließlich ihrer zugrunde liegenden Ursache, eine besonders maritime oder chinesische Ursache hatten. Im Gegenteil wird in dem Artikel argumentiert, dass diese Krankheiten wahrscheinlich ein fester Bestandteil von Dorotheas Alltag im Løjt-Land waren. Daher sind Dorotheas Tagebücher auch eine einzigartige Quelle für die Untersuchung der Krankheitswahrnehmung wohlhabender Bauern und ihrer Familien in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Das Auffälligste an dieser Wahrnehmung ist, dass Dorothea Krankheit offensichtlich nicht als „Krankheit“ im modernen Sinne versteht; als Gegenteil von „Gesundheit“. Andererseits gibt es viele Formen nahezu chronischer Krankheitssymptome, die sie fast als „gewöhnliche Belästigung“ zu empfinden schien; als gewöhnliche Lebensbedingungen, nicht unähnlich schlechtem Wetter oder dem Wechsel der Jahreszeiten. Dorotheas Tagebücher zeugen somit von einer Realität voller Ärgernisse. Sie ist pragmatisch an die Sache herangegangen, aber es war wahrscheinlich nicht gerade angenehm. Krankheit war ein Lebenszustand und kein vorübergehendes Übel, das behandelt werden musste.

Holger Andersen og antiksamlingen på Haderslev Katedralskole

AF ANNETTE HØJEN SØRENSEN OG HELGE WIINGAARD

Kort før sin død i 1961 testamenterede politikeren og diplomaten Holger Andersen en samling på i alt 15 antikke græske genstande til sin gamle skole, vore dages Haderslev Katedralskole. Samlingen var sandsynligvis erhvervet under en række rejser, han 1929-1934 foretog i sin egenskab af præsident for den af Folkeforbundet nedsatte kommission for den græsk-tyrskiske befolkningsudveksling. Bag samlingens erhvervelse lå en livslang interesse for den antikke græske kultur, der stammede fra hans skoletid i Haderslev i begyndelsen af 1900-tallet. I artiklen undersøges denne interesses baggrund og betydning for hans personlige værdigrundlag.

Indledning

Politikeren og diplomaten Holger Andersen (1890-1961) er en af de mere oversete skikkelser i nyere dansk historie. Undtagelsen er måske hans indsats som Grænseforeningens formand 1943-1961, hvor han spillede en afgørende modererende rolle i spørgsmålet om en mulig grænserevision i kølvandet på det tyske nederlag efter 2. verdenskrig. Herom skriver Axel Johnsen i sin bog om Grænseforeningens historie 1920-2020:

Den kritiske fløj, herunder Holger Andersen, indtænkte også det tyske element: Det tyske havde gennem historien opnået samme hjemstavnsret som det danske. Det var både et moralsk spørgsmål og et spørgsmål om stabilitet: Hvis man fra dansk side ignorerede tyskernes hjemstavnsret, ville det før eller siden føre til uro og konflikt. I værste fald ville de vende sig imod det danske. Kritikere som Holger Andersen udelukkede ikke, at en tysk slesviger kunne og burde blive dansk. Men udgangspunktet måtte være, at man mødte ham med respekt. Kun sådan kunne man håbe på at vinde ham for den danske side. Tvang og intolerance førte sjældent noget godt med sig. Denne holdning fik gyldighed i resten af Holger Andersens formandstid og gik i arv til alle senere formænd for Grænseforeningen.

Beskrivelsen afspejler flere væsenstræk i Holger Andersens personlighed: Evnen til at se en sag fra to sider. Det moralske aspekt. Nødvendigheden af at møde sin modpart med respekt. Forståelsen for stabilitetens betydning på længere sigt, navnlig for et lille land som Danmark. Og ikke mindst blikket på historien, som Holger Andersen med sin personlige nordslesvigske baggrund i høj grad selv var en del af. Det var ikke mindst værdier og principper som disse, der overordnet prægede hans nationale og internationale virke, og som gik tilbage til hans barne- og ungdomsår i en dansksindet familie i det dengang preussiske Haderslev og Nordslesvig. I hans egen selvforståelse havde hans skoletid fra 1900 til 1908 på det tyske gymnasium i Haderslev haft blivende og positiv betydning. Undervisningen, han modtog her, særligt i de klassiske fag, erindrede han senere gentagne gange med taknemmelighed, især fordi den havde bibragt ham en sans for noget af det, han anså som det værdifuldeste i den arv, det moderne Europa havde modtaget fra den klassiske oldtid. Fascinationen heraf gjorde ham til, hvad man med god ret kan kalde en sand "filhellener", dvs. en begejstret dyrker af alt, hvad der har med den antikke græske kultur at gøre.

Selv sammenfattede han skolens betydning med disse ord i en erindringsartikel fra 1954:

Når jeg mindes disse skoledage, der ligger fem årtier tilbage i tiden, fyldes mit sind af taknemmelighed mod min gamle skole, der tidligt lærte mig at forstå antikkens uforgængelige åndsværdier. I det græske "metron ariston" (det rette mådehold er bedst), som man med føje har kaldt en af Hellas ypperste gaver til menneskeheden, ligger en dyb livsvisdom. Horats, den menneskeligste af alle romere, har formet denne i ord, der har gyldighed til alle tider. Est modus in rebus, sunt certi denique fines, Quos ultra citraque nequit consistere rectum. Dette er en af livsnerverne i Vesterlandets kultur.

Horats-citatet stammer fra Satirer, bog 1, digt 1, vers 106-107, og lyder i dansk oversættelse således: "Visse begrænsninger findes, i enden også bestemte, uden for hvilke det rigtige ikke kan sættes igennem."

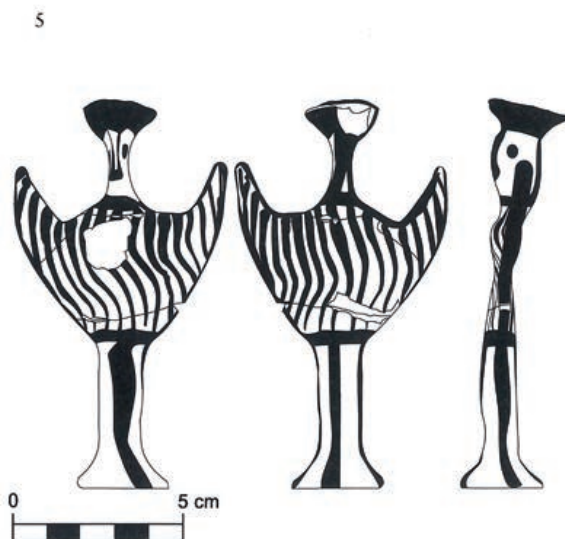
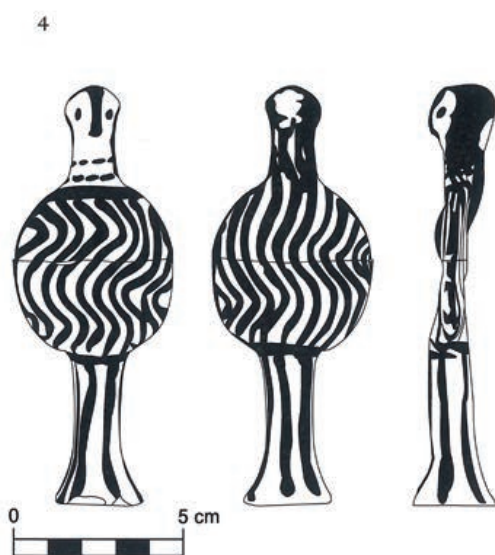
Et højdepunkt i karrieren nåede Holger Andersen i begyndelsen af 1930'erne, hvor han med succes forestod en af samtidens vanskeligste internationale opgaver: Gennemførelsen af den græsk-tyrkiske befolkningsudveksling efter den græsk-tyrkiske krig 1919-22. Opgaven udførte han med base i Konstantinopel, vore dages Istanbul, hvorfra han i embeds medfør foretog en række rejser i det ægæiske område,

Hans Christian Bärenholdts portrætmaleri af Holger Andersen. Originalen befinder sig på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, en kopi i den nationale portrætsamling på Folkehjem, Aabenraa. Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Mykenske figuriner, ca. 1200 f.Kr. – Samlingens to ældste genstande er disse stiliserede kvindengengivelser udført i ler, den ene med armene ind til kroppen, den anden med oprakte arme, tragtformet hovedtøj og hestehale. Foto: Annette Højen Sørensen. Tegning: Signe Bruun Jonishkan.

dvs. netop de egne, hvorom han havde lært i sin skoletid. Efter alt at dømme var det her, han anskaffede den antiksamling, som han ved sin død – nærmest som et afdrag på en livslang taknemmelighedsgæld – overdrog til Haderslev Katedralskole.

Samlingen består af genstande, der i tid strækker sig fra bronzealderens mykenske kultur ca. 1300 f.Kr. til senromersk tid ca. 300 e.Kr., dvs. tilsammen næsten 1700 år. Der vides ikke meget om, hvor, hvornår og hvordan de enkelte genstande blev erhvervet, og under et er samlingen kun sparsomt beskrevet. En undtagelse er Birgitte Wistofts artikel *Antiksamlingen på Haderslev Katedralskole i Nordslesvigske Museer*, nr. 6 (1979), hvori det hedder:

Holger Andersens bemærkelsesværdige samling har bragt os fra Grækenlands sagntid befolket af homeriske helte gennem hele den brogede antikke historie og lader os ende i de århundreder, hvor antikken ebber ud – og dermed også områdets position i verdens bevidsthed. Samlingens stykker er ikke enestående sjældenheder, der ville opnå svimlende priser på det internationale antikvitetsmarked. Men alle er de brudstykker af den græske hverdag gennem århundreder, og netop derved har samlingen sin charme og store værdi for os i dag.

Holger Andersen og samlingen blev i 2022 yderligere beskrevet af nærværende artikels forfattere i artiklen *Holger Andersen – Danish Diplomat, Minority Expert, and Philhellene and The Collection of Antiquities at Haderslev Cathedral School*. Heri behandles i særdeleshed samlingen og Holger Andersens filhellenisme.

Holger Andersens baggrund

Holger Aksel Olaf Andersen blev født i Haderslev den 11. april 1890. Faderen, Lars Andersen (1843-1920), var dansk, født og opvokset på Fyn, læreruddannet på seminariet i Tønder, hvorefter han blev ansat som lærer ved det tysksprogede skolevæsen i Haderslev. Moderen, Cathrine Maria Reiff (1859-1932), havde tysk blod i årene, idet hun og hendes familie engang efter 1864 var indvandret til Nordslesvig fra Sydtyskland. Denne tyske del af Holger Andersens afstamning menes at være en vigtig årsag til, at hans egen danskhed aldrig antog en decideret antitysk brod, men tværtimod var afbalanceret og respektfuld. Ja, ligefrem opdyrkede Holger Andersen i sine unge år en betydelig viden om og beundring for tysk kultur. Han valgte da også at studere teologi

på universiteter i Tyskland. Ikke desto mindre kom både han og hans bror Johannes (1885-1961) senere til at spille en fremtrædende rolle i den dansksindede bevægelse, både nord og syd for grænsen og både før og efter 1920.

Ved Holger Andersens fødsel stod Haderslev overfor en økonomisk fremgangsperiode samtidig med, at polariseringen mellem dansk og tysk øgedes. Med kejser Wilhelm II's tronbestigelse i 1888 blev kursen overfor rigets ikke-tyske folkegrupper skærpet, hvilket i Nordslesvig i årene 1898-1903 kulminerede med overpræsident Ernst von Köllers forsøg på at knække danskheden gennem en omfattende sanktionspolitik: Mødeforbud, masseudvisninger, fængselsstraffe, fratagelse af forældrerettigheder m.m. Særlig udtalt var disse tendenser på Haderslev-egnen, hvor danskheden stod stærkt.

Trykket affødte modtryk i form af øget selvbevidsthed og sammenhold på dansk side. I en tid med voksende tysk politisk og militær magtbrynde kunne de dansksindede nordslesvigere næppe forvente nogen hjælp fra Danmark. Så meget desto vigtigere var det at samle sig på de indre linjer, ikke mindst når det gjaldt sproglig og kulturel identitet. Heri lå givetvis en god del af forklaringen på Holger Andersens omfangsrige kendskab til sønderjysk historie og lokale forhold generelt.

Både Johannes og Holger var elever i deres fars skole og har herunder tidligt lagt oplagte boglige evner for dagen. I hvert fald optoges de begge i hhv. 1895 og 1900 i byens lærde skole, der på dette tidspunkt havde navnet *Königliches Gymnasium (Johanneum) zu Hadersleben*. For de fleste dansksindede elever var det som at bide i det sure æble. Ikke blot var skolen netop på denne tid et virksomt redskab i myndighedernes germaniseringsbestrebelse. Den var også den eneste skole af sin art nord for Flensborg, hvilket i realiteten udelukkede ethvert alternativ for børn og unge, der stilede mod en akademisk løbebane, men som ønskede at blive i hjemegnen.

På skolen gik Holger Andersen under navnet "den lille profet", ligesom Johannes var blevet kaldt "den store profet". Detaljen viser hen til flere karakteristiske træk. Dels var Holger Andersen givetvis åndeligt, måske religiøs, anlagt og måske præget hjemmefra. Han ville være præst, hvilket han gik i gang med at uddanne sig til allerede, da han forlod skolen i 1908. Dels afspejler udtrykket et intellektuelt træk i hans personlighed, der også senere trådte tydeligt frem, nemlig en tilbøjelighed for at holde sig etiske idealer og standarder for øje. Dels vidner det om hans enestående talegaver. Livet igennem var han en

flittig foredragsholder og forfatter til bøger og artikler, først og fremmest af politisk og historisk indhold. I voksenlivet var hans veltalenhed nærmest legendarisk. De fleste europæiske hovedsprog – ikke mindst fransk, diplomatiets sprog – beherskede han flydende.

Johanneum: Det preussiske gymnasium i Haderslev

Skolen, han blev optaget på, var oprettet af hertug Hans den Ældre i 1567 med det erklærede formål at forberede unge mennesker til en universitetsuddannelse og senere virke som præst i de dansksprogede dele af Slesvig, dvs. ikke mindst området omkring Haderslev. I modsætning til sin naboskole, den langt ældre Ribe Katedralskole, var skolen i Haderslev underlagt de slesvigske skolemyndigheder og slesvigsk lovgivning og havde derfor i lange perioder af sin historie tysk som undervisningssprog.

24. juli 1850 – dagen før Slaget ved Isted – blev skolen dansk under navnet Haderslev Lærde Skole. 19. april 1864, dagen efter Slaget ved Dybbøl, blev den tysk under navnet *Lateinische Schule zu Hadersleben*. Under skiftende navne fortsatte den sin virksomhed frem til og med 14. juni 1920, dagen inden den formelle overdragelse af suveræniteten over Nordslesvig til Danmark. Herefter blev den på ny dansk, denne gang under navnet Haderslev Katedralskole. Mere end noget andet afspejler disse datoer og årstal den nære sammenhæng, der i det 19. og store dele af det 20. århundrede var imellem skolens og den overordnede sønderjyske historie. Gennem store dele af perioden blev skolen set som en slags nationalt fyrtårn, hvis fremmeste formål ikke mindst var at præge eleverne med de til enhver tid herskende nationale værdier og mål.

Dette er dog kun en del af billedet. I de første år efter 1864, hvor forventningen fortsat var et frit og uafhængigt Slesvig-Holsten i stil med, hvad mange af skolens lærere havde stræbt efter før 1848, var skolens holdning til den tysk-danske nationalmodsatning forholdsvist tolerant. Det blev både dengang og senere fremhævet, at hovedparten af lærerne var indfødte slesvigere, der var godt kendt med de lokale forhold, og som generelt omfattede byens dansksprogede flertal med forståelse og respekt. Dansk var et fast fag for alle elever hele vejen op gennem forløbet. Dansk sprog – eller rettere sønderjysk – tåltes som almindeligt omgangssprog i skolegården. I vidt omfang så såvel dansk- som tysksindede elever, herunder Holger Andersen, skolens lærere

Skolen Johanneum i Haderslev oplevede en kraftig vækst i Holger Andersens skoletid (1900-1908). Til højre på dette postkort fra 1910 ses den helt nye undervisningsfløj opført 1906, der mere end fordoblede skolens samlede undervisningsareal.
Kilde: Historie Haderslev.

som store personligheder, der i kraft af deres viden og dannelse nærmest følte sig hævet over preussisk magtglorificering og andre tiltag af nationalistisk art.

Omkring 1895 ændrede dette sig imidlertid mærkbart. Dansk blev eksempelvis gjort til et fakultativt fag, hvor timetallet frem mod 1914 skrumpede ind, og hvor undervisningen angiveligt blev mere og mere stedmoderligt varetaget. Flere lærere kom nu fra det egentlige Tyskland og udviste en påfaldende mangel på kendskab til lokale forhold og var ofte kun kortvarigt ansat på skolen. Skolens rektor fra 1898, Friedrich Johannes Spanuth, stammede fra Hannover og beskrives på den ene side som en kompetent og dynamisk skoleleder, på den anden side som en ivrig deltager i tidens fortyskningsbestræbelser, både på skolen, i lokalpolitik og i byens foreningsliv. Han var fast medarrangør af de årlige sportsstævner på Knivsbjerg og stod ikke sjældent selv på talerlisten. Som en af sine første embedshandlinger indføjede han 1898 ordet *Johanneum* (efter skolegrundlæggeren hertug Hans den Ældre) i sko-

lens officielle navn som endnu en påmindelse om skolens slesvigske rødder. Mest kendt i danske kredse blev han måske, da han i 1902 stod bag bortvisningen fra skolen af de to dansksindede elever, P. A. Callø og Kresten Refslund Thomsen, fordi de under en elevudflugt til Vojens havde nægtet at råbe hurra for Bismarck som deres personlige velgører! Alt dette var helt i tråd med Köllertidens generelle bestræbelser.

Om forholdene på denne tid beretter Johannes Andersen bl.a.:

Nogle af skolens lærere var helt neutrale, og der var i hvert fald i kollegiet tre lærere, der gjorde, hvad de kunne for at bøde på den uret, der fra anden side øvedes, nemlig [Rolf] Hagge [lærer på skolen 1874-1906], [Wilhelm Marius] Lange [1899-1920] og [Carl] Carstens [1886-1920]; men det egentlige, der bestemte skolens væsen, var den stadige fremhæven af magten og de magts muligheder, man fremholdt for os som idealet og målet, og overfor hvilket det lille bitte Danmark intet betød. Det var "lächerlich" at tro på fremtidsmuligheder i den forbindelse. Magten og magts storhed var det eneste acceptable.

Måske er den bedste beskrivelse af skolen i denne periode den kortfattede karakteristik, som skolens første rektor efter Genforeningen, dr. phil. Karl Mortensen, gav i skolens første årsskrift i 1921:

[Skolens] indflydelse og betydning øgedes med Preussens og det tyske kejserriges voksende væld. Om denne tyske latinskole kan der vistnok fra tysk synspunkt siges meget godt. Det var en skole, der hævdede sin plads mellem de dygtige tyske gymnasier. Men Nordslesvigs dansksindede befolkningsflertal har næppe grund til at være den taknemmelig.

Karakteristikken dækkede over den dobbelthed i vurderingen, der også præger Holger Andersens vurdering. På den ene side var skolen fremragende, målt efter akademiske standarder. På den anden side stod den i markant modsætning til dansk kultur og sindelag. Selv vægtede Holger Andersen afgjort det første højere end det sidste. I sine erindringer fra 1954 om sin skoletid nedtoner han udtrykkeligt de negative, nationalistiske elementer i skolekulturen:

"Dersom man ville lade disse og lignende foretelser være bestemmende for erindringsbilledet, ville dette ikke være retfærdigt. For mig og sikkert adskillige andre danske elever var skolegangen i Haderslev lærde skole i det første decennium af indeværende århundrede en tid, som man gerne tænker tilbage på."

Konkret var hans skoleforløb bygget op af seks klasser, startende med klasse *Sexta* og sluttende med klasse *Prima*. De tre øverste klasser, *Tertia*, *Secunda* og *Prima* var alle toårige, hvor det andet år brugtes til repetition af det i det første år gennemgåede stof. Som normalt var i skoler af denne type, nåede kun de færreste til de højere niveauer på disse klassetrin, og her var elevtallet derfor betydeligt lavere. F.eks. gik der pr. 1. februar 1908 i Holger Andersens afgangshold kun fire elever ud af et samlet elevtal i gymnasiet (fraregnet forskole og realafdeling) på 114. Først og fremmest afspejlede dette, at undervisningen i disse klasser antog en egentlig akademisk karakter, hvor der blev stillet særdeles høje boglige krav til eleverne. Samme udvikling afspejles tydeligt i skolens bibliotek, der op gennem 1800-tallet oplevede kraftig vækst i en bred vifte af lærdomslitteratur, ikke mindst indenfor de klassiske fag.

Udviklingen stod dog ikke stille, og hen mod år 1900 blev en række moderniseringstiltag sat i værk, der ikke mindst førte til vækst for de naturvidenskabelige fag, mens latin og oldgræsk tydeligvis var på retur. Hvor latin i 1888 havde været skolens største fag med flest timer på skemaet, var denne plads i 1913 overtaget af tysk. Ikke desto mindre fortsatte mange af lærernes videnskabelige afhandlinger i skolens årsskrift med at være præget af det klassiske. Også de officielle skoleprogrammers oplysninger om de i undervisningen anvendte lærebøger vidner om et fortsat engagement i netop de klassiske fag.

Den vigtigste lærer: Wilhelm Lange

For at forstå Holger Andersens positive vurdering af skolen er det også vigtigt at bemærke, at de tre lærere, Johannes Andersen udtrykkeligt fremhæver i ovennævnte citat for deres faglige og pædagogiske format, alle figurerede på Holger Andersens skema. Navnlig var Wilhelm Lange vigtig, idet Holger Andersen senere igen og igen fremhæver netop Langes positive betydning for ham. Lange havde han i græsk i de seks år, hvor han gik i de øverste klasser, og hvor faget stod på skemaet med seks ugentlige timer.

Lange var født 1864 i Flensborg og hørte dermed til den gruppe af indfødte slesvigere, der netop pristis for deres tolerante holdning i det nationale spørgsmål. I 1891 havde han erhvervet den filosofiske doktorgrad ved Göttingens universitet på en 61 sider lang, latinsk afhandling om den græske komedieforfatter Aristofanes' skuespil med titlen *Quaestiones in Aristophanis Thesmophoriazusas*. Komедien, der på dansk

har titlen *Kvinderne ved Thesmoforiefesten*, handler om krig og kærlighed på den peloponnesiske krigs tid og opførtes første gang i 411 f.Kr. – tre år efter athenernes katastrofale nederlag ved Sicilien.

I 1899 blev Lange – 35 år gammel – ansat som *Oberlehrer* på *Johanneum*. Uden for al tvivl har han ladet sit specialkendskab til Aristofanes indgå i undervisningen, idet Holger Andersen udtrykkeligt gør opmærksom på, at Wilhelm Lange jævnligt lod indgå pensum, der rakte ud over den pligtige stofmængde. Centralt stod naturligvis den tekstlige tilegnelse af klassikerne på originalsproget, oldgræsk, som Holger Andersen i øvrigt også selv kom op i ved den afsluttende prøve i 1908. Men langt vigtigere var, at Wilhelm Lange i sin undervisning ikke mindst fokuserede på indholdet, hvis tema i eksemplet med Aristofanes' komedie var det evigt gyldige og (desværre) evigt aktuelle: Krig og hvad krig gør ved mennesket, herunder hvad krig kan føre til for den ægteskabelige

Lærerne ved det preussiske gymnasium Johanneum i Haderslev 1905. Forrest midtfor ses rektor 1898-1911 Friedrich Johannes Spanuth. Til højre for ham: Carl Carstens, lærer på skolen 1886-1920), nr. 2 fra højre i forreste række: Rolf Hagge (lærer på skolen 1874-1906), øverste række yderst til venstre: Wilhelm Marius Lange (lærer på skolen 1899-1920). Kilde: Historie Haderslev.

lykke, når kvinderne forsøger at afholde mændene fra krigens vanvid og sanseløse destruktion. Det er ikke svært at forestille sig, hvad den slags emner, formidlet af en kyndig fagmand og pædagog, har kunnet afstedkomme af diskussioner i et lille hold på kun fire elever og igangsætte af tanker i et ungt og modtageligt sind som Holger Andersens.

Sammenfattende beskriver han Lange i erindringerne fra 1954 som:

”den, der påvirkede mig stærkest [...] en ypperlig lærer [...] meget stærkt interesseret i kunsthistorie og forstod at levendegøre undervisningen som få [...] søgte at udvide sine elevers horisont og delagtiggøre os i skatte, som rust og møl ikke kan fortære [...] Den græske oldtid kunne ikke have nogen bedre talsmand, end ham.”

I den forbindelse nævner Holger Andersen også, at Wilhelm Lange – kort før han selv fik ham som lærer og som noget forholdsvis enestående – havde været på en længere dannelsesrejse i Italien og navnlig Grækenland. Om sine indtryk herfra skrev Lange i 1904 en personlig rejseberetning *Griechische Herbsttage*, der vedhæftedes som bilag i skolens årsskrift året efter, altså midt i Holger Andersens skoletid på *Johanneum*. Beretningens overskrifter vidner om et særdeles tæt pakket program og besøg på steder, som Holger Andersen også selv senere i livet skulle komme til at besøge, måske i forbindelse med erhvervelsen af antiksamlingen: Pergamon, Ephesus, Milet og (på Attika-halvøen, nær Athen) Sunion, Eleusis, Dekeleia, Pentelikon samt (på Kreta) Heraklion. En vigtig pointe er, at Langes skrift iflg. hans eget udsagn ikke skulle opfattes som en egentlig videnskabelig afhandling i stil med de øvrige lærerproducerede afhandlinger, der nogenlunde hvert år ledsagede årsskriftet, men derimod som et personligt vidnesbyrd, en slags udvidet rejsedagbog, der tydeligt var præget af forfatterens subjektive indtryk og refleksioner på højere fagligt niveau.

Ideen om almendannelse

Ikke blot var Wilhelm Lange således en førsteklases lærer, der så at sige levede og åndede for det stof, han underviste i, og som krydrede sin undervisning med førstehåndsindtryk. Han var også en fremragende repræsentant for det uddannelses- og skolesyn, der op igennem 1800-tallet mere og mere kom til at præge den højere skole, ikke kun i Haderslev, Danmark og Tyskland, men over store dele af det nordlige Europa: Synet på almendannelsen som skolens primære formål.

Som begreb var dannelsesideen i sig selv et produkt af det antikke Grækenland. Med rod i bl.a. Sokrates' og Platons opfattelse af mennesket som et rationelt tænkende væsen skulle den rette uddannelse først og fremmest rette sig mod at give eleven indsigt. Vejen gik gennem udvikling af veltalenhed, evnen til at behandle et emne logisk, præcist og ud fra en omfattende viden, hvilket alt sammen formodedes at føre til en udvikling af personligheden. Med betydelige modifikationer fortsatte dette uddannelsessyn op gennem oldtiden og middelalderen, hvor latinskolerne med deres klare præg af teologiske dannelsesanstalter i høj grad betonedes den sprogligt-grammatiske dannelse, ikke mindst fordi latin udgjorde det internationale lærdomssprog. Med renæssancens humanisme fik dannelsen er klart filologisk præg, hvor sprogtilægnelsen i vidt omfang foregik med udgangspunkt i de klassiske latinske og græske tekster. I 1600- og 1700-årenes latinskoler gik dette dog mere og mere over i en gold, grammatikalsk udenadslæren, hvilket i slutningen af 1700-tallet affødte kritik og reformforslag.

Heraf kom bl.a. den såkaldte nyhumanisme omkring 1800, iflg. hvilken undervisningen i højere grad burde stille mod en erkendelse af den klassiske kulturarv som et forbillede for nutiden. Samtidig skulle arbejdet med de klassiske sprog opretholdes som træning i logisk tænkning. Disse ideer førte til et paradigmeskifte i det højere skolevæsen over store dele af Europa i det 19. århundrede. Ikke blot blev indhold vægtet højere end form, men ideelt set skulle behandlingen af de klassiske tekster føre til en bevidstgørelse omkring de antikke værdiers indvirkning på moderne europæisk kultur og samfundsopfattelse.

Særligt i Tyskland i begyndelsen af 1800-tallet slog dette uddannelsessyn igennem. En af bannerførerne var den preussiske videnskabsmand og politiker Wilhelm von Humboldt, der i skyggen af den franske besættelse i 1806 gennemførte en række reformer af det preussiske universitets- og undervisningsvæsen, der hurtigt kom til at præge de højere skoler både i og uden for Tyskland. Gradvist forvandlede ”latinskolen” sig til en ”lærd skole”, præget af et langt højere og mere differentieret fagligt niveau end tidligere. Allerede i 1820'erne kaldte således latinskolens rektor i Haderslev, C. A. Brauneiser – nærmest som en programmerklæring – sin skole for *Gelehrtenschule*. I 1848 fik den danske nyhumanist, kultusminister Johan Nicolai Madvig for første gang skrevet ordet ”almendannelse” ind i formålsparagraffen for det højere danske skolevæsen i en reform, der blev gældende for den lærde skole i Haderslev fra 1850. Flere nye fag kom på skemaet, lærerne skulle være videnska-

beligt uddannet og dyrke forskning i deres fag ved siden af undervisningen. Udviklingen gjorde sig i endnu højere grad gældende for skolen efter 1864 og udgør derfor en væsentlig del af forklaringen på den antikbegejstring og det dannelsestænk, der også kom til at præge Holger Andersen, og som givetvis lå bag hans erhvervelse af antiksamlingen.

Holger Andersens løbebane ca. 1913-1935

Karakteristisk for Holger Andersens akademiske begåelse var, at han i sin studietid fra 1908 til 1913 frekventerede flere forskellige tyske universiteter: Halle, Jena, Berlin og Kiel. Sidstnævnte sted erhvervede han i 1913 den teologiske kandidatgrad, kun 23 år gammel. Undervejs havde han tilegnet sig en betydelig fortrolighed med tysk kultur og åndsliv, der ligeledes fik betydning for ham både personligt og i hans virke. Navnlig Goethe fyldte meget, og de første mange år hed det sig, at han kun sjældent holdt en tale uden at inkludere et Goethe-citat.

Trods sine flere år lange studieophold ved tyske universiteter tyder meget på, at Holger Andersen de sidste år før krigsudbruddet 1914 via sin fem år ældre bror, advokat Johannes Andersen, var aktivt engageret i dansk nationalt arbejde i Haderslev. Krigsudbruddet 1914 vendte dog op og ned på begge brødres fremtidsudsigter. Præst blev Holger Andersen aldrig. I det mindste én gang må han have været i de tyske myndigheders søgelys, nemlig da han i forbindelse med nogle sympatitilkendegivelser mod en kolonne forbipasserende krigsfanger iflg. en notits i *Ribe Stiftstidende* 3. maj 1915 blev "straffet". Det vides ikke, om der er nogen sammenhæng hermed og den omstændighed, at Holger Andersen på et tidspunkt forlod Nordslesvig på mere eller mindre permanent basis og derved – i modsætning til broderen – undgik tysk militærtjeneste. Under og lige efter krigen opholdt han sig i Middelfart. Her og i det øvrige land engagerede han sig i agitation og journalistisk virksomhed til fordel for den sønderjyske sag. Han skrev artikler i forskellige tidsskrifter, blev medredaktør for *Ribe Stiftstidende* og var allerede fra starten en efterspurgt foredragsholder, ikke mindst i kraft af sin personlige baggrund og omfattende personkendskab og detailkendskab til nordslesvigske forhold.

I årene mellem 1918 og 1920 var han ivrig Dannevirkemand, men må forholdsvist hurtigt herefter have erkendt vanskelighederne ved for Danmark på længere sigt at vinde og ikke mindst fastholde en så betydelig del af Sydslesvig. I 1920 engagerede han sig i afstemningen i

2. zone, ikke mindst som redaktør af det dansksindede, men tysksprogede tidsskrift *Unser Land*. Efter nederlaget i afstemningen 14. marts 1920 i zone 2 deltog han i bestræbelserne på at få etableret en international fristat i området omkring Flensborg i stil med den ordning, der ved fredskonferencen i Versailles var blevet etableret for Saar-området mellem Tyskland og Frankrig. I dette øjemed deltog han sammen med broderen Johannes i den mellemslesvigske delegations rejse til London og Paris i foråret 1920.

I 1920 vandt han Det konservative Folkepartis eneste folketingsmandat i den sønderjyske storkreds og var herefter medlem af Folketinget til 1930 og af Landstinget 1936-39. Hans konservatisme blev betegnet som grundfæstet, hvilket bl.a. indebar, at han i 1939 vendte sig imod sit partis forlig med Stauning-Munch regeringen om en grundlovsreform, herunder diskussionen om Landstingets evt. afskaffelse. I november 1940 var han en del af Højgaard-kredsen, der arbejdede for, at Christian X skulle oprette et ministerium af politisk uafhængige personligheder.

Først og fremmest var det imidlertid hans ekspertise omkring sønderjyske forhold og minoritetsproblemer, der prægede hans arbejde. Han benyttedes som rådgiver for den danske regering i spørgsmål vedr. den praktiske implementering af genforeningslovgivningen. 1921-22 blev han tilforordnet de dansk-tyske forhandlinger om suverænitetsoverdragelsen samt medlem af det statsministerielle udvalg til støtte for dansk sprog og kultur i udlandet (nedsat med specielt henblik på de dansksindede i Sydslesvig). Fra 1923 til 1930 var han desuden medlem af det nyoprettede Udenrigspolitisk Nævn, hvis medlemmer udgik af Folketingets midte, og med hvem regeringen skulle rådføre sig i vigtige udenrigspolitiske anliggender. I det hele taget engagerede han sig stadig mere i interparlamentariske forhold og fik 1922-32 og igen i 1935 og 1936-39 fast sæde i Folkenes Forbunds delegeretforsamling i Genève som en af fire danske parlamentarikere i Folkeforbundet.

Af flere grunde var Folkeforbundet vigtigt for dansk udenrigspolitik. Først og fremmest sås forbundet som et vigtigt redskab for international nedrustning og afspænding, men desuden gav forbundet ofte små, neutrale lande som Danmark en særlig indflydelse. Som et eksempel herpå blev han af Folkeforbundets øverste organ, Rådet, i 1929 udnævnt til højkommissær, senere præsident, dvs. formand, for den internationale, neutrale kommission *Commission mixte pour l'échange des populations grecques et turques*, der skulle forestå den befolkningsudveksling, som den græske og tyrkiske regering samt stormagterne

havde besluttet ved fredskonferencen i Lausanne 1922-23, der markerede afslutningen på den græsk-tyrkiske krig 1919-22.

I denne egenskab bidrog han med base i Konstantinopel (Istanbul) fra 1930 til 1934 til løsningen af en opgave af hidtil usete dimensioner: Den tvungne overførsel af ca. 1,6 millioner mennesker mellem Grækenland og Tyrkiet: Godt 1,2 mio. græsk-ortodokse etniske grækere overførtes fra Anatolien, det østlige Thrakien og andre tyrkiske områder til Grækenland, mens op mod 400.000 muslimer overførtes fra Grækenland til Tyrkiet. Opgaven var ekstremt kompliceret og fyldt med storpolitiske overtoner, ikke mindst fordi den vedrørte den komplekse situation i hele Balkan-området, der fulgte af Osmannerrigets sammenbrud efter 1. verdenskrig. Hertil kom, at alle – herunder ikke mindst de græske og tyrkiske regeringer – havde erkendt, at skulle deres indbyrdes mindretalsproblemer løses i det særdeles spændte forhold, der herskede mellem de to lande efter krigen 1919-22, så var en løsning f.eks. i stil med den, der var blevet gennemført i forbindelse med det nordslesvigske spørgsmål i 1920, udelukket, eftersom en sådan med sikkerhed ville efterlade store etniske spændinger i fremtiden. Dette var så meget desto mere indlysende, som det var afgørende for den tyrkiske regering, at enhver løsning skulle finde sted uden udenlandsk indblanding.

Kommissionens arbejde blev opdelt i fire grupper, af hvilke Holger Andersen stod for den, der vedrørte de ejendomme, som de overflyttede befolkninger efterlod på begge sider, og som kunne overtages af de indflyttede. Det kolossale arbejde med at registrere, vurdere og afvikle flere hundrede tusinde personers ejendomskrav blev således centralt i Holger Andersens virksomhed og samtidig baggrund for hans store rejsevirksomhed i de berørte områder i de år, opgaven stod på. Opgaven løste han så godt, at han senere af De Forenede Nationer blev benyttet i lignende sammenhænge: I 1949-1954 som leder af den neutrale observatørkommission i de tidligere franske besiddelser i Østasien, 1951-1952 som direktør for det kontor i Jerusalem, der tog sig af de palæstinensiske flygtninge.

Efter opgavens afslutning i 1934 vendte han tilbage til Danmark, hvor han resten af sit liv tituleredes fhv. præsident. Som en, der havde beklædt et af Folkeforbundets vanskeligste og mest krævende embeder, var hans ry som politiker og diplomat af sjældent format sikret. Som en slags dokumentation for sin indsats skrev han kort efter hjemkomsten en 116 sider lang redegørelse med titlen *Den Græsk-Tyrkiske Befolkningsudveksling (1923-34)*, der blev udgivet i *Aar bog for de Nordiske Interpar-*

lamentariske Grupper 1935. Mere end noget andet vidner den om hans enorme ekspertise og arbejdsevne indenfor det, der var og blev centralt i hans politiske løbebane: Mindretalsspørgsmål.

Artiklen om Olympia 1935

De talrige rejser i det græsk-tyrkiske område gjorde det også muligt for Holger Andersen at dyrke sin interesse for den antikke græske kultur. Dette kan dokumenteres i forskellige sammenhænge, bl.a. under et af hans første besøg i Athen i 1930, hvor han i et brev til Constantin Sourlas – attaché ved det græske udenrigsministerium, der fungerede som hans officielle guide i Grækenland – priser Akropolis' skønhed: "Il ne peut pas exister dans le monde entier de plus beau et de plus splendide que l'Acropole immortelle de la ville d'Athènes."

"Der kan ikke i hele verden eksistere noget mere smukt og mere pragtfuldt end den udødelige Akropolis i byen Athen."

Samme år mødtes han med den græske udenrigsminister, Mihalacopoulos, og premierminister E. Venizelos i forbindelse med den Anden Delfiske Festival, en kulturfestival, der strakte sig over tre weekender i maj 1930.

I 1935 var han i Grækenland igen – denne gang, som det forekommer, som almindelig turist. Efter hjemkomsten blev han opfordret til at beskrive sine rejseindtryk i *Haderslev-Samfundets Årsskrift*, der blev udgivet af den, i 1930, oprettede forening af tidligere elever fra Haderslev Katedralskole.

Artiklens titel er *Olympia, træk af dets historie og indtryk fra et besøg*. I indledningen dvæler Holger Andersen ved de "hyppige ophold i Grækenland [der] gav mig adgang til at besøge en lang række af de egne, hvis ry er nået til os gennem årtusinder, og hvor udgravningerne har manet de svundne storhedstider lyslevende frem." De omtalte udgravninger refererer bl.a. til Arthur Evans udgravninger på Kreta omkring 1900 ("just samme år, som jeg kom på skolen"), "hvis resultater blev af så afgørende betydning for forståelsen af den "ægæiske" kultur (den kretisk-mykeniske Periode)", samt den tyske arkæolog Heinrich Schliemanns udgravninger af bl.a. det historiske Troja i slutningen af 1800-tallet. Begge dele må Holger Andersen have stiftet bekendtskab med allerede i Wilhelm Langes undervisning på *Johanneum*.

Under alle omstændigheder kommer antikbegejstringen – filhellenismen – til fuld udfoldelse i artiklen: Næppe noget land i verden, hedder

det, er skønnere end det Grækenland, under hvis himmel "nogle af menneskeslægten uforgængeligste værdier skabte[s]. Enestående mindesmærker taler til os fra hin tid, da dette lille land var kulturens midtpunkt, åndens hjemsted på jorden." Artiklen indledes med et Goethe-citat:

Und an dem Ufer steh' ich lange Tage Das Land der Griechen mit der Seele suchend.

Kan oversættes:

og hele dage kan jeg stå ved stranden og hige med min sjæl mod Grækenland.

Konkret drejer artiklen sig om et besøg i det historiske Olympia i regionen Elis (Ilia) på den vestlige del af halvøen Peloponnes. Her foregik hvert fjerde år fra 776 f.Kr. til 393 e.Kr. – altså godt og vel 1100 år – de antikke olympiske lege, der i 1896, dvs. i Holger Andersens barneår, inspirerede til de moderne olympiske lege. Oldtidens Olympia var en vigtig panhellenisk helligdom, der i høj grad bidrog til opbyggelsen af en fællesgræsk identitet:

Alle vegne fra – moderlandet såvel som de græske kolonier i Lilleasien og Syditalien med Sicilien – strømmede man til Olympia, når de udsendte herolder forkyndte festernes afholdelse. For en stund glemtes alle stridigheder og bortvejredes alt, hvad der kunne skille. Alle følte sig som en enhed og færdedes sammen i den bedste forståelse.

Det er let at forstille sig, hvordan den slags sammenhænge i Holger Andersens bevidsthed de foregående 4-5 år nærmest må have bundfældet sig som en altfavnende inspiration og tilskyndelse til hans eget virke, der foregik på en baggrund af krig og ufred, men samtidig i en stræben efter gensidig fred og forsoning, baseret på internationale standarder og aftaler.

Artiklen former sig som en lystvandring gennem Olympia, der i oldtiden rummede en lang række bygninger og øvrige monumenter, og hvis talrige ruiner og tilhørende sagn og myter ikke mindst udgør artiklens faglige hovedindhold. Fremstillingen vidner om betydelig faglig indsigt, ikke kun om de antikke historiske og kulturhistoriske forhold, men også om den senere forskning og debat helt frem til tidspunktet

for artiklens affattelse. Såvel opbygning som sprog har essayets præg, hvorved artiklen i mangt og meget minder om Wilhelm Langes ovenfor omtalte afhandling fra 1904. Heller ikke her undlader han at vedgå arv og gæld til sin gamle græsklærer:

"Dr. Lange glemte ingensinde over det filologisk-sproglige selve ånden i de klassiske forfattere [...] Altid var det personligheden og dens værk og tiden, der dannede baggrunden derfor, som steg frem for vort blik, når dr. Lange sad på katederet. Den græske oldtidskulturs evigheds-værdier havde i ham en ypperlig talsmand, der forstod at fængsle et ungt sind, såfremt dette var modtageligt."

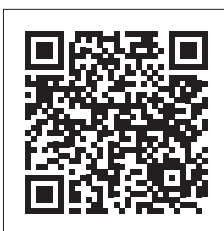
Attisk sortfigurs kalpis, ca. 500 f.Kr. Denne krukke skænkede Holger Andersen til Haderslev Katedralskole allerede i 1935. Krukken ses afbildet på Hans Christian Bärenholdts maleri af Holger Andersen. Foto: Annette Højen Sørensen

Holger Andersens antiksamling

Til overflod godtgør Holger Andersens artikel *Olympia* fra 1935, at hans forhold til det antikke Grækenland ikke kun var et spørgsmål om personlig og almen dannelse, men om en interesse, ja, nærmest besættelse, som han livet igennem dyrkede intenst gennem rejser, museumsbesøg og ikke mindst omfattende læsning i speciallitteratur. Derfor kan det i nogen grad undre, at der hverken i *Olympia* eller i nogen anden publikation nævnes noget om den antiksamling, som han senere testamenterede til sin gamle skole. Vi ved strengt taget ikke, om samlingens enkelte genstande faktisk blev erhvervet under hans ophold i det græske område 1930-34, selvom al sandsynlighed taler herfor.

Imidlertid ledsages artiklen bl.a. af en håndlavet tegning, udført af en anden af skolens elever fra den tyske tid, den senere boghandler Johs. Chr. Nielsen, forestillende den vase, som Holger Andersen skænkede skolen på samme tid, dvs. i 1935, og som dermed er den første af de i alt 16 genstande, samlingen omfatter i dag. Hverken denne vase eller samlingens øvrige 15 genstande er dog særskilt omtalt i artiklens tekst. Ej heller er omstændighederne omkring samlingens tilblivelse noget, vi kender direkte til – hvor de enkelte genstande blev erhvervet, om det skete samlet eller enkeltvist, ved gave eller ved køb, til hvilken pris osv. Man har dog en vis grund til at antage, at de enkelte genstande er blevet købt på steder, han har besøgt, såsom Athen, Olympia, Delphi, Rhodos og Tiryns. Den afbildede genstand i artiklen fra 1935 stammer således sandsynligvis fra netop rejsen til Olympia i 1935.

Så meget står dog fast, at samlingen under et illustrerer samme brede tilgang til den antikke græske kultur, som skinner igennem i artiklen om Olympia: En bred vifte af mytologiske og dagligdags træk i det græske samfund over en meget lang periode på ca. 1700 år. Fast står også, at

*Holger Andersens gravsted,
Gl. Haderslev.
Foto: Annette Højen Sørensen.
Se evt. gravsted.dk eller følg
QR-koden til venstre.*

samlingen var i Holger Andersens besiddelse i 1950, i hvilket år den omtales i et kodicil, dateret 17. januar og vedføjet et testamente fra 1943. Herefter dukker samlingen først op i Holger Andersens endelige testamente af 1961, der for Haderslev Katedralskoles vedkommende dels omfattede donationen af antiksamlingen, dels et legat for skolens elever i den klassisk-sproglige linje (Ella og Holger Andersens Studielegat).

Såvel antiksamlingen som legatet var overordnet et udtryk for givens ønske om at stimulere samme interesse og begejstring for den klassiske arv blandt kommende generationer af elever på Haderslev Katedralskole som den, han selv havde modtaget i sin tid som elev på skolen i begyndelsen af 1900-tallet. Desværre og af flere forskellige grunde blev dette ønske for antiksamlingens vedkommende kun delvist indfriet. Ganske vist blev samlingen udstillet i specialdesignede monretr, da skolen i 1967 flyttede til sine nuværende bygninger på Christiansfeldvej i Haderslev. Desuden blev samlingens genstande publiceret i Birgitte Wistofts ovenfor omtalte artikel fra 1979 i *Nordslesvigske Museer*.

Men ikke mindst i erkendelse af samlingens store antikvariske værdi, der gjorde den udsat for skader, tyveri osv., blev det engang midt i 1980'erne besluttet at sætte den i depot, hvorefter den siden nærmest er gået i glemmebogen. I skoleåret 2015-2016, da den ene af nærværende artikels forfattere, klassisk arkæolog, ph.d. Annette Højen Sørensen, var ansat på skolen som årsvikar, blev samlingen imidlertid taget frem og videnskabeligt beskrevet i form af fotos og beskrivelser, udført af Annette Højen Sørensen og tegninger af Signe Bruun Jonishkan.

I et nutidigt perspektiv har samlingen stadig relevans for en skole, der i sit lovbestemte formål fortsat har almindelig dannelse som en del af sit særkende. Imidlertid er det klart, at skal samlingen i dag leve op til Holger Andersens oprindelige intention, kræver det ikke blot, at den på ny bliver udstillet, men også, at den bliver formidlet på en måde, der taler til moderne gymnasieungdom. Skal dette mål nås, kræver det imidlertid i første række en professionel teknisk sikring og konservering af de 2.000-3.000 år gamle genstande.

Konklusion

Antiksamlingen er et anskueligt eksempel på den begejstring for den klassiske græske kultur, som en af skolens kendteste elever, politikeren Holger Andersen, erhvervede, da han var elev på skolen. Dens sammensætning og faglige værdi gør den samtidig til et symbol for det

dannelses- og skolesyn, der slog igennem i de lærde skoler i 1800-tallet, hvor undervisningen nu ikke længere isoleret sigtede mod en overvejende fokusering på det sproglige, men rettede sig mod et bredere og mere ideelt betonet ønske om den enkelte elevs prægning af, hvad der opfattedes som menneskeheds almenmenneskelige arv fra den antikke oldtid. Undervisningen heri var præget af en særdeles høj akademisk faglighed.

I Holger Andersens tilfælde er dette så meget mere iøjnefaldende i lyset af de specielle omstændigheder, hvorunder hans uddannelse fandt sted. Ikke blot havde han rod i Haderslevs dansksprogede og dansksindede flertal, men hans dannelse foregik på en preussisk statsskole, der netop på hans tid var et virksomt redskab for tidens germaniseringsbestræbelser. Modsætningen mellem disse to omstændigheder går som en rød tråd gennem Holger Andersens erindringer om skolen, og det er herunder karakteristisk, at vurderingen afgørende og indiskutabelt falder ud til fordel for den klassiske dannelse, mens det nationale aspekt nedtones. Heri ligger givetvis også en god del af forklaringen på hans senere virke som politiker og diplomat.

Vigtig i denne sammenhæng var også Holger Andersens eget blandede dansk-tyske ophav og måske i endnu højere grad en personlighed, præget af etiske standarder og en følelse af forpligtethed. Også herigennem fremstår hans liv og virke i en urolig periode i dansk og europæisk historie som enestående.

KILDER

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København:

Privatarkiv: Holger Aksel Olaf Andersen (†1961) og 1. hustru Ella A., født Fridericia († 1945) samt 2. hustru Bertha Johanne A., født Jensen (†1957).

League of Nations/ United Nations Archives 1928-1932:

Commission mixte pour l'échange des populations grecques et turques, Rapport sur la marche des travaux des bureaux I, II, III, IV (Registry number: 2A ; 27584 ; 6153).

Trykte kilder

Jahresbericht des Königl. Gymnasiums (Johanneum) nebst Realschule zu Hadersleben, 1903-1904, 1907-1908

Ribe Stiftstidende, 3. Maj 1915

Flensborg Avis

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, herausgegeben von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Vol. 8: Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums, Leipzig, 1921.

Indbydelsesskrift til Afgang- og Aarsprøverne ved Haderslev Katedralskole Juni 1921

LITTERATUR

- Andersen, Holger: *Olympia: Træk af dets Historie og Indtryk fra et Besøg*. Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1935, s. 7-23 (Andersen 1935a)
- Andersen, Holger: *Den græsk-tyrkiske Befolkningsudveksling (1923-34)*. Aarbog for de Nordiske Interparlamentariske Grupper 1935, s. 153-268. (Andersen 1935b)
- Andersen, Holger: *Erindringer fra min tyske skoletid i Haderslev*. I Heinberg, Aage (red.): *Min skoletid: En række danske mænd og kvinder fortæller*, s. 15-25. 1954.
- Brauneiser, C. A.: *Abriß der Geschichte der Gelehrtenschule zu Hadersleben*. Indbydelsesskrift 1828.
- Buch, Jørn: *Holger Andersen*. I: Schultz Hansen, Hans, og Ingolf Haase (red.): *Det nationale portrætgalleri på Folkehjem*, 2005
- Fangel, Henrik: *Haderslev bys historie 1800-1945*, bind 2. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1996
- Favrholdt, M.: *Haderslev Latinskoles Historie 1567-1967*. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1966
- Goethe: *Iphigenia paa Tauris*, Et skuespil. Oversat af P. Hansen, København 1893.
- Haue, Harry, m.fl.: *Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998*. Undervisningsministeriet, 1998.
- Johnsen, Axel: *Grænsen, folket og staten: Grænseforeningens Historie 1920-2020*. København, 2019.
- Lange, W.: *Quaestiones in Aristophanis Thesmophoriazusas*, Göttingen 1891.
- Haderslev-Samfundets Aarsskrift. Haderslev. Årg. 1934, 1935, 1961-62
- Sørensen, Annette Højen, og Helge Wiingaard: *Holger Andersen: Danish Diplomat, Minority Expert, and Philhellene and The Collection of Antiquities at Haderslev Cathedral School* i *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, vol X, s. 277-310. Aarhus University Press, 2022.
- Wistoft, Birgitte: *Antiksamlingen på Haderslev Katedralskole*, Nordslesvigske Museer 6, 1979.
- Wiingaard, Helge: *Hertugens skole: Om hertug Hans den Ældres stiftelsesdokument for latinskolen i Haderslev*. I: *Langs Fjord og Dam 2022* (Forlaget Gammelting), s. 41-52
- Wiingaard, Helge: *Patriae et literis: Haderslev Katedralskole gennem 450 År*. Haderslev Katedralskole, 2017.

NOTER

- I alt er der 16 genstande. Den ene vase blev doneret til skolen allerede i 1935.
- Johnsen 2019, s. 188-89.
- Andersen 1954, s. 25.
- Oversat af Simon Laursen: http://klasisk.ribekatedralskole.dk/personer/horats/serm_1_1.htm.
- Andersen 1935a, s. 7.
- Wistoft 1979, s. 182.
- Proceedings of the Danish Institute at Athens, vol X, s. 277-310. Aarhus University Press, 2022.
- Om Holger Andersen kan i oversigtsform læses i Dansk Biografisk Leksikon (3. udg., 1979-84), første bind, s. 186-87,
- Om Johannes Andersen kan i oversigtsform læses i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1961-62, s. 34-35.
- Om Johannes Andersen kan i oversigtsform læses i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1961-62, s. 28-29 og <https://graenseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/andersen-johannes-1885-1961>.
- Quellen, 1921, s. 89, 90.

- Favrholdt, 1966, s. 229-30.
- Flensborg Avis, 10. juli 1961.
- Hvor intet andet er anført, bygger dette afsnit på Wiingaard, 2017, s. 129-95.
- Wiingaard, 2022, s. 42.
- Andersen, 1954, s. 16, Favrholdt, 1966, s. 226 ff.
- Andersen, 1954, s. 15.
- Favrholdt, 1966, s. 241.
- Indbydelsesskrift til Afgang- og Aarsprøverne ved Haderslev Katedralskole Juni 1921, s. 5.
- Andersen, 1954, s. 16.
- Jahresbericht, 1907-1908, s. 11.
- Favrholdt, 1966, s. 313-14.
- Jahresbericht 1907-1908, s. 2.
- Andersen, 1935a, s. 7-8. Andersen 1954, s. 23.
- Quellen, 1921, s. 14.
- Lange, 1891.
- Andersen, 1954, s. 23.
- Jahresbericht 1908-1909, s. 5
- Andersen, 1954, s. 23.
- Jahresbericht 1903-1904.
- Om dannelsesbegrebets historie kan i oversigtsform læses i <https://denstoredanske.lex.dk/dannelse>.
- Brauneiser, 1828.
- Haue m.fl., 1998, s. 37-41. Favrholdt, 1966, s. 162.
- Johnsen, 2019, s. 176.
- Fangel, 1996, s. 418.
- Ribe Stiftstidende, 3/5 1915.
- Buch, 2005, s. 29.
- Ibid.
- Ibid, s. 30.
- Johnsen, 2019, s. 176-77.
- Kraks Blå Bog, 1957.
- Andersen, 1935b, s. 180.
- Andersen 1890-1961: Privatarkiv, E.V.1.c: Breve, 20. maj 1930
- Andersen, 1890-1961: Privatarkiv, E.V.1.c: Breve, 20. maj 1930. Andersen, 1935b; Andersen 1935a, s. 7.
- Haderslev-Samfundets Aarsskrift, 1934, s. 56-58.
- Andersen, 1935a, s. 7.
- Ibid s. 8.
- Ibid.
- Goethe, Iphigenie auf Tauris, I, 1.
- Goethe, 1893, I, 1.
- Andersen, 1935a, s. 11.
- Andersen, 1935a, s. 7-8.
- I Sørensen, Wiingaard, 2022, findes et katalog over og fotografier af samlingens enkelte dele samt tegninger udført af Signe Bruun Jonishkan.
- På en enkelt genstand er med blæk påført: "En souvenir de la Grèce 1935". Sørensen, Wiingaard 2022, s. 296, No. 8.
- Andersen, 1935a, s. 19.
- Wistoft, 1979, s. 167. Sørensen, Wiingaard 2022, s. 295, no. 5, s. 300, fig. 10-11.
- Wistoft, 1979, s. 182, note 5.
- Favrholdt, 1966, s. 320. Andersen 1890-1961: Privatarkiv, testamente, 9, A. IV. D. Sørensen, Wiingaard 2022, s. 293.
- Da den klassisk-sproglige linje udgik som følge af gymnasireformen 1963, blev legatets målgruppe iflg. en af legatets bestyrelse foretagen fundatsændring elever, der påtænker et udenlandsk studieophold. <https://www.european-funding-guide.eu/scholarship/7883-ella-and-holger-andersens-scholarship> (tilgået 07-08-2022). Skolen efterlever fortsat en anden bestemmelse i testamentet om at vedligeholde Holger Andersens og hans forældres gravsted på Gl. Haderslev Kirkegård. Sørensen, Wiingaard 2022, s. 285.
- I 2023 udstilledes samlingen i Haderslev på Ehlers Samling for første gang offentligt siden 1980-erne.

Zusammenfassung

In seinem Todesjahr 1961 vermachte der dänische Diplomat und Politiker Holger Andersen (1890-1961) seiner alten Schule Johanneum in Haderslev, der heutigen Domschule, 16 verschiedene Objekte. Sie stammen aus einem Zeitraum von über 1700 Jahren der griechischen Antike. Dabei handelte es sich um Objekte, die er selbst während einer langen Reihe von Reisen in die Ägäis zu Beginn des Jahrhunderts erworben hatte, nicht zuletzt, als er von 1929–1934 als Hochkommissar und späterer Präsident des Völkerbundes an der Spitze der Umsetzung des griechisch-türkischen Bevölkerungsaustausches stand, der im Friedensvertrag von Lausanne 1923 beschlossen worden war.

Die Sammlung, die immer noch in der Domschule Haderslev aufbewahrt wird, aber aus finanziellen und Sicherheitsgründen nicht ausgestellt wird, zeigt verschiedene Aspekte des Lebens im antiken Griechenland. Vor allem aber ist die Sammlung ein einzigartiger Ausdruck von Holger Andersens lebenslanger Dankbarkeit für die Ausbildung, die er zu Beginn des 20. Jahrhunderts an der Schule im damaligen deutschen Haderslev erhielt. Das Bemerkenswerte daran ist, dass der dänisch gesinnte Holger Andersen zwar Schüler einer Schule war, die in den Augen vieler ein wirksames Instrument für die Germanisierungsbemühungen der Köller-Ära in Nordschleswig war. Der Einfluss, den er von mehreren Lehrern der Schule erhielt, hat ihn jedoch spürbar in die Richtung einer klassischen Bildung geleitet. Diese hatte für seine eigene Wertebasis und seine spätere Arbeit sowohl im dänischen als auch im internationalen Kontext eine absolut grundlegende Bedeutung.

Tønders 700-års byjubilæum

AF EMIL BLIKSTED LANGE

Tønders byjubilæum i 1943 var en fejring af 700-årsdagen for byens købstadsret, men det var en festdag, der foregik i skyggen af Besættelsen og øgede spændinger mellem dansk- og tysksindede. Alligevel forløb jubilæet uden store problemer. Denne artikel gennemgår jubilæet fra planlægning til selve dagen, inklusive avisartikler, erindringer og officielle dokumenter, for at forklare, hvordan det gik til. Jubilæet lykkedes som en fredelig begivenhed både på grund af Tønders særlige forhold som en by med to nationale identiteter og det tidspunkt under 2. verdenskrig, som jubilæet foregik på.

Indledning

Ved Kommunalvalget i november 2021 fik Tønder sin første borgmester fra det tyske mindretal siden 1937.¹ Det var måske passende, Tønders historie taget i betragtning. Byen havde længe pryd sig ved sit gode naboskab og fine samarbejde mellem dansk- og tysksindede. Her er det interessant at se på Besættelsen og sommeren 1943, inden Samarbejdspolitikens kollaps. Man kunne forvente, at fjendtligheden ville stige mellem de to grupper, især i Tønder, hvor omkring $\frac{3}{4}$ af indbyggerne ved Grænseafstemningen i 1920 havde stemt for Tyskland, og områderne omkring havde stemt $\frac{3}{4}$ dansk. Den tysksindede by var blevet indlemmet i Danmark. Ved 2. verdenskrigs begyndelse var de tysksindede blevet et mindretal og ganske nazificerede, men selv i sådan en penibel situation skete der opsigtsvækkende ting. Tønder afholdt den 5. august 1943 700-årsjubilæet for sin købstadsret, hvilket blev fejret i stor stil af begge grupper. Jubilæet er i litteraturen primært kendt for frokosten på Hotel Tønder, hvor Grænsegendarmeriets oberst, Svend Bartholin Paludan-Müller, erklærede, at Besættelsen havde ødelagt al naboskab for de næste 200 år. Det skabte nogen furore, men blev hurtigt undskyldt og neddysset. Ellers forløb jubilæumsdagen roligt.² Det rejser et vigtigt spørgsmål: Hvordan lykkedes det for danskere og tyskere at holde en rolig og næsten konfliktfri fejring sammen i en ellers urolig periode?

Artiklens tilgang opdeler besvarelsen i to overordnede dele. Først undersøges det, hvordan jubilæet blev planlagt og forløb således, at hverken tysk- eller dansksindede, eller Besættelsesmagten, blev stødt. Den anden del vil diskutere de strukturelle årsager, der kan have spillet ind, som

eksempelvis Tønders tradition for lokalt samarbejde, Besættelsens usikkerhed, den eskalerende utilfredshed i sommeren 1943 og modstandsarbejdet i området. Det vil blive belyst, hvilke vilkår byen opererede under, og hvordan det påvirkede jubilæet. Kildematerialet, der benyttes i denne sammenhæng, inkluderer aviser fra perioden, dagbogsnotater, møde- og forhandlingsprotokoller fra byrådet og lignende, som samlet giver et klart billede af jubilæet. Inden da er det dog vigtigt at forstå national identitet som begreb, da denne forståelse er central i analysen og diskussionen. Hvilken forskning, teori og litteratur, artiklen bygger på, vil også blive kortlagt og de vigtigste værker præsenteret.

Litteratur om jubilæet

Der findes kun en enkelt akademisk tekst om Tønders Byjubilæum i 1943: René Rasmussens artikel fra 2001 i *Sønderjyske Årbøger*, "Oberst S.B. Paludan-Müller og Samarbejdspolitikken august 1943". Her redegør han for en del af jubilæets forløb, men vinklen med fokus på obersten og Samarbejdspolitikken gør, at meget af selve jubilæet ikke dækkes. Det gør denne artikel særligt vigtig, da den potentielt kan udfylde en ellers blank side i historien. I denne undersøgelse er Rasmussens artikel altså et vigtigt startpunkt, men artiklens spørgsmål kræver selvfølgelig både anden relevant litteratur og kildemateriale.

Det bør bemærkes, at artiklens materialebrug er todelt. Kildematerialet bearbejdes i artiklens første del, mens litteraturen overvejende er forbeholdt en kort historisk redegørelse og anvendes til at sætte jubilæet ind i en større kontekst. Der er her tale om Bo Lidegaards *Kampen om Danmark 1933-1945, Danmark Besat – Krig og Hverdag 1940-45* af Claus Bundgård Christensen, Niels Wium Olesen et.al. og to værker fra Henrik Becker-Christensen, nemlig "Fra »mod hinanden« til »med hinanden«" i *Sønderjyllands Historie 2 – Efter 1815* og den vigtige *Byen ved Grænsen – Tønder 1920-1970*. Søren Flotts *Sønderjylland Besat* bliver kort anvendt.

Derudover benyttes Britta Bargfeldts kandidatspeciale fra 2001, *Tønders tyske mindretal i 30'erne og nazismen*. Det er en dybdegående undersøgelse af graden af nazificering hos Tønders tyske mindretal.

National identitet som begreb

Jubilæets centrale element er de to forskellige nationale identiteter i byen, den danske og den tyske, og deres samspil. Ole Feldbæks værk

Dansk Identitetshistorie har til artiklens formål en udmærket definition af national identitet som begreb. Ifølge Feldbæk er national identitet et historisk, kulturelt og sprogligt fællesskab, med kollektive erindringer, der hævder et hegemoni. Det står altså over politiske, kulturelle, økonomiske og sociale identiteter. Derved indeholder det også spændinger. Nationale identiteter kan for eksempel rumme modsatrettede interne identiteter baseret på andre fællesskaber, eksempelvis lokale fællesskaber. Man kan derfor tale om nationale identiteter, lokale identiteter og blandinger af de to. I den sammenhæng bliver denne artikel altså også et mikrohistorisk studie af Tønders lokale identitet og de to forskellige nationale identiteter³, den rummer. Selvom tøndringene under krigen kan have følt sig som enten danskere eller tyskere, hvilket jo er forskellige store, kollektive identiteter, så kunne de samtidig gennem deres lokalsamfund i grænselandet have haft en anden kollektiv identitet, som var baseret på det lokale fællesskab. Det på trods af, at deres nationale identiteter gjorde, at de ikke altid havde fælles kollektive erindringer, der var bundet både i historien, men også i samtidens udvikling og dens skiftende situationer.⁴ Folks kollektive erindringer påvirkes altså ikke kun af fortiden, men også af deres nuværende situation.

Feldbæk uddyber ikke i særlig høj grad forholdet og konkurrencen mellem lokale og nationale identiteter. Han suppleres derfor med Alon Confinos *The Nation as a Local Metaphor* om tyskeres internalisering af nationen i deres opfattelse af deres lokalområde i 1871-1918 og moderne menneskers tilknytning til nationale tilhørsforhold. Dele af den er nemlig relevante for at forstå Tønders identitetssituation i 1943. Confino mener ikke, at national identitet ekskluderer andre identiteter. Nationale identiteter ses tit som noget ekskluderende, da andre nationaliteter holdes ude, men som Feldbæk ser Confino også det inklusive, hvor de kan indeholde mange andre, nogle gange modsatrettede identiteter.⁵ Både han og Steffen Lind Christensen bruger i denne sammenhæng begrebet *heimat*. I sin Ph.d.-afhandling "*Vi ved bedst selv, hvad vi er*" – Kollektiv selvpfattelse blandt nordslesvigske krigsdeltagere, 1914-1918 oversætter Lind Christensen det til *hjem* eller *hjemstavn*, men også til en samhørighedsfølelse. Den følelse rækker ud over sociale klasser, køn og religion og de ting, der ellers adskiller det lokale fra nationen. Man absorberer den abstrakte ide om nationen og knytter den til de sociale, stedlige og tidsmæssige elementer fra ens lokalområde og lokale identitet. Det medierer altså mellem et menneskes nærværende lokalområde og den abstrakte nation. I nordslesvigske kontekster knyttes det

hos Lind Christensen "til et regionalt sted/rum, hvor folk var rodfæstet historisk og kulturelt, og hvis udmøntning i identifikation muliggjorde både modstand og tilpasning til nationaliseringsprocesser og -tiltag."⁶

Tønders tyske mindretal og nazismen

Bargfeldts speciale uddyber en vigtig del af Tønders lokale og nationale identitet. Byen havde før Genforeningen været tysksindet med velfungerende dansk-tysk naboskab, og selvom 77 % stemte for Tyskland ved folkeafstemningen i 1920, fortsatte det gode samarbejde også derefter. Der var danske og tyske præster, børnehaver, foreninger og lignende. Ifølge Bargfeldt udvandrede 1.710 tysksindede personer til Tyskland i perioden 1920-30, imens flere danskere kom til byen. Befolkningen steg fra 5.100 i 1921 til 6.200 i 1940. Omkring 40 % af befolkningen stemte på det tyskorienterede Slesvigsk Parti i 1930'erne, og selvom kun 36,5 % stemte tysk i 1939, så var 49,1 % af byens ejendomme i tysk eje. Selvom de ikke længere udgjorde flertallet, stod de tysksindede altså ikke tilbage for danskerne, hverken økonomisk eller i social status. De to grupper boede også side om side i hele byen.⁷

Med Hitlers magtovertagelse i Tyskland i 1933 så man i Tønder de første nazistiske partidannelser og en polarisering af byens politiske liv. Vi har ikke præcise medlemstal, men store dele af den tysksindede befolkning samledes til pro-nazistiske massedemonstrationer. Andre eksempler på nazistiske manifestationer i mindretallet var, hvordan folkefællesskab afløste klassesolidaritet, hagekors afløste de slesvigske løver i Nordschleswigsche Zeitungs bladhoved, og tyske foreninger, enkeltpersoner og endda tyske byrådsmedlemmer i byrådsalen hilste hinanden med "Heil Hitler". Nazister fik hurtigt topplaceringerne i mindretallet, foreninger blev infiltreret, og selvom nazismen ikke dominerede lokalpolitikken, så påvirkede den alligevel byrådet. Ingen rene nazistiske partier stillede op til byrådsvalg, men nok kun fordi det ville splitte den tyske lejr. Faldende medlemstal i Schleswigscher Wählerverein peger dog på, at ikke alle tyskere var nazister, selvom ikke-nazister sjældent var tydelige i offentligheden.⁸

Dansk lovgivning satte visse grænser for brugen af hagekorsflag og uniformer i det offentlige rum, men nazistisk symbolik blev alligevel dagligdag i foreninger. Danske myndigheder holdt dog nazismen i skak i kommunale institutioner, selvom mange lærere stadig bekendte sig til nazismen. Bargfeldt konkluderer, at det tyske mindretal aldrig

diskuterede for eller imod nazismen, men i stedet om ledervalg og den politiske linje. Hun finder håb om en granserevision afgørende for nazismens store tilslutning hos mindretallet, imens økonomisk krise og rigstyske økonomiske tilskud også havde betydning. Til sidst nævner hun kulturelle årsager fra før 1933, som slesvig-holstensk samhörighedsfølelse og en passion for det folkelige, der altid havde præget Tønders tyske befolkning. Som Bargfeldt skriver: "Konsekvensen heraf blev, at forholdet mellem danske og tyske i Tønder kølnedes til skade for hele byens liv."⁹

At spændingerne mellem de nationale modsætninger steg, ser man også i Becker-Christensens bog, der blandt andet trækker på seminarielærer Claus Eskildsens beretninger. Den gensidige tolerance fandtes endnu, men uenigheder var blevet større og sat mere på spidsen. De to nationale lejre havde naturligvis meget forskellige opfattelser af krigen, og selvom det aldrig blæste op til fuld konflikt mellem de to grupper, så man alligevel forfald i personlige forhold og en mere forsigtig "væbnet neutralitet", når danskere og tyskere mødte hinanden i forskellige råd og organer.¹⁰

Forståelsen for nazismen i Tønder giver altså god baggrund for at forstå jubilæet, men det er mindst lige så vigtigt at huske samarbejdskulturen i Tønder. Som Becker-Christensen skriver, var Tønders nationale forhold noget særligt i Nordslesvig, med et tysk mindretal, der stod stærkere end i nogen af de andre købstæder, og med både tyske og danske gadeskilte. Meget var delt op efter national identitet, som Bargfeldt også nævnte, men når dansk- og tysksindede var samlet, blev den sproglige mangfoldighed tydelig, også i byrådet. Efter Grænseafstemningen og i Mellemløstiden rådede i høj grad fred, fordragelighed og venskaber mellem de to grupper i byen, på trods af de nationale modsætninger, og på en måde, man ikke så andre steder i Nordslesvig. Byrådets samarbejde var også konstruktivt på tværs af nationale linjer. Men fra 1933 ændrede dette sig med nazismens indtog og mindretallets insisteren, også i det private overfor danske venner, på en ny grænse-dragning. Byen blev også den første i Nordslesvig, der oprettede en nazistisk Ortsgruppe. Det kom aldrig til stor konflikt, men spændingerne var klare, også internt i den tyske lejr, og der var flere små episoder gennem årene.¹¹

Sat i en teoretisk ramme om national identitet viser der sig altså noget særligt i Tønder. Byens to nationale identiteter, som man så i den kollektive Tønderidentitet, eksisterede gavnligt side om side efter Gen-

foreningen, men den nationalistiske oprustning fra Nazityskland ændrede forholdet. Det blev mere modsatrettet, og særligt mindretallets ønske om en grænserevision fik stor vægt. Kildematerialet bekræfter denne indflydelse på jubilæet.

Kilder og metoder

Kildematerialet til denne artikel er varierende. Nogle af de vigtigste kilder, der er til rådighed fra planlægningen af jubilæet, er møde- og forhandlingsprotokollerne fra Tønders byråd, magistrat og jubilæumsudvalg fra perioden 1942-43, som findes i Rigsarkivet i Aabenraa. De giver et indblik i planlægningen af jubilæet og fortæller relativt udførligt om mødernes struktur, deltagere, forslag og resultater, mens detaljer om diskussionerne er sparsomme. Samlet giver de en meget begrænset fornemmelse for jubilæet. Der er indsamlet 46 forskellige avisudgivelser fra perioden med et trecifret antal relevante artikler fra jubilæet og året op til det via Mediestream og Flensborg Avis' e-arkiv. Der er tale om Jyllands-Posten, Hejmdal, Jydske Tidende, Vestkysten, Nationaltidende, Flensborg Avis og den tysksprogede Nordschleswigsche Zeitung. De inddrages ikke alle i analysen, men giver samlet et godt overblik over jubilæets forløb. Især Flensborg Avis, Hejmdal og Nordschleswigsche Zeitung fulgte begivenhederne tæt. De har dog også svagheder. At aviserne var udsat for Besættelsens censur og selvrensensur, er en kedelig realitet, der blandt andet ses i måden, hvorpå oberstens udbrud neddysses. De fortæller om programmet og dagens forløb, men ikke nødvendigvis om stemningen.¹² Det må suppleres med den øjensynligt eneste grundige, overleverede øjenvideberetning. I sin dagbog, udgivet i 1968 i *Sønderjyske Årbøger*, havde Statsseminariets forstander, Morten Bredsdorff, på et par sider noteret sin oplevelse af jubilæet. Det er nedskrevet kort efter begivenhederne ud fra lommebogsnotater, og den private natur styrker troværdigheden.¹³ En smule af det tyske jubilæumsmateriale er også bevaret, nemlig en folder med jubilæets program fra Lokalthistorisk Arkiv for Gammel Tønder Kommune.¹⁴

Endelig er anvendt J. L. Mosbechs kapitel i Mackeprangs *Tønder gennem Tiderne* og Bernsens *Tønder i Dag*, da de giver information om bystyret i 30'erne. Politiajudantens arkiver, personlige arkiver fra Jubilæumsudvalgets medlemmer og amtmand og lensgreve Schacks arkiver er også konsulteret, men indeholdt ikke relevant materiale til artiklen.

Kontekst og baggrund – Et købstadsjubilæum i Besættelsens skygge

Inden 2. verdenskrig oplevede Danmark Påskeblæsten i 1933, hvor Hitlers magtovertagelse ledte til højlydte krav fra det tyske mindretal om en grænserevision. De håb blev ikke opfyldt, men den danske frygt for at tabe Aabenraa, Tønder og Sønderborg ledte alligevel til en opfordring fra regeringen til pressen om ikke at udfordre Tyskland unødvendigt.¹⁵ Under krigen forsøgte både Danmark og Tyskland at tie grænsespørgsmålet ihjel. Fra dansk side for ikke at provokere Tyskland, fra tysk side for at sikre Samarbejdspolitikken og ro i Danmark. Derfor blev det tyske mindretal også påbudt ikke at diskutere det.¹⁶ Sønderjylland havde allerede inden krigen haft tradition for fredelig sameksistens mellem fler- og mindretallet, også selvom de tysksindede allerede i 1920 ønskede en grænserevision. Fra dansk side førte man som resultat en ret liberal mindretalspolitik, hvilket mindskede antallet af stridigheder.¹⁷

I 1943 havde krigslykken vendt sig mod tyskerne, og i sommeren voksede modstanden mod Besættelsesmagten. De Allierede havde bidt sig fast i Sicilien, pansernederlaget ved Kursk var endnu et knæk for Tyskland på Østfronten, og Mussolini var afsat i Italien. Bomberne faldt over Hamborg. Sabotagen tog mere fat. Hvad der fulgte, kaldes mange steder for Augustoprøret og startede, netop som jubilæumsfejringen indfandt sig i Tønder. Den betegnelse bruges dog ikke i Christensens undersøgelse fra 2005, kun i sag- og stedregistret. I stedet beskrives det retmæssigt som en række uroligheder, der ramte flere jyske og fynske byer som Esbjerg, Aalborg og Odense, nogle steder flere gange. Det kom til strejker, optøjer, sammenstød med tyske soldater og meget andet, og særligt den 5. og 6. august ramte store strejker med tusindvis af deltagere henholdsvis Odense og Esbjerg. Der var altså ikke tale om et samlet oprør. Efterfølgende tyske krav om for eksempel forsamlingsforbud og dødsstraf for sabotage blev Samarbejdspolitikken endeligt. I Nordslesvig mærkedes urolighederne kun i mindre grad, ligesom sabotageaktioner heller ikke var hyppige. Forholdet mellem danskere og tyskere dér forbitredes først alvorligt efter årsskiftet.¹⁸ Det skal nævnes, at organiseret sabotage også først rigtig begyndte i sommeren 1942 og tog fart med urolighederne i august 1943.¹⁹ Det var i skyggen af disse begivenheder, at Tønder fejrede sit jubilæum, lige før overgangen til en hårdere form for Besættelse.

Jubilæets planlægning og forløb

For at forstå, hvordan konflikter ved jubilæet blev forhindret, vil artiklens analyse følge jubilæets forløb nogenlunde kronologisk ved at slå ned på seks nøglepunkter: Planlægningen, byens udsmykning, dyrskuet, gudstjenesterne, frokosten på Hotel Tønder og aftenens fester.

Jubilæumsplanlægning krævede naturligvis et jubilæumsudvalg. Det blev byrådets tyske gruppe, der tog initiativet på et byrådsmøde den 8. januar 1943, efter dørene var blevet lukket og udenfor dagsordenen. Tønders Erhvervsudvalg havde søgt om midler til at udgive en bog i anledning af jubilæet, hvilket ledte til den tyske gruppes forslag. Flensborg Avis bemærker også i deres artikel "Byraadet vaagner til Jubilæums-daad", at planlægningen så ud til at komme fodslæbende fra start. Udvalget blev bemandet af den dansk-borgerlige borgmester, Johan Paulsen, dansk-borgerlige Thorvald Petersen, den danske socialdemokrat Nicolai Andresen og fra den tyske gruppe skolekonsulent Chresten Elholm og lærer Paul Glæser. Dermed var byrådets tre grupper alle repræsenteret.²⁰ Ser man på selve jubilæumsprotokollerne, er der til tider også andre til stede, dog er man aldrig mere end syv deltagere. Fra starten planlægges jubilæet altså på tværs af nationale og politiske skillelinjer. Det var også første valgperiode med en dansk borgmester, efter at den dansk-borgerlige liste og danske og tyske socialdemokrater gik sammen.²¹ Der burde have været kommunalvalg igen i 1941, men det blev udskudt af Besættelsesmagten.²² Det vides ikke, i hvilken grad mindretallets politiske ledelse var indblandet i planlægningen, da det ikke fremgår af det indsamlede kildemateriale. Det er også muligt, at dokumenter fra det tyske gesandtskab i København under Werner Best kunne vise, hvorvidt Besættelsesmagtens hovedorganer viste interesse i jubilæets forløb, men det vil kræve en bredere undersøgelse af forløbet, end det er hensigten med denne artikel.

Udvalgets første møde var den 21. januar, og det er slående, hvor meget første udkast til jubilæumsplanen lignede den endelige plan. Her ses udkastet stående over den endelige plan, udgivet den 28. juli:

- ✓ 5. Retninglinier for Festligheden.
- Borgmesteren foreslaar følgende:
1. Byraadet samles i Byraadssalen.
 2. Byraadet gaar i Procession til Festgudtjeneste i Tønder Kirke, hvor der tales af Menighedens 2 Præster.
 3. Reception, der foreslaas henlagt til Seminariets Festsal.
 4. Fællesfrokost for Byraadet og indbudte ~~Ekstern~~ Gæster f. Eks. paa Hotel Tønder
 5. Koncert f. Eks. paa Raadhuspladsen og i Anlægget, evtl. Bassunblasning om Morgenen fra Kirken.
 6. Om Aftenen fester ~~hjemme~~ danske og tyske Befolkning hv. paa Tønderhus og Skyttegaarden.
- O.v.u.

Udklip fra forhandlingsprotokollerne fra det første møde, 21. januar 1943. Kilde: Rigsarkivet Aabenraa, Protokol for jubilæumsudvalget.

Tønder Bys

700-Aars Jubilæum

festligheder fra den 31. Juli til den 8. August paa følgende Maade:

Lørdag den 31. Juli:
Jubilæumsdyrskue

Søndag den 1. August:
Jubilæumsdyrskue

Fra Kl. 9.00 stort Sportsstævne paa Byens Stadion.

Onsdag den 4. August:
Fodboldkamp paa Stadion.

Torsdag den 5. August
BYENS JUBILÆUMSDAG

Kl. 8.00-9.00	Breville gennem Byens Gader. En kgl. Posttryt i gammel Uniform bringer Posten til Raadhuset.
Kl. 9.45	Byraadsmøde.
Kl. 9.00	Dansk Gudstjeneste.
Kl. 9.50	Tysk Gudstjeneste.
Kl. 11.00	Reception paa Amtshuset.
Kl. 12.30	Frokost for indbudte Gæster.
Kl. 14.30	Koncert paa Torvet.
Kl. 18.00	Koncert i Anlægget

Om Aftenen Fest paa „Tønderhus“ og „Schützenhof“

Fredag den 6. August:
Kl. 19.30 Opvisning i Ridebanespringning paa Markedspladsen.

Lørdag den 7. August:
Tennis Pokal-Kampe

Søndag den 8. August:
Fra Kl. 9 stort Sportsstævne paa Byens Stadion. Kaproning m. m.

Hver af ovennævnte Dage: Interessant „Tønder Udstilling“ paa Museet.

Hver Dag forskellige Forlystelser paa Markedspladsen.

Jubilæumsudvalget.

En annonce fra Hejmdal fra den 28. juli 1943 med planen for byjubilæet. Lignende annoncer sås i andre aviser. Selve jubilæumsdagen var selvfølgelig den store fejring, men blev fuldt af en længere række aktiviteter i over en uge. Kilde: Hejmdal.

Der er selvfølgelig flere detaljer på plads i den endelige plan, men forløbet for jubilæumsdagen er i store træk det samme. Derudover er der også planlagt andre festligheder som sportsstævner og et dyrskue. Den overordnede enighed tidligt i forløbet peger på en uddramatisk planlægningsproces, og som nævnt i afsnittet om kilder og metoder viser forhandlingsprotokollerne ikke noget om selve diskussionerne ved møderne. Der er dog flere vigtige pointer at hæfte sig ved.

Den første er gudstjenesten om morgenen. Det oprindelige udkast har en fælles gudstjeneste med både dansk og tysk præst. Alligevel anerkendes det på et møde den 18. maj, at det ikke kan blive en realitet, så man vedtager en dansk og en tysk gudstjeneste, hvor byrådet samlet deltager i begge. Dette passer også med Becker-Christensens udlægning af uenighederne på særligt kirkeområdet. Hvor man i byrådet oftest så, at alle parter bestræbte sig på samarbejde, var der på dette tidspunkt for store forskelle mellem de to menigheder og i menighedsrådet. I 20'erne så man eksempler på, at man besøgte hinandens gudstjenester og missionsmøder, men i 1937 skiftede begge menigheder pastor. Det kommenteres endda af et menighedsrådsmedlem, at flere tyske rådsmedlemmer så den nye danske pastor, Hans Hansen Magle, som en "uforsømlig fjende". Den eneste anden uenighed virker til at være, om receptionen skulle afholdes i Statsseminariets festsal eller på Rådhuset. Den tyske gruppe holdt stærkt på Rådhuset, og borgmesteren og to andre medlemmer bøjede sig for at få en løsning på plads (hvilket blev unødvendigt, da man grundet receptionens størrelse flyttede den til Amtsrådssalen). Derudover fik det lokale nazistparti lov til at opstille en udstilling i jubilæets anledning på den tyske Aleksandrineskole.²³ Der var også de to fester om aftenen. Modsat gudstjenesten var festerne fra starten adskilte, så danskere og tyskere fejrede hver for sig. Dette ser ud til at have været en selvfølge, da Bernsen i *Tønder i Dag* skrev, at én skare fór til Tønderhus, når der skulle holdes fest, imens den anden tog til Schützenhof. Fælles fester ser altså ikke ud til at have været en norm. Udvalget nåede kun at holde ni møder, og alle forhandlingsprotokollerne fylder kun ni sider samlet. Jubilæumsplanlægning er næsten ikke nævnt hos hverken magistratens eller byrådets protokoller, så de rigtige forhandlinger ser ikke ud til at have foregået der.

Disse punkter er et glimrende tidligt eksempel på hjemstavnsfølelsen og dens nuancer. Alt peger på et uddramatisk samarbejde i planlægningen på tværs af danskhed og tyskhed med forståelse for hjemstavnsfølelsens udfordringer. For selvom de kunne planlægge sammen,

måtte de også anerkende de modstridende nationale identiteter, som lokalidentiteten rummede. Man forsøgte med en fælles gudstjeneste, men det lod sig ikke gøre. Den tysksprogede jubilæumsfolder formåede også at holde de nazistiske manifestationer ude, der ellers, jævnfør Bargfeldt, var hverdag i Tønder. På den måde var det et program, begge sider kunne acceptere. De to tysksprogede sange om Tønder i folderen er uden nazistiske referencer, men når man ser programmets indhold, er den tysknationale oprustning mere tydelig. Gudstjenesten sluttede med en "Heldenehrung" eller "Gefallenenekhrung", som med al sandsynlighed er en hædning af de i tysk tjeneste faldne nordslesvigere. Om aftenen i Schützenhof var der fanemarcher, nazipartiets Ortsgruppenleiter Christian Jessen skulle tale, og til sidst var der en "Führergruß".²⁴ Nazismen var dermed ikke noget, man kunne ignorere på dette tidspunkt, men ligesom udstillingen blev det i tyske og ikke fælles rammer. Dette gav den tyske nationale og nazistiske oprustning, der begyndte i 30'erne, et frirum at udspille sig i. Selve begivenhederne vil blive nærmere undersøgt senere i artiklen.

Fra den indledende planlægnings side var der altså fuld forståelse for, at de nationale tilhørsforhold kunne skabe uro, selv når man prøvede at fejre en milepæl i den kollektive identitet. Der var måske godt naboskab, men ligesom foreninger, skoler, og menigheder var segregerede, blev festerne det også. Programmet og planlægningen kan dermed ses som nogenlunde nationalt neutrale, men det kan jubilæets udsmykning ikke.

Udsmykning og nationale manifestationer

For at forstå den manglende konflikt ved jubilæet må man se på jubilæets forløb i kontekst af den kollektive lokale identitet og de modstående nationale identiteter. Et godt eksempel herpå er de nationale manifestationer i byens udsmykning og ved dyrskuet, som ses i avisdækningen. Flensborg Avis har denne beskrivelse:

"Den gamle By var smukt pyntet i Anledning af den store Dag. Forretningsvinduerne paa Strøget har siden det store Dyrskue været jubilæumspyntet, enten ved Udstillinger i de rød-hvide Farver, ved Tegninger med Motiver fra det historiske Tønder eller ved Plakater. (...) Fra alle danske Hjem vajede Dannebrog. Torvet og Raadhuset var festligt pyntet med Flag, ligesom Statsbanerne ligeledes var pyntet med mange flag."

Jubilæet blev ifølge avisen fejret på en smuk og værdig måde, og at det foregik på dansk vis, var ikke noget, "den anden side" kunne have noget at indvende imod.²⁵ Hejmdal har billeder af rådhuset og torvet i udsmykningerne og fortæller om byens mange æresporte med danske flag.²⁶ Det er ikke en overraskelse, at denne store manifestation af danskhed ikke nævnes i Nordschleswigsche Zeitungs gennemgang, selvom den også roser fejringen.²⁷

På trods af Tønders stolthed over sit gode naboskab fejrede man i bybilledet altså kun den lokale identitet og den ene af de to iboende nationale identiteter.²⁸ Det var også aktuelt i andre dele af jubilæet som dyrskuet den 31. juli og 1. august.²⁹ Flensborg Avis rapporterede omkring 14.000 gæster, et imponerende antal, og her så man også en stærk tilstedeværelse af dansk national identitet. Pladsen var pyntet med danske flag, og Dannebrog blev hejst kl. 10 lørdag og søndag til fællessang af "Kong Christian". "Det var en gribende Bekendelse til Kongen og til Flaget, til Land og til Folk."³⁰ Sådan omtaltes dyrskuet i samtiden,

Folkemængden på Rådhuspladsen. Tilskuere, med børn, orkester osv. er klar til fejring på Torvet foran Rådhuset. Her ser man eksempler på byens udsmykning med de mange danske flag. Kilde: Lokallhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

og det peger igen på en bestemt hjemstavnsfølelse, hvor Tønder havde både sin egen og sin danske identitet, imens den tyske blev trængt i baggrunden. Dansksindede i området havde absorberet ideen om nationen, der blev knyttet til det nærværende lokalområde og dets lokale identitet i konkurrence med den tyske identitet. Rasmussen kommer i sin artikel til en lignende konklusion, om end han ikke bruger samme teoretiske udgangspunkt. "Selvom man i grænselandet ikke var bange for at bruge store ord, når det gjaldt nationale følelser, så forstærkede besættelsen og den spændte situation i det hele taget det dansk-nationale præg på dyrskuet."³¹ Besættelsessituationen gav simpelthen en større samhørighed blandt de dansksindede og styrkede deres hjemstavnsfølelse og dens manifestation på bekostning af tyskheden.

Den tyske gudstjeneste

Gudstjenesterne viser dog, at alt ikke var danskpræget. Jubilæumsplanen og byrådsprotokollerne fortæller om jubilæumsdagens ekstraordinære byrådsmøde inden gudstjenesterne. Borgmester Paulsens tale nævnte modsætningsforholdet mellem danskere og tyskere, men erklærede også, at det ikke havde hæmmet byens udvikling eller det kommunalpolitiske samarbejde. Derudover blev der sendt en hilsen til kongeparret og til Lybæks overborgmester, da Tønders købstadsret i sin tid var importeret derfra.³² Derefter var det tid til gudstjenesterne, hvor man ser nogle af de dansksindedes udfordringer med at acceptere den anden lejr.

Nordschleswigsche Zeitung trykte dagen efter en ganske udførlig gennemgang af den tyske gudstjeneste. Den forløb efter planen, og flere danske embedsmænd samt lensgreve og amtmand O. C. Schack og indenrigsminister Jørgen Jørgensen, der var på besøg til jubilæet, deltog. Præsten talte forsonligt om danske og tyske forhold, om hvordan det tyske grænsefolk skulle være både bro og dige mellem de to lande. Man sluttede med den førnævnte Heldeneyhrung. Her mindedes forsamlingen lokalsamfundets faldne, der havde ofret sig for deres faderland, som præsten sagde det, og i våbenhuset var der en mindehal med tyske flag.³³ De danske byrådsmedlemmer og indenrigsministeren skulle dermed sidde til en mindegudstjeneste for soldater i den hær, der havde besat dem, imens hagekors prydede dele af kirkens interiør. Det har for flere sikkert været en bitter pille at sluge, men to elementer kan have hjulpet. For det første var de faldne jo stadig tøndringe,

Jubilæumsgudstjenesten. Kirkerummet i Kristkirken, set fra orglet. Kilde: Lokalhistro-
risk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

folk fra lokalsamfundet med samme hjemstavn som dem selv, en del af kompleksiteten i den lokale/nationale identitetssituation. For det andet var den slags respekt for tyske faldne nok et offer, man måtte give og acceptere i denne tid, hvor tyskheden var væsentligt mere til stede i hverdagen.

Det var alle dog ikke med på. Bredsdorff fortæller i sin dagbog om, hvordan de dansksindede håndterede det. Da den danske gudstjeneste var forbi, forlod flere danske uniformerede embedsmænd kirken på trods af politimester Martin Larsens modstand. Dommeren for Tønder Købstad, H. H. Stegmann, citeres endda for at sige *"Jeg går sgu min vej"*. Bredsdorff forlod kirken med de andre og stødte på Mackeprang, som modvilligt blev lokket med til receptionen.³⁴ Bare fordi byrådsmedlemmerne ville have fordragelighed og venskabelighed under fejringerne, så havde andre deltagere det ikke på samme måde, og selv om det tysknationale fik plads i jubilæet, så betød det ikke, at de dansksindede deltog i det. Boykotten blev ikke kommenteret i Nordschleswigsche Zeitung, og ingen konsekvenser ses i kilderne. Rasmussen giver en sandsynlig forklaring på den tilbageholdenhed, nemlig at det for Samarbejdspolitikens skyld ikke var i tysk interesse at skabe uro eller

fjendskab. Derfor spillede man også i de tyske taler ved frokosten de forsonlige kort.³⁵ Rasmussens kommentar gælder for Nordschleswigsche Zeitungs dækning som helhed, men nævnes i sammenhæng med Paludan-Müllers udbrud under frokosten. En undersøgelse af den øger også forståelsen af, hvorfor yderligere uro ikke forekom.

Frokosten – En misklang

Nordschleswigsche Zeitung brugte underoverskriften *"Ein Missklang"* om jubilæumsfrokosten på Hotel Tønder. Inden da havde der kl. 11 været reception i amtshuset. Her modtog borgmesteren og byrådet en lang række lykønskninger på både dansk og tysk, bl.a. fra indenrigsministeren, Tønders garnison, borgmestre fra nabobyer og foreningsformænd. Borgmesteren svarede altid på dansk. Jubilæumsfrokosten for cirka 100 inviterede gæster var kl. 12.30, og ifølge Bredsdorff var det tre timer med spisen og drikken. Først var der en hyldest til kongeparret, hvor man sang *"Kong Christian"*, og så en række taler på både dansk og tysk. Nordschleswigsche Zeitung, Hejmdal, Flensborg Avis og Bredsdorff er enige om, at det foregik i en forsonlig stemning på trods af, at flere tyskere ifølge Bredsdorff så misfornøjede ud under de danske hyldeste. Forholdene mellem de to nationale lejre italesættes af talerne som gode, ønskelige og fordelagtige. Der er dog nogle forskelligheder i udlægningerne, og der er Nordschleswigsche Zeitung og Bredsdorff mere troværdige end de danske aviser som før nævnt. Hejmdal skriver nemlig kun, at Paludan-Müller holdt en tale om forholdet mellem nationaliteterne, og at han var midt i talerrækken. Flensborg Avis nævner det slet ikke. De to andre kilder placerede ham til sidst, og i frokostens sammenhæng må Bredsdorffs troværdighed særligt fremhæves. Han fremhæver nemlig på trods af sit danske tilhørsforhold, at de tyske talere var klart bedre end de danske. Han skulle modsat aviserne heller ikke sælge et glansbillede af dansk-tyske forhold, og hans kommentarer om tysk misfornøjelse under *"Kong Christian"* er nok også troværdige. Helt gode var minerne altså ikke.³⁶ Om obersten, der var kommet fra Gråsten, skriver Bredsdorff, at han:

"rejste sig og holdt den korteste tale: »Det er meget godt med al den tale om naboskab og fordragelighed. Der er bare det i vejen, at det er ødelagt for de første 200 år af det, som skete den 9. april!!« – Hyssen og almindelig uro, protest fra tyskerne, nogen flovhed blandt danskerne."

Efter udtalelsen noterer han også, at der fulgte opbrud og uorden, noget af det gik næsten drabeligt for sig mellem enkeltpersoner, men at det endte i brændevinsforsoning. Han forlod selv frokosten med Mackeprang.³⁷ Det virker ikke usandsynligt, at oberstens påpegning af elefanten i rummet skulle have ledt til nogle optøjer, men der er ikke mange andre kilder til det. Søren Flott beskriver også hændelsen i sin bog *Sønderjylland Besat* fra 2015. Den er skrevet som fortællende journalistik, men alle detaljer kommer ifølge Flott fra arkivmateriale, breve, dagbøger, øjenvidneskildringer og lignende. Kilder fra det tyske mindretal erhvervet i samarbejde med Det Tyske Museum i Sønderborg er også brugt. Han har ikke mange detaljer med, der ikke allerede er nævnt, undtagen at obersten oprindeligt ikke var inviteret, hvilket stemmer overens med Nordschleswigsche Zeitungs udlægning. Han dukkede op med lykønskninger og blev da inviteret til frokosten.³⁸ Historien er den samme hos Rasmussen.³⁹

Om oberstens oprindelige eksklusion var med vilje, kan man kun gisne om, men distancen fra Gråsten til Tønder kunne måske være en sober forklaring på, at han ikke stod på den oprindelige gæsteliste. Det kan dog ikke udelukkes, at han bevidst var blevet valgt fra, da han allerede havde udfordret Besættelsesmagten tre gange inden, hvilket Rasmussen fint gennemgår i sin artikel. Der er blandt andet tale om en konfrontation angående en mindesten dedikeret til tre grænsegendarmers skudt i ryggen af civilklædte Abwehr-agenter 9. april.⁴⁰ En udelukkelse kunne dermed være med til at undgå uro ved jubilæet. At borgmesteren så valgte at invitere ham til frokost med de magter, der skød tre af hans gendarmers, kan man undre sig over.⁴¹

Der er ingen tvivl om, at frokosten nok var jubilæets mest risikable begivenhed. Man samlede omkring 100 af områdets spidser, både danske og tyske, der på dette tidspunkt godt nok talte om venskab og forsonlighed, men som alle var bekendt med de eksisterende magtforhold. Man holdt dem sammen i flere timer med mad og alkohol, imens man skiftedes til at rejse sig og tale om det gode venskab og samarbejde. Det var et glimrende eksempel på de interne spændinger, der eksisterede i den lokale identitet, og hvordan en udefrakommende dansknational forstærkede dem. Oberstens opførsel afveg fra de tidligere nævnte. Han var ikke som borgmesteren, der sammen med jubilæumsudvalget og byrådet havde tilrettelagt en politisk neutral, men tydeligt dansk begivenhed, hvor den danske nationale identitet hævdede sig selv overfor Besættelsesmagten, imens man samtidig respekterede tyskheden. Han

Oberst i Grænsegendarmmeriet Svend Bartholin Paludan-Müller. Obersten var bestemt ikke samarbejdsmand, når det gjaldt den tyske besættelsesmagt, og bar vel også nag over, at tre af hans gendarmers blev skudt og dræbt tidligt om morgenen, den 9. april 1940. Kilde: Museum Sønderjylland.

var heller ikke som andre lokale, for eksempel Bredsdorff, dommer Stegmann eller Mackeprang, der deltog i den danske fejring af fællesskabets milepæl, men med en vis foragt for "den anden side." Han var en dansksindet oberst, der direkte på pegede paradokset i at fejre det gode samarbejde under Besættelsen. Den lokale identitet i Tønder rummede indtil frokosten dette paradoks uden at bryde sammen, og det lykkedes også borgmesteren og gæsterne at holde sammen på det hele bagefter. Det må også være et udtryk for den stærke vilje til at få forholdet til at fungere, og til ikke at lade en dansksindet udefrakommende skabe større splid i den kollektive identitet. Bredsdorff og Mackeprang var også uenige i oberstens ageren. De så den som dum, taktløs og ubelejlig for danskerne. Man skulle ifølge dem i stedet bare have ladet tyskerne tale om deres fredstilbud og så ignorere "det åbne sår" for nu. Men den værdighed passede ikke alle. Oprinnet virker særligt klodset, når man tænker på amtmandscirkulæret 29. august 1940, der

opfordrede danske embedsmænd til høflig og selskabelig kontakt med tyske repræsentanter, netop for at sikre et godt samarbejde. Især når man husker, hvor mange af de danske tilflyttere til Tønder der var embedsmænd. I toget hjem mødtes Bredsdorff med amtslægen, der kaldte det for en forløren fest, med uærlighed og tomme ord, som aldrig burde være holdt.⁴² Den nationale splid, som påvirkede den lokale identitet, ses tydeligt, men den fremgår sammen med en beslutsomhed om ikke at italesætte den, i hvert fald blandt nogle aktører. Efterfølgende fik begge grupper også hvert sit frirum under fejringen. Der er her tale om aftenens to fester.

Schützenhof og Tønderhus

Til denne del har vi desværre kun avisdækningen og den tyske folder, men det er alligevel muligt at rekonstruere begivenhederne delvist. Den danske fest på Tønderhus havde en velkomsttale fra borgmesteren med endnu en hyldest til kongen, Mackeprang holdt festtalen, Eskildsen fortalte "muntre historier" om Tønder, og der var musik og dans.⁴³ Avisdækningen fortæller ikke rigtig noget interessant ud over det.

Det er derimod den tyske fest, der bør analyseres for at forstå, hvorfor resten af jubilæet ikke var præget af konflikt. Det var nemlig i Schützenhof, at den tyske nationale identitet for alvor fik et frirum. Der mødtes byens tyske borgere for sig selv, og dermed blev det et rum, hvor de kunne fejre deres lokale identitet og dens tyske side. Det var som nævnt en identitet med tydelige nazistiske præg, men stadig med forståelse for Tønders rolle som en by i grænselandet. Nordschleswigsche Zeitung giver en grundig gennemgang af begivenhederne. Festen startede med en faneindmarch, og dermed var det ligesom kirkens Heldenehrung en af de få dele af jubilæet, der så en fysisk manifestation af den tyske nationale identitet. Nazistpartiets Ortsgruppenleiter, Christian Jessen, holdt åbningstalen, hvor han opridsede byens historie. Derefter understregede han, at deres folks stræbende ånd og stolthed over at være tyske var styrket gennem Førerens handlinger, og at man nu og altid stod ved bekendelsen "Deutschland über alles!" Blandt æresgæsterne var kontreadmiral Bernhard Rogge fra Krigsmarinen, kaptajn Minnig, tyske repræsentanter fra byrådene i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg samt Dr. Jens Møller, grundlæggeren af Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Nordschleswig og mindretallets politiske leder. Der blev oplæst digte og spillet musik, herunder "Die Auslandsdeutschen

an den Führer" og "An mein deutsches Vaterland." Hovedtaleren, professor Otto Scheel, medlem af nazistpartiet siden 1933, fortalte om byens tyske rødder og dermed om en tysknational forståelse af Tønder. Byen var ifølge Scheel det smukkeste sted i Nordslesvig og havde siden grundlæggelsen været tysk. Den lå udenfor det tyske rige ja, men havde haft tysk administrationssprog, købstadsret, kirke og endda politisk vilje i 1800-tallet. Men den havde også altid været et rum, hvor jyske, tyske og frisiske nationaliteter mødtes. I afstemningstiden i 1920 skinnede den tyske loyalitet ifølge Scheel endnu stærkere, og man havde set på Hitlers skabelse af et Stortyskland med varmt hjerte. Sammen med det nye tyske rige havde tyskheden i Tønder formet sit eget liv. Lidt efter talte Jessen igen, denne gang om vigtigheden af de tyske dyder, og hvordan de var nødvendige for at udholde modgangen og for at bære dem over i "*die neue Zeit*." Talen endte med et Führerheil. Derefter holdt andre gæster nogle små taler, herunder kaptajn Minnig.⁴⁴

Man ser altså nemt, hvorfor de adskilte fester var en vigtig årsag til, at der kunne holdes et fredeligt jubilæum for både dansk- og tysksindede. De gjorde det muligt for hver gruppe at udtrykke deres nationale identitet og dens forbindelse til den lokale identitet, uden at man stødte modparten. Hjemstavnsbegrebet og måden, hvorpå hjemstavnen knyttes til den overordnede nationale identitet, ses også ekstremt tydeligt her. Ifølge talerne har mindretallets lokale identitet fulgt den forstærkede nationale oprustning med nazismens indtog i Tyskland. De absorberede den nationale identitet og knyttede den til deres lokalområde, så Tønders tyske baggrund, der eksisterede længe før nazismen, også var knyttet til det nye, nazistiske Tyskland. Det viser, hvordan deres nationale identitet udspillede sig i den lokale ramme, hvor de som udlandstyskere knyttede sig til Tønder som lokalområde, men også som tysk enklave i et nationalt perspektiv. Og når man ser på dansk utilfredshed under den tyske gudstjeneste plus uroen ved frokosten, fornemmes det også, hvordan det kunne være gået, hvis denne fest var foregået sammen med danskerne. Nationale og lokale identiteter kan som nævnt have interne modsætninger, og det havde de også i Tønder, men hvis modsætningerne var blevet udtrykt så voldsomt, som man så i Schützenhof, så var det nok gået galt. Man så, hvor svært nogle danskere havde det ved frokosten og gudstjenesten, så at være til fest med førende nazister og officerer fra Besættelsesmagten havde sandsynligvis ført til problemer. Samtidig blev den tyske fest også en måde for den tyske befolkning at lette trykket på, når resten af festen ellers

mest havde indeholdt manifestationer af danskhedens identitet, fx ved omfattende flagning med Dannebrog i gadebilledet.

Det bør bemærkes, at vi ikke kan være sikre på, hvor stor en del af gæsterne der bifaldt de nazistiske manifestationer. Jævnfør Bargfeldt må man dog gå ud fra, at det var en betydelig del.

Sammenfatning af fejringens forløb

Der var altså flere vigtige faktorer ved planlægningen og forløbet, der gjorde, at jubilæet ikke blev præget af stor uro, selvom dansk- og tysksindede fejrede sammen. Planlægningen var en uddramatisk proces på tværs af politiske og nationale skillelinjer, hvor begge nationale identiteter fik plads i større eller mindre grad til at udtrykke deres hjemstavnsfølelse. Den dansk-tønderske identitet kom klarest til udtryk i byens udseende og jubilæets begivenheder, og danske deltageres udmarch fra den tyske gudstjeneste gav ikke anledning til sanktioner. Man undgik også større stridigheder på trods af oberst Paludan-Müllers udfordring af den lokale fred, imens pressen gjorde sit for ikke at sætte fokus på den. Festerne om aftenen blev også afgørende, da de tillod de to grupper at fejre isoleret fra hinanden. Hos især den tyske fest så man ikke kun stærke manifestationer af en tysk identitet, men også af nazismen. At dette foregik i et separat rum i den lokale ramme, væk fra de dansksindede, sikrede byen mod yderligere konflikt.

Undervejs har man altså set spor af, hvordan krigens og lokalsamfundets historie har spillet ind i fejringens forløb. Den næste del af artiklen vil diskutere dette videre: Hvordan den større politiske situation i og omkring Tønder og jubilæet også bar stor vægt.

Jubilæet i et bredere perspektiv

Jubilæets relativt fredelige forløb skyldtes også en række mere strukturelle årsager. Flere af dem har været nævnt kort undervejs for at understøtte analysepointer, men dette afsnit vil diskutere dem nærmere. Grundlæggende er argumentet, at hverken dansker eller tysker på dette tidspunkt ønskede at gøre jubilæet til en konflikt.

Analysen viste, at man arbejdede sammen på tværs af politiske skillelinjer og nationale forhold og dermed fik udviklet et nogenlunde neutralt jubilæumsprogram. Men sådan en samarbejdsovelse kommer ikke ud af ingenting. Den disciplin var resultat af det tætte kommunale sam-

arbejde, som allerede fandtes i Tønder, og den liberale mindretalspolitik, som muliggjorde tyske skoler, præster, foreninger og lignende. Den tysksindede gruppe ønskede stadig en grænserevision i perioden op til jubilæet, men begivenheden kunne alligevel forløbe uden store knaster. Det må konkluderes, at mindretallets stærke stilling, både politisk og økonomisk, har været en vigtig faktor i et kommunalt samarbejde på tværs af nationale identiteter, også i jubilæet, på trods af at forholdene var blevet forværret siden 1933. Og selvom nazismen blev holdt på en vis afstand, så fik den også sine frirum, da den nazistiske tilslutning i byen nok gjorde alt andet umuligt. Dansk lovgivning satte selvfølgelig grænser for nazistisk manifestation i det offentlige rum og dermed for, at mindretallets nationale identitet fik en fremtrædende stilling. Men ligesom det kunne ses hos for eksempel foreninger, eksisterede det også i lukkede rum som Schützenhof. Det danske lederskabs stiltiende accept må også delvist skyldes erfaringen med det kommunalpolitiske miljø, der siden 1933 havde været påvirket af nazismen i Schleswiger Wählerverein. For den almindelige borger har det heller ikke været uvant, når danskere og tyskere boede side om side. Sameksistensens og samarbejdets tradition har altså sandsynligvis også været en grund til roen, selvom de bånd ikke var så stærke, som de havde været før krigen, og før nazismen fandt indpas.

Pressedækningen er også blevet nævnt flere gange, ofte med den pointe, at hverken de dansksprogede aviser eller Nordschleswigsche Zeitung havde lyst til at rokke for meget med båden. Urolighederne i sommeren var allerede ved at sætte en storm i gang på dette tidspunkt, selvom de hårdeste træfninger endnu ikke var begyndt. Besættelsens og Samarbejdspolitikens krise var derfor også adfærdsregulerende for den tyske presse. Dette ses ved, at Nordschleswigsche Zeitung ikke nævnte, at dansksindede embedsmænd i uniform forlod kirken inden den tyske gudstjeneste, og at Paludan-Müllers optræden ved frokosten ikke blev fremhævet og kritiseret. Forholdene udenfor Tønder påvirkede derved opførslen indenfor Tønders lokalsamfund, ligesom Tyskland også havde givet mindretallet mundkurv på omkring en grænserevision. Det ses også i den forsonlige tone hos de tyske talere jævnfør Bredsdorff. Det overraskede ham, at det tyske mindretal nu talte så positivt om forholdene i Tønder, men det er endnu en ting, der kan kobles til krigens overordnede gang i midten af 1943. Tyskerne var på hælene i krigen, hvilket kan have påvirket deres positive indstilling under jubilæet. Bredsdorff fortæller selv, hvordan Mackeprang gentog, at industribyen Orel var faldet

på Østfronten, mellem linjerne som mulig forklaring på de tysksindedes tone.⁴⁵ Man vidste, at man var udfordret, og lagde derfor ikke op til flere fjendtligheder. Fra den danske presses side var censur og selvrensens selvfølgelig også en faktor. Flere anti-tyske redaktører og journalister havde umiddelbart efter 9. april været fængslet, herunder Flensborg Avis' redaktør i Tønder, Viggo Lausten, der angiveligt begik selvmord i sin celle, og Hejmdals redaktør, C.J. Bech.⁴⁶ Konfrontationer med Besættelsesmagten havde altså fundet sted før jubilæet, hvilket også delvist kan forklare, at jubilæet heller ikke for danske aviser gav anledning til at gå i kødet på tyskerne. I stedet fremmede de danskheden, som Rasmussen også konkluderer. Den kollektive lokale identitet havde dermed ikke kun en intern konkurrence mellem tyskhed og danskhed, men også et komplekst forhold til omverdenens realiteter. I dette tilfælde betød det, at tønderingene samlet prøvede at afholde en rolig fejring.

Reception i Amtrådssalen (Amtshuset på Jomfrustien). Indenrigsministeren overbringer ministeriets lykønskning. Borgmester Paulsen tager imod. Kilde: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

Den ro var også mulig af en anden årsag. Sabotage var ikke uhørt på dette tidspunkt i Sønderjylland, men der var kun tale om enkelte aktioner, og større modstand generelt begyndte først i august. Der havde altså ved jubilæet den 5. august ikke været tid til at forbitre forholdet mellem danskere og tyskere på den front. "Den kolde skulder" var i stedet i Danmark den tidlige form for modstand, hvor man signalerede sin modvilje mod Besættelsen ved at have så lidt med tyskerne at gøre som muligt. Den slags må selvfølgelig have været sværere i Tønder, hvor man boede side om side, men udvandringen fra den tyske gudstjeneste kan være et eksempel på det. I stedet for en direkte konfrontation valgte mange simpelthen den del af fejringen fra. Det passer med Bredsdorffs og Mackeprangs tanker om, at man under tyskernes taler burde have ignoreret "det åbne sår" for nu i stedet for at italesætte dem, som obersten gjorde.⁴⁷ De to er selvfølgelig ikke nødvendigvis repræsentative for alle dansksindede i jubilæet, men det, at man ikke hører om andre konflikter, må vel betyde, at direkte modstand ikke var de flestes middel. På den måde havde det fredelige jubilæum nok ikke været en mulighed, hvis tidslinjen havde været forskudt.

Da modstands- og sabotagehandlinger blev optrappet, blev Værnemagten metoder nemlig også anderledes. Blandt andet gjorde man, efter Samarbejdspolitikens sammenbrud, brug af de såkaldte "Zeitfreiwillige" fra det tyske mindretal. De fungerede som bl.a. tolke og patruljer, men var til tider også med til arrestationer, som da Besættelsesmagten på dette tidspunkt tog gidsler fra den danske befolkning, heriblandt 12 fremtrædende sønderjyder. Det militære "Selbstschutz"-korps, oprettet i februar 1944, rekrutterede også derfra og tog endda danske gidsler for at beskytte mod en bombesprængning, hvilket forværrede forholdene i Nordslesvig. Det blev heller ikke bedre i maj 1944, da flere politimestre og officerer blev arresteret af tyskerne, hvilket også ledte til oberst Paludan-Müllers død under en ildkamp mod Værnemagten. Deporteringer af danskere til Frøslevlejren og senere til tyske koncentrationslejre skadede også forholdet mellem dansk- og tysksindede dramatisk.⁴⁸ Man må derfor slutte, at et jubilæum som det, man så i august 1943, havde været umuligt at holde senere, efterhånden som stemningen blev forværret.

Jubilæets relative ro skyldtes dermed også en række omkringliggende, mere strukturelle faktorer, der påvirkede aktørernes og gruppernes adfærd. Når man ser på, hvordan forholdene mellem dansk- og tysksindede blev forværret i tiden efter, bliver det også klart, at det

var sidste chance for sådan en fejring. Lokalidentiteten kunne stadig fungere nogenlunde fredeligt med dens forskellige nationaliteter, men det varede ikke ved. Som krigen fortsatte, voksede spændingerne med begivenheder som de danske jøders eksklusion fra det offentlige liv, deporteringen af fanger fra Frøslevlejren til koncentrationslejre længere sydpå, strejker, afvæbning af politiet, tiltagende modstandsaktivitet og arrestationer.⁴⁹ Det er svært at forestille sig, at aktørerne havde valgt at holde et jubilæum under sådanne forhold.

Konklusion

Det relativt fredelige byjubilæum fejret af både dansk- og tysksindede i Tønder under Besættelsen var muligt af flere årsager, både i forhold til aktørerne og grupperne, og til situationen omkring byen. Hvordan de spillede sammen, forstås nemmere gennem det identitetshistoriske perspektiv fra Feldbæk, Confino og Lind Christensen. Tønder havde sin egen identitet og tradition for samarbejde og sameksistens. Den lokale identitet var kollektiv for tøndringene, men indeholdt også to adskilte nationale identiteter. Artiklen er dermed et mikrohistorisk studie, der har forholdt sig til spændinger mellem danskere og tyskere i den lokale identitets ramme. Nazismens indtog i 30'erne havde polariseret det politiske miljø, men kommunalpolitisk samarbejde var alligevel stadig normen, og sådan var det også i jubilæumsudvalget. Det var dog primært den danske og den lokale identitet, der manifesterede sig i bybilledet. Den tysk-nationale identitet blev i stedet udtrykt ved gudstjenesten og frokosttalerne i Schützenhof. Krigens gang dikterede til dels de forsonlige toner på Tønder Hotel, der satte den kollektive identitet i et positivt lys, og selv da oberst Paludan-Müller udfordrede det billede, lykkedes det at genfinde roen. Utilfredsheden undervejs fra begge sider blev også holdt ude af mediebilledet, igen et tegn på, at hverken danskere eller tyskere ønskede en konflikt. Festen i Schützenhof illustrerer dog særligt, at de to nationale grupper i Tønder havde en så stor kløft imellem sig, at en fuldstændig fælles fejring var umulig. Man forstår således godt, at festerne om aftenen fra starten af var planlagt som adskilte. Nazismens kraftige indvirkning på den tyske identitet blev kun set i let grad under gudstjenesten, mens den stod tydeligt frem om aftenen, hvor dansk deltagelse ville være svær at forestille sig. Gudstjenesten viste, at selvom det danske lederskab på lokalt og nationalt niveau med byrådet og indenrigsministeren var indstillet på at respek-

tere tysk national identitet, så gjaldt det ikke for alle dansksindede. At det ikke blev til uro, kan delvist forklares ved, at spændingerne overordnet på dette tidspunkt endnu ikke var eskaleret. Med strejkerne og uroligheder i august, stigende sabotage og flere tyske repressalier ville det hurtigt ændre sig.

De dansksindede og tysksindede i Tønder delte et rum, deres lokalsamfund, med fælles historiske og kulturelle rødder, et tæt kommunalpolitisk samarbejde og liberal mindretalslovgivning. Resultatet deraf var deres kollektive identifikation med Tønder som deres hjemstavn, men deres forskellige nationale identiteter betød også, at Besættelsen splittede dem yderligere. De to nationale identiteter stridtes dog ikke kun, som man ellers kunne forvente. De lykkedes også med at holde en fest for begge grupper, hvor de formåede at fejre ikke kun Tønder som by og dens historie, men også begge gruppers opfattelse af den. At dele af de fejringer foregik adskilt, må for byens borgere have været en forståelig realitet, da ingen kan have haft større forståelse for byens identitetsmæssige spændinger end dem. På den måde er Tønders 700-års jubilæum et glimrende eksempel på, at lokale identiteter bør tages lige så alvorligt som nationale identiteter i historiske projekter. De kan danne ramme for afgørende spændinger og mulige konflikter i lokalsamfund, men de forklarer også, hvordan folk med fælles hjemstavn løser de problemstillinger, som deres modsatrettede nationale identiteter sætter dem i.

KILDER

Utrykte kilder:

Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune: 700 Jahrefeier Tøndern 1243-1943 – Tysksproget folder fra byjubilæet 1943. 1992/105.

Rigsarkivet Aabenraa (RAÅ):

Protokol for jubilæumsudvalget i anledning af 700 års-købstadsjubilæum 5-8-1943. 1943. Nr. 2231, Tønder Byarkiv.

Protokol for Tønder Byraad 3. 5. 1940 – 26. 3. 1945. 1945. BB235/2302, Tønder Købstad – Landsarkivet for Sønderjylland.

Protokol for Tønder Købstads Magistrat 1-4 1940 til 31-3 1943. 1943. BA04/2258, Tønder Købstad – Landsarkivet for Sønderjylland.

Protokol for Tønder Købstads Magistrat 1.4.1943 til 31.3.1947. 1947. BA04/2259, Tønder Købstad – Landsarkivet for Sønderjylland.

Trykte kilder:

Bernsen, H. og Hans Christian Clausen. 1943. *Tønder i Dag – Udgivet i Anledning af Tønder Bys 700 Aars Jubilæum*. Udgivet i kommission hos Boghandlerne: J. N. Jepsen og Heinrich Nissen, Tønder.

Bredsdorff, Morten. 1968. "Uddrag Af Dagbogsblade Fra Tønder under Den Tyske besættelse". *Sønderjydske Årbøger* 80 (1):1-66.

Flensborg Avis (FLA), diverse artikler, 1/13/1943 – 6/8/1943.

Hejmdal (HM), diverse artikler 28/7/1943 – 6/8/1943.

LITTERATURLISTE

Bargfeldt, Britta: *Tønders tyske mindretal i 30'erne og nazismen*. Syddansk Universitet og Odense Universitet 2001.

Becker-Christensen, Henrik: *Byen ved Grænsen – Tønder 1920-1970*. Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 1993.

Becker-Christensen, Henrik: "Fra »mod hinanden« til »med hinanden«". I Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyllands Historie 2 – Efter 1815*, 2009, s. 241-354

Nationaltidende (NT), "Tønder i Festdragt" 5/8/1943.

Nordschleswigsche Zeitung (NZ), diverse artikler, 6/8/1943

Digitale kilder:

Danmarkshistorien.dk. "Amtmandscirkulæret, 29. august 1940". Citeret 11.08.2023. URL: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/amtmandscirkulaeret-29-august-1940>.

Deutsche Biographie: "Scheel, Otto." Citeret 18.03.2023. URL: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz111195.html>.

Grænseforeningen Leksikon: "Møller, Jens Nicolaisen, 1894-1951, formand for NSDAP-N". Citeret 11.08.2023. URL: <https://graenseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/moeller-jens-nicolaisen-1894-1951-formand-nsdap-n>.

Grænseforeningen Leksikon: "NSDAP-N Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Nordschleswig". Citeret 11.08.2023. URL: <https://graenseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/nsdap-n-nationalsozialistische-deutsche-arbeiterpartei-nordschleswig>.

Jyske Vestkysten, 17.11.2021 "Ny borgmester i Tønder bliver Slesvigsk Partis Jørgen Popp Petersen." Citeret 18.03.2023. URL: <https://jv.dk/artikel/f%C3%B8rst-med-det-sidste-f%C3%B8lg-jv-t%C3%B8nders-live-blog-fra-valget>.

Christensen, Claus Bundgård, Joachim Lund, Niels Wium Olesen, Jakob Sørensens: *Danmark Besat – Krig og Hverdag 1940-45*. Høst og Søn, København, 2005.

Christensen, Steffen Lind: "Vi ved bedst selv, hvad vi er" – Kollektiv selvopfattelse blandt nordslesvigske krigsdeltagere, 1914-1918. Aarhus Universitet 2020.

Confino, Alon: *The nation as a local metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and*

national memory, 1871-1918. The University of North Carolina Press 1997.

Feldbæk, Ole: "Dansk Identitetshistorie". I Ole Feldbæk (red.), *Dansk Identitetshistorie*, C.A. Reitzels forlag, Viborg/København 1991.

Flott, Søren: *Sønderjylland Besat*. Gyldendal 2015.

Lidegaard, Bo: *Kampen om Danmark – 1933-1945*. Gyldendal. København 2005.

NOTER

- 1 Bargfeldt 2001, s. 86; Jyske Vestkysten, 17/11/2021: "Ny borgmester i Tønder bliver Slesvigsk Partis Jørgen Popp Petersen."
- 2 Rasmussen 2001, s. 181-183, 188-194; Bargfeldt 2011, s. 17-18, 81.
- 3 Tønder havde også frisere, men de var oftest tysksindede. (Becker-Christensen 2009, s. 272-73).
- 4 Feldbæk 1991, s. 9-12.
- 5 Confino 1997, s. xi-xii, 4, 97.
- 6 Ibid., s. 97-101; L. Christensen 2020, s. 277-85, citat 278.
- 7 Bargfeldt 2001, s. 17-26.
- 8 Ibid., s. 18, 38-40.
- 9 Ibid., s. 86-87, citat s. 87.
- 10 Becker-Christensen 1993, s. 104-05.
- 11 Ibid., s. 29-31, 48-61.
- 12 Rasmussen 2001, s. 192-94.
- 13 Bredsdorff 1968, s. 1.
- 14 700 Jahrefeier Tøndern.
- 15 Lidegaard 2005, s. 37-38, 51; Becker-Christensen 2009, s. 322-34.
- 16 Christensen 2005, s. 52, 145-46.
- 17 Becker-Christensen 2009, s. 273-76, 294-300.
- 18 Ibid., s. 348-51; Christensen 2005, s. 374-78, 400-09.
- 19 Lidegaard 2005, s. 333, 441-43.
- 20 "Byraadet vaagner til Jubilæums-Daad", FLA 13/1/1943; Protokol for Tønder Byraad 14/5/1943; Bernsen, 1943, s. 91.
- 21 Mosbech 1943, s. 330-37.
- 22 Christensen 2005, s. 228-29.
- 23 Protokol for Tønder Byraad 4/12/1942; "Tønder i Festdragt", NT 5/8/1943; Becker-Christensen 1993, s. 50, 106.
- 24 700 Jahrefeier Tøndern.
- 25 "Tønders 700-Aarsdag som Købstad fik et smukt og værdigt Forløb", FLA, 6/8/1943.

Mosbech, J. L.: "Tønder 1920-1943". I Mortiz Mackeprang (red.), *Tønder Gennem Tiderne – Skrevet af Danske Forfattere (1. Halvbind)*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Tønder 1943, s.287-340.

Rasmussen, René: "Oberst S.B. Paludan-Müller og samarbejdspolitikken august 1943." I *Sønderjydske Årbøger*, 113(1), 2001, s. 181-220.

- 26 "Tønders Jubilæumsdag", HM, 5/8/1943.
- 27 "Der Jubiläumstag der Stadt Tøndern", NZ 6/8/1943.
- 28 "Tønders Jubilæumsdag", HM, 5/8/1943.
- 29 "By og Land mødes ved Dyrskuet", HM, 12/7/1943.
- 30 "14.000 fra By og Land til det store Jubilæumsdyrskue i Tønder", FLA, 3/8/1943.
- 31 Rasmussen 2001, s. 184.
- 32 Protokol for Tønder Byråd 5/8/1943.
- 33 "Der Jubiläumstag der Stadt Tøndern", NZ, 6/8/1943; Rasmussen 2001, s. 187-88; Becker-Christensen 1993, s. 108.
- 34 Bredsdorff 1968, s. 3.
- 35 Rasmussen 2001, s. 194.
- 36 "Der Jubiläumstag der Stadt Tøndern", NZ, 6/8/1943; Bredsdorff 2-5; "Jubilæet i Tønder", HM, 6/8/1943; "Tønders 700-Aarsdag som Købstad fik et smukt og værdigt Forløb", FLA 6/8/1943.
- 37 Bredsdorff 1968, s. 4.
- 38 Flott 2015, s. 5-7, 136-39; "Ein Missklang", NZ, 6/8/1943.
- 39 Rasmussen 2001, s. 191-92.
- 40 Ibid, s. 202-10.
- 41 Bredsdorff 1968, s. 4.
- 42 Ibid, s. 4-5; Amtmandscirkulæret, 29/8/1940; Becker-Christensen 1993, s. 39-41.
- 43 "Aftenfest paa Tønderhus", FLA, 6/8/1943.
- 44 "Der Festabend im Schützenhof", NZ, 6/8/1943; "Scheel, Otto", *Deutsche Biographie*; Grænseforeningen.
- 45 Bredsdorff 1968, s. 4-5.
- 46 Christensen 2005, s. 133-34.
- 47 Ibid 2005, s. 158-59; Bredsdorff 1968, s. 3-4.
- 48 Becker-Christensen 2009, s. 348-51.
- 49 Becker-Christensen, 1993, s. 109-11.

Zusammenfassung

Im Jahr 1943 feierte die Grenzstadt Tønder im Schatten der Besatzung den 700. Jahrestag zur Verleihung der Stadtrechte. Der Nationalsozialismus hatte die große deutsche Minderheit fest im Griff, dennoch kam es kaum zu Konflikten. Dieser Artikel befasst sich mit der Planung, Zusammensetzung und Durchführung des Jubiläums und wie diese Elemente mit nationalen und lokalen Identitäten zusammenhängen. Das erklärt den relativen Erfolg des Jubiläums. Die Stadt hatte unterschiedliche nationale Identitäten, aber die gemeinsame lokale Identität und die lange Tradition des Zusammenlebens und der Zusammenarbeit bildeten das Fundament dafür. Dänische und lokale Identität standen im Vordergrund, aber die deutsche nationale Identität und der damit verbundene Nationalsozialismus waren in den eher geschlossenen Räumen, wie dem Abendfest und dem deutschen Gottesdienst, immer noch präsent. Die Tatsache, dass größere Konfrontationen zwischen den Gruppen der Stadt vermieden werden konnten, war auch den Bemühungen der lokalen Bevölkerung zu verdanken, und dazu kam, dass das Jubiläum vor dem Zusammenbruch der Kooperationspolitik und der Verschlechterung der dänisch-deutschen Beziehungen stattfand. In Kombination mit der Bedeutung der lokalen Identität sowie der sorgfältigen Planung und toleranten Durchführung wird deutlich, warum die Feier in Tønder friedlich verlief. Auf diese Weise zeigt der Artikel auch, dass lokale Identität ein wichtiges Verständnisinstrument in der historischen Analyse ist.

Peter-gruppen og besættelsesmagts terroraktioner i Sønderjylland 1943-45

AF MARTIN GÖLLNITZ

I artiklen viser forfatteren, hvordan den kendte Peter-gruppe foretog gengældelsesaktioner i Sønderjylland i sidste halvdel af den tyske besættelse af Danmark. Peter-gruppen udførte blandt andet bombeangreb og clearingmord som gengældelse for den danske modstandsbevægelses aktioner. De fleste af gruppens aktioner fandt sted i København og andre store danske byer, men i artiklen vises, at Sønderjylland ikke gik fri for denne modterror. Desuden er baggrunden for og kendetegnene ved den særlige form for den nazistiske gengældelsespolitik diskuteret.

Indledning

Under retssagen ved Den Internationale Militærdomstol i Nürnberg mod de største tyske krigsforbrydere præsenterede vicechefanklageren for Den Franske Republik, Edgar Faure, 5. februar 1946 forskellige dokumenter om "... en særlig original form [...] for kriminelle handlinger af nazisterne..." udført i Danmark mellem 1943 og 1945.¹ Han hentydede til en række terroraktioner og angreb, som den tyske besættelsesmagt gennemførte under betegnelserne clearing-, kompensations- eller gengældelsesmord eller andre former for gengældelsesterror.

Besættelsesmagten var ansvarlig for de hemmelige specialkommandoer, der foretog disse aktioner, som skulle give indtryk af at være begået af kriminelle grupper eller af modstandsbevægelsen.² Faure hen viste til et notat fra den danske regering:

Fra begyndelsen af 1944 blev en række mennesker, hovedsageligt kendte personer, myrdet med stadig kortere mellemrum. Det skete for eksempel ved, at der blev ringet på de myrdedes døre, og en eller to mænd bad om at tale med de pågældende. I det øjeblik der blev lukket op, blev de dræbt ved revolvereskud. Eller for eksempel en person henvendte sig til en læge og foregav at være syg. Når lægen kom, dræbte den fremmede ham med et revolvereskud. Andre gange skete det, at ukendte mænd trængte ind i et hus om natten og dræbte lejerne for øjnene af

hans kone og børn. Det skete også, at en mand blev overfaldet på gaden af civile, som derefter dræbte ham ved skud. [...] Efterhånden som antallet af ofre steg, måtte man fra dansk side erkende, at der lå et politisk motiv bag alle disse mord. Man indså, at besættelsesmagten på en eller anden måde stod bag. Efter tyskernes kapitulation i Danmark viste efterforskninger foretaget af dansk politi, at alle disse hundredevis af mord faktisk blev begået efter direkte ordre fra de højeste myndigheder og i aktivt samarbejde med de højeste tyske personligheder i Danmark.³

Efter krigens afslutning lykkedes det de danske myndigheder at opklare disse i alt 267 forbrydelser, der omfattede alt fra sabotage- og bombeangreb til clearingmord. I løbet af efterforskningen blev det slået fast, at hovedparten af aktionerne var udført af den såkaldte "Sonderkommando Dänemark", der udover danske og tyske medlemmer også omfattede en hollænder, to østrigere og en schweizer. Denne terrororganisation, som uofficielt fik navnet Peter-gruppen efter "Peter Schäfer", der var lederen Otto Schwerdts alias, var en meget mobil og voldelig gruppe, der opererede over hele Danmark. Den handlede på besættelsesmagtens vegne og havde stor frihed til at udføre sabotagebekæmpelse.⁴

I denne artikel undersøges det, hvordan denne særlige form for nationalsocialistisk terror udspillede sig i Sønderjylland. Det tyske begreb "Gegenterror" – modterror eller kontraterror – antyder, at besættelsesmagten blot reagerede på den danske modstand. Det danske udtryk "clearingmord" dækker derfor bedre, hvad det drejede sig om: Det var en afvejning af forskellige midler til at gengælde modstandsbevægelsens aktioner. Mellem slutningen af 1943 og begyndelsen af 1945 stod den nazistiske efterretningstjeneste "Sicherheitsdienst" (SD) for en stor variation af metoder, hvor den danske modstandsbevægelsens aktioner blev hævnnet ved modaktioner som brandstiftelser, sprængstofanslag eller mord. Og selvom omfanget af disse forbrydelser i forbindelse med modterror ikke kan sammenlignes med, hvad der foregik i andre tysk-besatte lande – især i Østeuropa – var det en voldsom eskalering af forholdene i Danmark og en klar overtrædelse af folkeretten.

Under Nürnberg-processen stod Whitney R. Harris for anklagerne mod hovedkrigsforbryderen Ernst Kaltenbrunner samt Gestapo og SD, og han udtalte i forhold til de gennemførte clearingmord i Danmark, at modstanden i besatte lande aldrig kan retfærdiggøre, at uskyldige mennesker vilkårligt myrdes eller mishandles.⁵

Harris vurdering ligger til grund for de tre sammenhængende spørgsmål, der analyseres i denne artikel: 1) Hvilke mål søgte besættel-

sesmagten at opnå med sabotagebekæmpelsen i Danmark; 2) hvordan blev denne særlige form for terrorisme etableret og 3) hvordan blev Sønderjylland påvirket af netop denne form for terrorisme?

Artiklen er opbygget i tre dele. Først er der en kort forskningsdiskussion efterfulgt af en vurdering af de benyttede kilder. Dernæst gennemgås det nazistiske regimes begrundelse for at gennemføre denne særlige form for modterror, herunder i forhold til den udvikling, der skete under besættelsen af Danmark. Ud fra konkrete eksempler fra Sønderjylland illustreres samspillet derefter mellem modstandsbevægelsens sabotageaktioner og besættelsesmagtens modaktioner.

Forsknings- og kildepræsentation

Peter-gruppens terror er gennem årene blevet en vigtig del af den danske befolknings erindring om besættelsen, men det har aldrig været et emne, som tyske historikere har undersøgt.⁶ Det skyldes, at den nazistiske terror i Danmark aldrig fik det samme omfang som i andre tysk-besatte områder af Europa. Derfor er det blandt tyske historikere blevet opfattet som et marginalt fænomen. Desuden kan den manglende juridiske behandling af modterroren i efterkrigstidens Vesttyskland have haft betydning for de manglende faghistoriske undersøgelser, ligesom den tyske gengældelsespolitik i Danmark blev beskeden behandlet under Nürnberg-processen.⁷

I historiske undersøgelser har den tyske besættelsesmagts gengældelsesaktioner i Danmark dog været behandlet ved forskellige lejligheder, men alene som udtryk for den skærpede besættelsespolitik efter samarbejdspolitikens sammenbrud i august 1943 og ikke som et selvstændigt emne for historisk forskning.⁸ Baggrunden, forudsætningerne, handlemåderne samt radikaliserings-tendenserne og dynamikken i denne særlige gengældelsespolitik er stort set ikke blevet undersøgt. Dette er dog ikke enkeltstående for Danmark, idet for eksempel terrorbekæmpelsen i Norge – "Operation Flower Picking" – eller i Belgien, udført af "Jungclaus-afdelingen", kun er blevet beskeden udforsket som et udtryk for en stadig mere hensynsløs tysk besættelsespolitik.⁹

Bjørn Rosengreen var den første, der i sin banebrydende undersøgelse om Werner Best undersøgte modterroren som et element i den tyske besættelsespolitik i Danmark.¹⁰ Mere end ti år senere tog Robert Bohn også dette aspekt op og sammenlignede det med besættelsesforholdene i Norge.¹¹ Det er dog tydeligt, at Bohn primært undersøgte "Reichskommiss-

sariat Norge”, hvorimod undersøgelsen af forholdene i Danmark primært var baseret på den daværende forskningslitteratur. Det var først i begyndelsen af 2000’erne, da først Henrik Lundtofte med sin undersøgelse om Gestapo og siden Erik Høgh-Sørensens journalistiske beretning om Peter-gruppen åbnede for, at emnet blev kendt af offentligheden.¹²

Det skal understreges, at undersøgelser af tysk terrorbekæmpelse er vanskelig, fordi mange relevante kilder er gået tabt. Vigtige dokumenter brændte under Royal Air Force-angrebene på Gestapo-kontorerne i Aarhus, København og Odense eller blev ødelagt ved sabotageaktioner, for eksempel mod politihovedkvarteret i Esbjerg i april 1945. Andet materiale, der ikke allerede var gået tabt, blev brændt af mennesker tilknyttet den tyske besættelsesmagt – blandt andet af Gestapo-chefen i Kolding, Thees Burfeind – umiddelbart inden befrielsen i maj 1945.¹³

Alligevel er der nogle samtidige dokumenter, der gør det muligt at rekonstruere baggrunden for den tyske besættelsesmagts terror i kampen mod den danske modstandsbevægelse. Der er bevaret telegrammer fra den rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, eller den højere SS- og politifører i Danmark, Günther Pancke, men også rapporter og stemningsrapporter fra SD, der tydeliggør, at der internt både var uenighed og modstand mod denne form for undertrykkelse.¹⁴ I Bests telegrammer, men også i informationsbladene, som Pancke udsendte, blev det brutale samspil mellem modstandsbevægelsens aktioner og besættelsesmagts gengældelsesforanstaltninger tydelig.¹⁵ Desuden giver tyske pressemeddelelser i danske dagblade og beskrivelser i de danske illegale aviser ofte oplysninger om den eskalerende vold.

For at kunne analysere den interne planlægning, forberedelse og udførelse af bombeangreb og attentater kan man blandt andet læse afhøringsprotokoller fra den umiddelbare efterkrigstid. Disse kilder har deres udspring i det juridiske opgør med blandt andet Best og Pancke sammen med henholdsvis lederen af sikkerhedspolitiet i Danmark, Otto Bovensiepen, og chefen for værnemagten i Danmark, Hermann von Hanneken, under den ”store krigsforbryderproces” ved Københavns Byret i 1948.¹⁶ Den ”mindre krigsforbryderproces” i 1948 og 1949 omhandlede den tidligere Gestapo-chef i Danmark, Karl Heinz Hoffmann, og otte andre tyske mistænkte, herunder Otto Schwerdt og Horst Issel, der var Schwerdts efterfølger som leder af Peter-gruppen.¹⁷ De danske medlemmer af Peter-gruppen blev allerede i 1947 sigtet i den såkaldte ”Brøndum-sag”, opkaldt efter terroristen Henning Brøndum, der blev henrettet tidligt om morgenen 9. maj 1947.¹⁸ I løbet af

processerne blev der skabt et meget omfattende materiale, der på den ene side er meget vigtigt, men på den anden side også problematisk at benytte, idet de særlige omstændigheder i forbindelse med retssagerne skal tages i betragtning.

Baggrunden for modterroren

Modterroren i Danmark skal vurderes i forhold til den ellers relativt fredelige besættelse af Danmark, og den rejser spørgsmålet, hvorfor besættelsesmagten alligevel førte en så brutal gengældelsespolitik, der i stigende grad var rettet mod civilbefolkningen. Danmark blev trods alt betragtet som et absolut særtilfælde blandt de tyskbesatte lande, hvorfor landet også under krigen blev omtalt som et ”mønsterprotektorat”.¹⁹ Den 9. april 1940 besluttede den danske regering at standse al modstand mod de indtrængende tyske tropper for at sikre landets suverænitet. Til gengæld erklærede Tyskland, at det afstod fra at blande sig i Danmarks indre anliggender, hvorfor den danske regering og rigsdag fortsatte under besættelsen, ligesom Danmark bevarede et gesandtskab i Berlin og i andre lande.²⁰

Først 29. august 1943 brød samarbejdspolitikken sammen, da den danske regering trådte tilbage som følge af et ultimatum stillet af besættelsesmagten. Det politiske samarbejde blev dog delvist videreført gennem departementschefernes administrative styre indtil krigens afslutning.²¹ Besættelsesmagts ultimatum omfattede krav om forsamlingsforbud, udgangsforbud, indførelse af militærdomstole og dødsstraf, og det var udløst af en række strejker i august 1943 i forskellige danske byer og et stigende antal sabotageaktioner.²² Med den danske regerings tilbagetræden blev den tyske besættelsespolitik skærpet betragteligt, blandt andet ved at den militære øverstbefalende i Danmark, Hermann von Hanneken, erklærede undtagelsestilstand.

Den danske regerings tilbagetræden havde væsentlig betydning for den tyske sabotagebekæmpelse, der herefter udviklede sig. Indtil sommeren 1943 var der kun to SD-afdelinger med omkring en halv snes ansatte i Danmark, men det blev ændret fra september 1943. På Werner Bests initiativ blev sabotagebekæmpelsen i Danmark udvidet markant, og det blev besluttet at oprette en tysk politiledelse i Danmark.²³ Der blev etableret et politikontor med seks afdelinger, der fungerede som en slags miniatureudgave af Reichssicherheitshauptamt (RSHA) i Berlin.²⁴ Lederen af dette nye politikontor var fra 7. september 1943

SS-Standartenführer Rudolf Mildner.²⁵ I oktober 1943 blev afdeling III (SD), som senere var ansvarlig for sabotagebekæmpelsen, beordret til at udvikle et koncept baseret på en hård gengældelsespolitik.²⁶

Selv i de første udkast, der cirkulerede mellem København og Berlin om, hvordan man fra tysk side skulle håndtere modstanden og strejke-

De tre vigtigste tyske embedsmænd i det besatte Danmark: Fra venstre er det Otto Bovensiepen, Werner Best i midten og Hermann von Hanneken til højre. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

bevægelsen, anførte RSHA at der skulle være en hård gengældelse for eksplosive angreb og sabotageaktioner. Deres argument var, at dette var den eneste måde at bekæmpe den danske modstand effektivt.²⁷ For selv om Gestapo kunne rapportere om nogen succes, idet antallet af sabotageangreb havde været faldende i september, var man slet ikke tilfredse i Berlin. Alene i oktober 1943 var der 80 sabotageaktioner og to modstandsrelaterede brande og sprængstofangreb i Danmark, som resulterede i fire menneskers død, mens flere end 40 blev alvorligt såret.²⁸

På dette tidspunkt var de ansvarlige aktører, Best og Mildner, stadig i stand til at afværge RSHA's krav om en hård sabotagebekæmpelse, men fra november 1943 steg sabotageaktiviteten til et hidtil uset omfang, og de tyske myndigheder rapporterede nu næsten dagligt om nye kraftige angreb.²⁹ Gestapos og SD's arbejde blev endnu vanskeligere af, at den danske modstandsbevægelse efterfølgende fik likvideret danske stikkere, der arbejdede for det tyske sikkerhedspoliti.³⁰ Da disse hændelser blev drøftet i Hitlers hovedkvarter 19. november 1943, var det primært Heinrich Himmler, der foretrak en meget hård linje. Ifølge Best krævede Himmler straks "... de strengeste foranstaltninger..." og brugte udtrykkeligt udtrykket "gengældelsesmord".³¹

Med Himmlers ordre blev Danmark genstand for en udvikling med et radikalt samspil mellem sabotageaktioner og hårde gengældelsesaktioner fra besættelsesmagten. Det var en linje, der havde ført til store problemer i forhold til de tyske interesser i næsten alle tyskbesatte områder i Europa.³² Under henvisning til denne fejlslagne strategi skrev Best og Pancke et brev til Himmler og det tyske udenrigsministerium, hvori de sammenfattede alle argumenter imod en sådan tilgang og kom med følgende opsummering:

Repressalier mod befolkningen for handlinger udført af enkeltpersoner eller hemmelige sabotage- og terrorgrupper har vist sig at være forfælede i alle besatte områder og er blevet forladt overalt. Derfor er det uforståeligt, hvorfor den samme metode nu skal praktiseres i Danmark.³³

Brevet havde en vis betydning, idet den tyske ledelse afstod fra at henrette 24 danske sabotører, som ellers var planlagt til den 19. november 1943. Det var dog den eneste direkte følge af Best og Panckes modstand mod skrappe repressalier, og kort efter blev Pancke indkaldt til et møde med Himmler, der irettesatte ham for hans ekstraordinære "slaphed".³⁴ På mødet introducerede Himmler en ny linje i Danmark, hvor anhol-

delser og arrestationer som følge af attentater og sabotageaktioner helt skulle undgås, så der fremadrettet ikke blev ført sager ved domstolene. Det skete som en følge af en befaling fra Hitler. I stedet skulle der oprettes kommandogrupper, der opererede i civilt tøj, som skulle gengælde enhver aktion fra den danske modstandsbevægelses side. Det skulle ske på en måde, hvor man ikke kunne vide, hvem der stod bag disse gengældelsesaktioner. Himmler påpegede, at modstandsbevægelsens aktioner alene kunne bekæmpes med modterror, hvilket i sidste ende betød,

... at for hvert fjendtligt angreb udføres et eller flere angreb på samme måde mod medlemmer af terrorgrupper eller mod deres hjælpere, bagmænd, pengegivere osv. [...] Enhver sabotage med en eller flere sabotageaktioner mod genstande, hvori modstanderen er interesseret, bliver gengældt.³⁵

Ifølge historikeren Ulrich Herbert var dette arrangement den klassiske form for "terreur", hvor modstand og kontraterror var en dunkel undergrundskamp, der skulle skræmme befolkningen.³⁶ Samtidig fødtes begrebet clearingmord med denne ordre, som 30. juli 1944 blev udvidet med den såkaldte "Terror-und Sabotage-Erlass", der var et dekret om terror og sabotagebekæmpelse, der omfattede alle tyskbesatte områder i Europa.³⁷

Modterror som målestok for den nazistiske gengældelsespolitik

Den tyske besættelsesmagt gennemførte en sabotagebekæmpelse, der var baseret på tre dele. Man gengældte alle modstandsaktioner med terroristiske midler og med en målrettet spredning af frygt hos den danske befolkning. Dertil kom en vigtig udvælgelse af de personer, der skulle dræbes.

Der findes ingen klar og dækkende metodisk/teoretisk definition af, hvad der forstås ved modterror/kontraterror, men ud fra det minutiøst planlagte drab på den kendte danske præst og digter Kaj Munk kan man danne sig et billede af nogle vigtige kendetegn ved den tyske kontraterror.

Peter-gruppen skaffede sig adgang til Munks hjem i Vedersø 4. januar 1944 ved at vise falske danske politiskilte. De erklærede derefter, at Munk var arresteret, slæbte ham ud i deres bil og tog ham med. Ved

FRIHEDSFRONTEN

6. Januar 1944 Nummer 6

KAJ MUNK MYRDET!

Umiddelbart inden Bladet gaar i Trykken foreligger Meddelelsen om Gestapos sidste Skændselsdaad: Kaj Munk er myrdet! Tirsdag d. 4. ds. indfandt fire gebrokkent talende Fyre sig i Vedersø Præstegaard og tvang Digterpræsten under Foregivende af at han skulde anholdes ind i en Bil og kørte bort med ham. Næste Dag fandtes han dræbt i en Plantage ved Silkeborg. Dette vil blive hævn!

Paa Dagmarhus har man for faa Dage siden udfærdiget en Liste over 20 Danskere som skulde skydes. Nogle blev advarede, men de første er nu skudt.

Det er det dumme Gestapo hidtil har gjort! Baade de og deres Hjælpere maa tage Konsekvenserne heraf!

Den tyske Censur forbød straks Pressen at skrive udførligt om Kaj Munk og krævede, at Meddelelsen om Mordet paa ham skulde bringes i samme Udstyr som en Meddelelse om Drabet paa Nazisten og Stikkeren Fiskehandler Jens Chr. Petersen fra Slagelse. Tyskerne har ogsaa forsøgt at fralægge sig Ansvaret for Mordet, men de fire Mordere kom i en Værnemagtsbil af den kendte Type uden Nummerplade.

Enhver Sorgedemonstration og Udstilling af hans Bøger er forbudt af Tyskerne

Hvad Tysklands Naboer maa kræve

Hitler har kun lært Nazisterne at bryde ned, men han har glemt at fortælle dem, hvad der skulde bygges op paa Ruinerne af det tilintetgjorte. Og hvorfor? Simpelt hen fordi Nazisme er ensbetydende med TYSKERVÆLDE og intet som helst andet! Af gøre Nazisme til en Ide, en Ideologi, som arbejder paa Menneskehedens Velvære, er blot en fed Propaganda-Løgn, som skal besmykke den Selvfølgeligelse, der alle Dage har præget det tyske Folk. Men Hitler har jo selv erklæret LØGNEN som et af de fornemste politiske Propaganda-Midler, og han har saa sandelig ogsaa gjort flittigt Brug af den: Tyskernes egentlige Hensigt med NAZISMEN — nemlig TYSKERVÆLDET i Europa!

Det er en gammel TYSK Ønskedrøm, som Hitler har villet virkeliggøre, og just derfor, kom han til Magten, og derfor lod det tyske Folk sig lede og vild-

lede af ham, thi han vilde det, alle Tyskere inderst inde har drømt om i Aarevis: Herske over hele Europa og gøre sig til et Herrefolk paa alle de øvrige europæiske Staters Bekostning!

Hvis der overhovedet findes nogen Ide eller Ideologi i Begrebet NAZISME, saa rummes den udelukkende i tre ganske bestemte Ord: DEUTSCHLAND UBER ALLES!

Hvis man nærmere vil have det bekræftet, behøver man blot at slaa op i et gammelt Leksikon fra før forrige Verdenskrig, f. Eks. H. Hagerups illustrerede Konversationsleksikon af 1912, ottende Bind. Der finder man under Glosen PANGERMANER bl. a. følgende interessante Oplysninger, som giver et ganske godt Billede af den Jordbund, hvorpå Nazismen er opstaaet.

Man læser:

Den illegale avis Frihedsfronten bragte 6. januar 1944 historien om, at Kaj Munk var blevet myrdet. Forfatteren var ikke i tvivl om, at det var Gestapo og "deres hjælpere", som stod bag. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

midnatstid blev Munk beordret til at stige ud af bilen på en landevej ved Hørbylunde lidt vest for Silkeborg. Umiddelbart derefter affyrede to medlemmer af drabsholdet tre skud mod Munk og smed liget i grøften. De anbragte også en seddel ved siden af liget, hvorpå der på dansk stod: "Du Svin har alligevel arbejdet for Tyskland".³⁸ Det skulle give indtryk af, at mordet var en hævnaktion begået af modstandsbevægelsen. Drabet udløste en veritabel bølge af foragt i Danmark, og det blev et vendepunkt under besættelsen, hvor Munk nærmest blev kanoniseret som martyr.³⁹

Som Kaj Munk-eksemplet viser, optrådte Peter-gruppen suspect ved at benytte falske politiskilte og ved at lægge falske spor ud i et forsøg på at kaste skylden på modstandsbevægelsen. Henrettelsen af Munk, der blev skudt i nakken på klods hold og smidt i en grøft, markerer nogle særlige karakteristika ved gruppens metoder. Den danske befolknings åbenlyse sympati for Munk, der hang tæt sammen med hans stærke kritik af samarbejdspolitikken under besættelsen, var også kendetegnende ved clearingmordene, der normalt var rettet mod meget kendte danskere.

Sidst, men ikke mindst, må omfanget af modterroren vurderes. Himmler havde 5. december 1943 over for Pancke udtalt sig relativt svævende om modterroren. Da Best fik kendskab til dette krav, nægtede han kategorisk at efterkomme ordren og forbød – efter at have afstemt det med udenrigsminister Joachim von Ribbentrop – de tyske politienheder i at udføre modterror i Danmark.⁴⁰ Efter Bests mening ville det simpelthen være meningsløst og kontraproduktivt. Med sit klare afslag satte han imidlertid gang i en dynamik, der var stik imod hans ønsker. Sammen med von Hanneken og Pancke blev han i slutningen af 1943 kaldt til Østpreussen til Førerens hovedkvarter. Her fik de anvisninger af Hitler om, hvad der fremadrettet skulle ske med sabotagebekæmpelsen i Danmark. Mødet 30. december markerede den endelige begyndelse på modterroren, da Hitler personligt beordrede dens gennemførelse, samtidig med at han forklarede sin grundlæggende holdning til spørgsmålet om sabotagebekæmpelse:

Han ønsker og befaler derfor, at modpartens sabotage i Danmark erstattes af kontraterror, det vil sige bekæmpes med eksakt de samme midler. Enhver terrorhandling bør straffes femdobbelte med terrorbekæmpelseshandlinger mod mennesker og genstande tæt på terroristerne. Alene dette vil kunne afskrække terroristerne. Og denne situation med gensidig mørkekrig vil også indgyde en sådan rædsel i befolkningen, at de vil knæle ned og bede den tyske besættelsesmagt om at sikre fred i landet.⁴¹

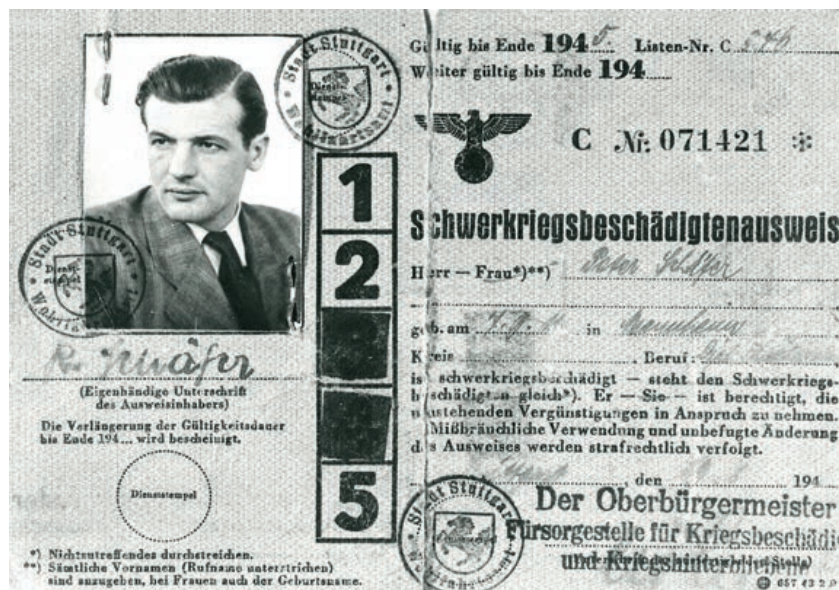
Det er karakteristisk for den tyske krigssituation i slutningen af 1943, hvor det nazistiske besættelsessystem i Europa var ved at bryde sammen, at Hitler krævede kompenserende foranstaltninger i forholdet på mindst fem til én. Det er et udtryk for en stærkt stigende radikalisering.⁴² Selvom Best ved sin tilbagevenden blev tvunget til at udføre Hitlers befaling, havde han et vist spillerum. Efter aftale med Otto Boven-siepen,⁴³ der 7. januar 1944 efterfulgte Mildner som den øverste tyske politifører i Danmark, beordrede Best dobbelt gengældelsesforhold.⁴⁴

Spørgsmålet om udvælgelseskriterierne for mulige clearingofre hæn-ger nøje sammen med formålet med disse mord. Når man ser på for-løbet, står det klart, at hele den danske civilbefolkning blev anset som mulige mål for terroristerne og ikke blot sabotører, deres støtter eller sympatisører. Det blev ganske vist anset som ønskeligt, hvis clearing-ofrene tilhørte modstandsbevægelsen, men det var langt vigtigere at dræbe mennesker, hvor det ville skabe stor opmærksomhed – som for eksempel Kaj Munk.⁴⁵

Overordnet kan det konstateres, at der forud for den endelige etable-ring af kontraterroren allerede var sket en vis løbende radikaliser-ing, der blev påvirket af forskellige personlige netværk og gruppedyna-mikker.⁴⁶ Samspillet mellem sabotage og kontraterror kan nævnes som en central forklaring på radikaliseringen af Peter-gruppen. I løbet af 1944 steg omfanget af sabotagen betragteligt, og modstandsbevæ-gelsen blev samtidig mere og mere professionel og den omfattede stadig flere danskere. Likvideringen af formodede stikkere, danske nazister og direkte angreb på medlemmer af Værnemagten blev efterhånden en del af modstandsbevægelsens aktioner. Antallet af den type likvi-deringer var i 1943 begrænset til tolv personer, men fra begyndelsen af 1944 steg omfanget betydeligt. Alene i juli 1944 var der 11 likvide-ringer, mens der både i november 1944 og januar 1945 blev likvideret 31 mennesker. I februar 1945 likviderede den danske modstandsbevæ-gelse hele 44 forskellige mennesker.⁴⁷

Det tyske besættelsesregime reagerede næsten automatisk på det sti-gende antal likvideringer, og det førte til en hurtig optrapning af vol-den. I første halvdel af 1944 begik Peter-gruppen ti clearingmord som gengældelse for drabet på 26 formodede stikkere, mens der i andet halv-år af 1944 var 50 clearingmord som gengældelse for 114 likvideringer.⁴⁸

Peter-gruppen blev etableret med hjælp af Otto Skorzenys "Sonder-verband z. b. V. Friedenthal", der var en organisation, som opererede over hele Europa. Det skyldtes, at der i Danmark ikke var egnede per-

Det falske identitetsbevis for Otto Schwerdt, udstedt i dæknavnet "Peter Schäfer".
Kilde: Frihedsmuseets fotoarkiv.

soner til rådighed til at påtage sig den slags terror- og kommandooperationer, og samtidig havde Skorzenys "Sonderkommando" et godt ry blandt RSHA-ledelsen i Berlin.⁴⁹ I begyndelsen af december 1943 modtog Skorzeny ordre om at oprette et særligt "Sonderkommando Danmark", der havde til opgave at bekæmpe de danske modstandsgrupper. Dette var helt ekstraordinært, idet der ikke i andre tyskbesatte områder i Vesteuropa er eksempler på, at Skorzenys kommandosoldater eller Waffen SS-soldater blev sat til sådanne opgaver.⁵⁰ Otto Schwerdt blev udnævnt til leder af specialenheden, da han var ekspert i den type kommando- og terroraktioner, og han var kendt for sin kynisme.⁵¹

I begyndelsen af 1944 bestod Peter-gruppen af en nogenlunde fast gruppe, der løbende blev udvidet. Men faktisk var gruppen præget af stor personudskiftning, da Skorzenys terrorspecialister i krigens slutfase var meget efterspurgt andre steder. Derfor blev der allerede fra april 1944 etableret et tæt samarbejde med Schalburg-korpset, hvorfra der dannedes en dansk afdeling af Peter-gruppen, som ved krigens afslutning omfattede 16 personer. Medlemmerne herfra deltog aktivt i sabotagebekæmpelsen og Peter-gruppens aktioner. Da Schwerdt i no-

vember 1944 forlod Peter-gruppen for at udføre en særlig opgave i forbindelse med Ardenneroffensiven, udnævnte Skorzeny Horst Issel til leder af gruppen. Under Issels kommando udførte Peter-gruppen de fleste og alvorligste kontraterrorangreb.⁵²

I den resterende del af denne artikel bringes nogle karakteristiske eksempler fra Sønderjylland som illustration af Peter-gruppens måde at arbejde på. Det er vigtigt at huske på, at angrebene normalt blev gennemført på en måde, hvor besættelsesmagten stod bag. Det var dikteret ovenfra af RSHA's leder, Ernst Kaltenbrunner.⁵³ Kun få mennesker tilknyttet besættelsesmagten kendte til eksistensen af gruppen, og hvem der var medlemmer af den. For at bevare hemmeligheden af Peter-gruppen og terroraktionerne blev den såkaldte "kaffeklub" etableret, hvor en lille kreds af Bovensiepens nærmeste medarbejdere deltog i møderne om modterroren. Werner Best tilhørte ikke officielt "klubben", men han var i hvert fald delvist informeret om de aktioner, der blev besluttet her.

Derudover blev der truffet yderligere foranstaltninger til at sikre det konspiratoriske element ved modterroren. For eksempel skulle dansk politi, indtil det blev opløst i september 1944, foretage normal efterforskning i forbindelse med Peter-gruppens aktioner, og Best sikrede, at de danske aviser rapporterede om dem, ligesom de gjorde om andre voldsforbrydelser. På den måde skulle det sikres, at modterrorens faktiske baggrund forblev ukendt. Derudover brugte Peter-gruppen primært britiske eller amerikanske våben under angreb, som var nedkastet af allierede fly til den danske modstandsbevægelse. Sammen med brugen af civil tøj og benyttelse af kodenavne skulle offentligheden således holdes i uvidenhed om, hvem der stod bag Peter-gruppens terroraktioner.

Peter-gruppens aktioner i Sønderjylland

Det var et væsentligt træk ved den tyske modterror i Danmark, at den primært var et storbyfænomen. Langt de fleste bombeangreb og clearingmord fandt sted i København, Aarhus, Odense og Aalborg, og frem for alt blev den danske hovedstad centrum for en stor del af terroren. Den konstante optrapning af de voldelige sammenstød fik endda Werner Best til i april 1944 at true den danske presse med at forvandle "... den hidtidige kulturby København til et europæisk Chicago."⁵⁴

Derimod var landdistrikterne næsten skånet for Peter-gruppens terroraktioner. Det skyldtes til dels, at de store modstandsgrupper som den

borgerlige "Holger Danske" og den kommunistiske "Borgerlige Partisaner" (BOPA) var hjemmehørende i København og delvist i andre større byer.⁵⁵ Det skyldtes også, at den afdeling af SD, der allerede i oktober 1943 begyndte at lave en liste over mulige danskere, der skulle dræbes som clearingmord, primært omfattede kendte offentlige personer eller mistænkte tilhængere af modstandsbevægelsen.⁵⁶ I den forbindelse fokuserede den tyske sikkerhedstjeneste på kendte i de danske byer, fordi agenterne havde beskeden viden om landområderne og de mindre byer. Derudover ønskede SD ikke at sabotere besættelsesmagtens egne forsyningslinjer, fx jernbanerne, da disse var af meget stor betydning for Tyskland. Sidst, men ikke mindst, var drabet på en kendt læge, advokat eller politiker på gaden i København eller Aarhus langt mere afskrækkende for den danske befolkning end et attentat i et tyndt befolket område.

Da grundlaget for modterroren var, at det skulle være et direkte tidsmæssigt og geografisk svar på modstandsbevægelsens aktioner, var Sønderjylland dog ikke fuldstændigt forskånet for Peter-gruppens aktioner. Endelig var der mange potentielle sabotagemål relateret til det tyske mindretal i Sønderjylland, fordi det var positivt indstillet over for og kollaborerede med besættelsesmagten.⁵⁷

Maskinfabrikken Hamag A/S blev saboteret i februar 1944. Kilde: Museum Sønderjyllands mediearkiv.

Det er derfor ikke overraskende, at den jyske modstandsbevægelse også søgte mulige mål i Sønderjylland, og den fandt, hvad den søgte, i Aabenraa. Her var der to virksomheder – maskinfabrikken HAMAG og Aabenraa Motorfabrik – der leverede til besættelsesmagten og derfor profiterede af den tyske besættelse af Danmark. Disse to virksomheder blev tilsyneladende udpeget som sabotagemål af statsadvokaten Holger Boeck, der havde gode forbindelser til modstandsbevægelsen og allerede i sommeren 1943 havde fået de to fabrikker udspioneret af sabotører fra Esbjerg. Boeck var øjensynligt klar over, at de lokale modstandsgrupper manglede ressourcer og den fornødne erfaring til et så omfattende sabotageangreb. Derfor kontaktede han i begyndelsen af 1944 en modstandsgruppe fra Varde, der var på flugt. Den havde stor erfaring med sabotageaktioner. Varde-gruppen var tilknyttet "Holger Danske II", som var stiftet af en gruppe borgerlige studerende i efteråret 1943.⁵⁸

I slutningen af januar 1944 tog planen om at sprænge de to fabrikker i luften form, og de første våben- og sprængstofleverancer ankom til Aabenraa. Samtidig planlagde de lokale bagmænd sammen med sabotørerne fra "Holger Danske II" og nogle politibetjente mulige flugtveje.⁵⁹

Aktionen fandt sted natten mellem den 5. og 6. februar 1944, og der var 16 sabotører og fire lokale modstandsfolk, der deltog. Efter at de sammen nærmede sig fabrikkerne, delte de sig i to grupper, som slog til samtidig. Et mindre hold var ansvarlig for at sprænge HAMAG i luften, fordi der ikke var vagtpersonale her, som patruljerede på fabrikken. Efter nogle vanskeligheder med at fastgøre sprængladningerne gik alt efter planen, og holdet kunne efter kort tid trække sig tilbage. Klokken 02.02 sprang bomberne, og fabrikken brændte ned.⁶⁰

Der opstod større problemer ved angrebet på Aabenraa Motorfabrik. Det var aftalt, at to hold skulle gennemføre angrebet, hvor det ene hold distraherede vagterne, så det andet hold uset kunne trænge ind på fabrikken og placere sprængladningerne. Angrebsholdet mistede dog hurtigt kontakten med de lokale sabotører, der skulle vise vej. Desuden viste det sig, at skitsen af fabriksområdet var upræcis. Da vagterne endelig blev fundet, havde de allerede barrikaderet sig og alarmeret politiet, der over telefonen kunne følge med i, hvordan sabotørerne med et maskingevær overmandede vagterne. Alt skulle gøres hurtigt, hvilket resulterede i nye problemer, for da sprængladningerne var sat op, ankom politiet. De oplyste sabotørerne om, at værnemagtssoldater var på vej. På grund af det hektiske tempo lavede bombeholdet nogle fejl, der førte til, at angrebet mislykkedes, og ingen bomber eksploderede.

Grundet de alarmerede tyske soldater flygtede modstandsfolkene, men udkæmpede forinden en fiktiv ildkamp med politiet, hvor begge parter skød op i luften. På den måde sikrede politiet sig, at de ikke blev mistænkt for at have medvirket i aktionen.⁶¹

Samme nat ville sabotørerne forsøge at gentage angrebet, men de vidste ikke, at SD-lederen i Aabenraa, Georg Köhnert, allerede var blevet informeret om det mislykkede angreb på fabrikken, og at der var sat gang i en eftersøgning. Derfor blev det ikke til et nyt angreb på fabrikken, fordi en sabotør, der skulle skaffe nyt sprængstof fra Fredericia, blev anholdt. Under tortur oplyste han Gestapo om modstandsfolkernes skjulested, som derefter blev stormet af Gestapo. Der var fem sabotører, som opholdt sig på skjulestedet, og i den efterfølgende ildkamp dræbte det tyske politi én sabotør og tog to til fange, mens det lykkedes for to at flygte.⁶²

I tiden derefter lykkedes det Gestapo at optrevle både Varde-gruppen og "Holger Danske II", hvis medlemmer blev arresteret umiddelbart efter aktionen. Det lykkedes kun for enkelte fra gruppen at flygte til Sverige. Politiet i Aabenraa blev også undersøgt af Gestapo, efter at *Nordschleswigsche Zeitung* – det tyske mindretals avis – i en artikel kom med en stærk kritik af de danske politibetjentes indsats under aktionen. Der blev gennemført mange forhør, men det kunne ikke bevises, at de syv involverede politibetjente med vilje havde ladet sabotørerne undslippe. Alligevel blev de mødt af stor mistro hos Gestapo, som opfattede dem som sympatisører af modstandsbevægelsen – hvilket da også efter befrielsen viste sig at være korrekt.⁶³

"Kaffeklubben" mente, at angrebet på de to fabrikker i Aabenraa krævede et kraftigt modsvar, og det blev besluttet at sprænge den lokale politistation i luften. Lederen af SS i Aabenraa, Georg Köhnert, havde tilsyneladende foreslået politistationen, fordi der fortsat var "... en uafgjort regning med politiet i Aabenraa."⁶⁴ Alene mistanken om, at politibetjentene havde hjulpet sabotørerne med at flygte, var åbenbart nok til at stemple dem som medskyldige i modstanden og til at erklære dem for egnede mål for gengældelsesaktionen.⁶⁵ Da Peter-gruppen, der på intet tidspunkt bestod af mere end en halv snes personer, havde hænderne fulde med deres operationer i København, fandt gengældelsesaktionen først sted i begyndelsen af maj 1944.⁶⁶ Natten mellem 3. og 4. maj gik gruppen med lederen, Otto Schwerdt, og danskeren Ib Nedermærk Hansen i gang med aktionen.⁶⁷ De installerede adskillige tidsindstillede sprængladninger på politistationen, og der er ingen tvivl

Den af Peter-gruppen ødelagte politistation i Aabenraa. Kilde: Frihedsmuseets fotoarkiv.

om, at bomberne bevidst blev anbragt for at dræbe de mennesker, der var inde i bygningen. Klokken 01.53 eksploderede sprængladningerne og ødelagde næsten fuldstændigt både indgangspartiet og trappeopgangen. Selvom flere politibetjente blev alvorligt såret, var de trods alt heldige, idet den største ladning, som bestod af over 100 pinde PE-808 plastisk sprængstof, ikke detonerede. Angrebet var ikke desto mindre vigtigt for Peter-gruppen, da det stod klart, at end ikke dansk politi var i sikkerhed for den tyske modterror. Til gengæld var gengældelsesaktionen let genkendelig for alle, og den må have haft stor afskrækkende virkning.⁶⁸

Eskaleringen af den tyske modterror – forsamlingshuset i Vedsted

Der kan gives et andet eksempel fra Sønderjylland, som illustrerer dynamikken mellem sabotageaktioner og modterroren, og hvordan denne dynamik udviklede sig i den sidste del af besættelsen. Eller sagt

på en anden måde: Med Tysklands truende nederlag og det nazistiske regimes tiltagende kompromisløshed eskalerede samspillet mellem sabotagen og sabotagebekæmpelsen betydeligt. Især den tyske besættelsesmagts behov for at sende klarere signaler i forbindelse med modterroren, end det hidtil var sket, kan forklare, hvorfor Bovensiepen fra 20. september 1944 indførte en ny variant af repressalier. Hans koncept om "officielle sprængninger" af steder, hvor tyske soldater var blevet skudt, eller steder, hvor kendte modstandsfolk havde opholdt sig, blev endda annonceret i de danske aviser via officielle pressemeddelelser. Da det tyske sikkerhedspoliti åbenlyst optrådte som dem, der stod bag modterroren – selv om Peter-gruppen i virkeligheden oftest var ansvarlig for aktionerne – burde handlingerne være klart identificerbare som et tegn på afskrækkelse. Tilsyneladende opfattede Bovensiepen og Pancke den tydelige gengældelsespolitik som mere effektiv til at bekæmpe den illegale undergrundsbevægelse end aktioner, hvor sammenhængen mellem sabotage og modsabotage var mere uklar.⁶⁹

Denne nye gengældelseslinje blev også fulgt i Sønderjylland. Blot en uge efter at have introduceret begrebet "officielle sprængninger" tog Peter-gruppen til Vedsted lidt sydvest for Haderslev, hvor de tidligt om morgenen 29. september 1944 sprængte det lokale forsamlingshus og de tilhørende udhuse. Skaderne var igen rettet mod den danske civilbefolkning. Få dage tidligere – 26. september – havde Gestapo skabt stor utryghed i det lille samfund, idet tyske politibetjente på brutal vis afsluttede en fejring af kong Christian X's fødselsdag. Efter at Gestapofolkene udefra havde affyret maskingeværer gennem vinduerne ind til gårdhaven, blev de forsamlede mennesker angrebet og kommunisten Hans Andersen fra Haderslev overmandet. I en reportage i den illegale kommunistiske avis "Budstikken" blev der berettet, at Andersen blev slået med knipler og riffelkolber, inden han blev henrettet foran de fremmødte gæster. Bovensiepen antog tilsyneladende, at forsamlingshuset i Vedsted var et centralt samlingssted for den sønderjyske modstandsbevægelse, hvorfor han tre dage senere lod Peter-gruppen sprænge bygningen som en gengældelsesaktion.⁷⁰

Den tyske modterror blev mere og mere formålsløs og afstumpet, selv om der skete en vis teknisk professionalisering. Fra efteråret 1944 kunne man blive et vilkårligt offer, hvis man opholdte sig på det forkerte sted, hvor der foregik en modterroraktion. Denne udvikling var problematisk for modstandsbevægelsen, da befolkningen i stigende grad blev ramt af repressalierne.⁷¹

Budstikken

.Oktober. Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti.
1944. Haderslev Aabenraa Sønderborg.

En Patriot faldt.

Atter er een af Danmarks bedste Sønner faldet i Kampen for vort Lands Befrielse.

Paa Kongens Fødselsdag den 26.9.1944 blev Kusk Hans Andersen, Engvej 9, Haderslev myrdet paa den mest paa og bestialske Maade af Gestapo.

Andersen er Odenseaner af Fødsel. Kom for mange Aar siden til Haderslev som Soldat (Næstformand i Sørgeforeningen). Indtil fornylig arbejdede han ved Trælastfirmaet Henry Christiansen, og var kendt af alle i Byen og Omlandet; som en 100% Dansker. Tyskerne taalte han ikke, og med sit Liv som Indsats gik han ind i Kampen for Danmarks Befrielse.

Forhistorien til dette modbydelige og brutale Mord i Vedsted Landbohjem er følgende:

Den 26.9. var ca. 250 Mennesker forsamlede i Vedsted Landbohjem for at fejre Kongens Fødselsdag. Fester var næsten til Ende, da en 2-3 Biler kørte op omkring Landbohjemmet og begyndte at skyde ind gennem Vinduerne med Maskinpistoler. De tilstedeværende maatte haste sig ned paa Gulvet for ikke at blive ramt. Saa trængte Gestapo ind i Salen, hvor de fangede Hans Andersen, som var med som Gæst. Han blev stillet op paa en Stol, hvorpaa Sadisterne slog ham i Hovedet med Geværkolber og en tredelt Gummiknippel. Andersen faldt gentagne Gange ned, men blev hver Gang rejst igen. Saa slæbte Banditterne ham indenfor og skød ham, men deres Blodtørst var ikke mættet, for de havde prælet af deres Daad overfor de andre Gæster ved endnu engang at slæbe ham ind i Salen. Han blev derefter kørt bort paa en Lastbil.

Nu skal disse Blodhunde ikke tro, at Kampen hermed er Slut. De skal vide, at for hver der falder

Den kommunistiske illegale avis, Budstikken, berettede i oktober 1944 om mordet på Hans Andersen fra Haderslev. Kilde: Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45.

Forhastede clearingmord – journalisten Christian Damm

Allerede i december 1943 demonstrerede Peter-gruppen, at den var parat til at angribe mennesker fra Sønderjylland. Faktisk var journalisten Christian Hansen Damm, der var født i Egersund og tidligere havde arbejdet på blandt andet Flensborg Avis, terroristernes første clearingmål i Danmark. Om aftenen den 30. december 1943 trængte tre medlemmer af Peter-gruppen ind i Damms lejlighed i København under påskud af at være "Benny Holms venner", mens en fjerde stod vagt foran lejligheden. Damm blev truet i nærværelse af sin familie, og da schweizeren Louis Nebel rakte ud efter sin lyddæmpede pistol, sprang Damm på ham og kastede ham til jorden. I det efterfølgende slagsmål blev der affyret tre skud, som sårede Damm i ryggen og låret. Efter at Nebel havde gjort sig fri af den sårede Damm, og kontrollen var genoprettet, blev Damm skudt i hovedet. Under flere afhøringer, som det københavnske kriminalpoliti foretog af Otto Schwerdt og Louis Nebel efter befrielsen i 1945, anklagede de to hinanden for at have gennemført henrettelsen. Derfor er det aldrig blevet endeligt afklaret, hvem af de to der var gerningsmanden.⁷²

Da gerningsmændene forlod lejligheden, var de overbevist om, at Damm var død, men faktisk overlevede han på trods af sine alvorlige kvæstelser. Hans familie nåede at bringe han på hospitalet i tide, men hovedskuddet resulterede i en alvorlig hovedskade samt tab af det højre øje og en betydelig hørenedsættelse.⁷³ Efter han i april 1944 slap ud fra hospitalet, afslog han et tilbud om at komme til Sverige og bosatte sig i stedet på Fyn, hvor han under falske navne levede under jorden. Han blev arresteret af Gestapo i februar 1945, men det fik ingen konsekvenser, da hans sande identitet var ukendt for dem.⁷⁴

Det er aldrig blevet fuldstændigt afklaret, hvad der førte til det mislykkede mordforsøg på Damm, og hvorfor han blev udvalgt som et velegnet clearingoffer, eller hvilken sabotageaktion angrebet på ham var en gengældelse for. Henning M. Larsen er den eneste, der i sin bog fra 2012 har undersøgt attentatforsøget, og han opstillede nogle mulige motiver. Drabet på Damm var muligvis en slags test forud for drabet på Kaj Munk nogle få dage senere. Dette virker dog ikke videre sandsynligt, fordi der var vidt forskellige udgangspunkter for de to aktioner. Det er også muligt, at attentatet skyldtes, at Damm foretog slægtsforskning, der havde til formål at støtte de danske familielandbrug i Sønderjylland i jordkampen mod den tysksindede befolkning, og at

dette af besættelsesmagten blev opfattet som en trussel. Denne forklaring hældte Larsen mest til, men forklaringen forekommer alligevel også tvivlsom. En tredje mulig forklaring kan være, at Damm tidligere havde haft nær kontakt med den konservative danske politiker, John Christmas Møller, der nu levede i britisk eksil og var leder af Det danske Råd i London. Christmas Møller var især kendt for sine radiotaler i BBC, hvor han opfordrede danskerne til civil ulydighed og til at støtte modstandsbevægelsen. Attentatet på Damm kan muligvis skyldes denne forbindelse til Christmas Møller, men det er vigtigt at understrege, at de to så meget forskelligt på "det sydslesvigske spørgsmål" – altså om grænsen mellem Danmark og Tyskland skulle rykkes mod syd. Damm var meget stærk tilhænger af, at Sydslesvig kom til Danmark, mens Christmas Møller var en klar modstander af, at det skete. SD kendte til denne uenighed, fordi de havde opsnappet et brev mellem de to, hvori dette spørgsmål blev diskuteret. Det virker dog tvivlsomt, om Damm ville være blevet myrdet, hvis han havde vigtige oplysninger om Christmas Møller og dennes britiske støtter.⁷⁵

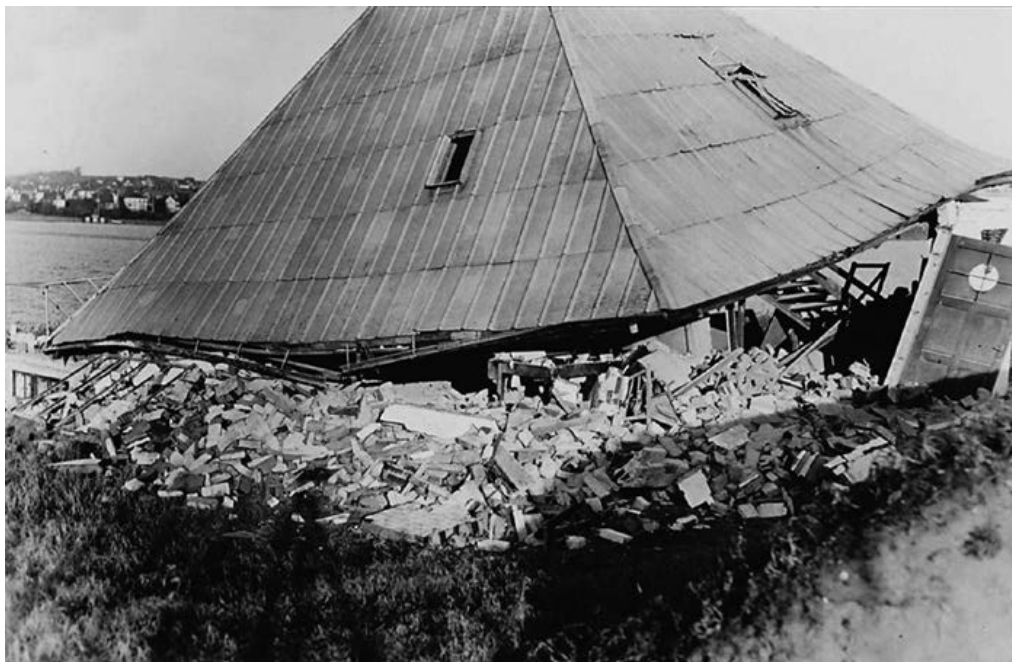
Efter krigens afslutning bragte den tidligere leder af SD-kontorerne i Esbjerg og Odense, Wolfgang Söhnlein, Damms involvering i kampen om Sydslesvig i spil som et yderligere drabsmotiv. Söhnlein havde været aktivt involveret i drabet på Kaj Munk, og ifølge ham var det Hans Wäsche⁷⁶, der fik Damms navn inkluderet på SD's liste over personer, som Peter-gruppen kunne vælge at henrette, fordi Damm var en fremtrædende røst i grænsespørgsmålet. Dette fremstår troværdigt, selvom der formentlig var flere faktorer, som spillede ind. For det første blev han betragtet som ballademager på grund af grænseagitationen. For det andet havde han kontakter til Christmas Møller og Det danske Råd i London, og, for det tredje, havde SD oplysninger fra en meddeler om, at Damm planlagde at oprette en modstandsgruppe, der skulle specialisere sig i at sabotere jernbanerne i Sønderjylland. Alt dette burde have været tilstrækkeligt for Söhnlein og andre SD-ansatte, da listen med navne over velegnede clearingofre blev udarbejdet i oktober 1943. Men det forklarer ikke, hvorfor Damm blev Peter-gruppens første offer.⁷⁷

Det var formentlig en sabotageaktion 1. juledag 1943 i Haderslev på en bygning, der tilhørte "Deutschen Jungenschaft Nordschleswig", der var grunden til attentatet på Damm en uges tid senere. Midt om natten havde BOPA-partisaner fastgjort flere kilo sprængstof til hyttens oven bag et nazistisk symbol.⁷⁸ Sprængladningen var stor nok til helt at ødelægge bygningen, men der var ingen, som kom til skade ved aktio-

nen. De ansvarlige SD-beslutningstagere i København valgte at undlade at gennemføre tilsvarende modsabotage, men ville i stedet likvidere en fremtrædende modstander af det tyske mindretal for at sikre, at der var en direkte sammenhæng mellem BOPA-aktionen og clearingmordet.

Dette forklarer også, at Peter-gruppen, som beskrevet ovenfor, fik adgang til Damms lejlighed under påskud af at være en ven af Benny Holm. Holm var meddeler for SD, der under falsk identitet blev venner med Damm, hvorved han fik kendskab til dennes kontakt til Christmas Møller og til modstandsbevægelsen.⁷⁹ Holms rigtige navn var Erik Østerberg Sørensen, og han tilhørte Danmarks Nationalsocialistiske Ungdom (NSU), som blev støttet af besættelsesmagten og havde kontakt til "Deutsche Jungenschaft Nordschleswig".⁸⁰

Sørensen kendte godt til Damms forbindelser til modstandsbevægelsen i Sønderjylland, og han var personligt knyttet til flere SD-ansatte. Det synes overvejende sandsynligt, at det var ham, der først bragte Damm i spil som et passende mål for gengældelsen for sabotageak-

Hjemmet tilhørende "Deutschen Jungenschaft Nordschleswig" (DJN) blev sprængt den 25. december 1943. Kilde: Der Nordschleswiger.

tionen i Haderslev. Det kan være grunden til, at Sørensen blev holdt personligt ansvarlig for det mislykkede attentat og som straf sendt til Østfronten som soldat i Waffen-SS.⁸¹

Der er ikke noget, der tyder på, at Peter-gruppen gennemførte andre clearingmord eller andre aktioner i Sønderjylland end de allerede nævnte. Hverken i det omfattende arkivmateriale fra den danske anklagemyndighed eller i CIA's efterforskningsrapporter er der antydninger af, at det skulle være sket.⁸² Sammenlignet med de danske byer var besættelsesmagts voldsaktioner i Sønderjylland således beskedne, ligesom der heller ikke skete den samme optrapning af voldsaktionerne i besættelsens afsluttende fase, som det var tilfældet andre steder i Danmark. Hændelser som 19. april 1944, hvor tyske terrorister kastede flere håndgranater ind i to københavnske sporvogne og sårede 30 personer alvorligt,⁸³ eller 19. februar 1945, hvor Peter-gruppen i Odense vilkårligt myrdede syv personer, heraf fire læger fra byens hospital,⁸⁴ fandt ikke sted i det sønderjyske område. Der blev heller ikke likvideret formodede stikkere i Sønderjylland, og det er en vigtig forklaring på, at Peter-gruppen ikke foretog clearingmord her.

Sammenfatning

Der kan udledes forskelligt om den tyske besættelsesmagts modterror i Sønderjylland, og ud fra aktionerne er det også muligt at svare på de spørgsmål, der blev stillet i indledningen. Først og fremmest hænger etableringen af denne særlige form for nationalsocialistisk gengældelsespolitik tæt sammen med den særlige besættelse af Danmark. Konstruktionen, hvor Danmark bevarede den nationale suverænitet under den tyske besættelse, betød, at besættelsesmagten ikke åbent kunne slå hårdt ned på den aktive modstand. Desuden nød modstandsbevægelsen stor sympati fra den danske befolkning i den sidste del af besættelsen, og besættelsesmagten måtte desuden forholde sig til, hvordan undergrundsbevægelsen i Norge og det neutrale Sverige ville reagere på en radikalisering af besættelsespolitikken i Danmark. Det nazistiske Tyskland havde i hvert fald ingen interesse i at åbne en ny krigsfront i Skandinavien i 1943-44. Best og den tyske besættelsesadministration, men også repræsentanterne for Rigsøkonomiministeriet og Rigsministeriet for Fødevarer og Landbrug ønskede under ingen omstændigheder at bringe de krigsnødvendige fødevarerleverancer fra Danmark i fare. Alene af denne grund afviste de fuldstændig aktionen

mod det danske politi i efteråret 1944 og den hårde gengældelsespolitik, som Hitler havde beordret.

Omvendt opfattede Himmler og RSHA en form for gengældelse som et vigtigt modsvar til modstandsbevægelsens sabotageaktioner. Formålet var at miskreditere de forskellige modstandsgrupper ved en uforholdsmæssigt voldsom gengældelse af sabotageaktionerne med bombeangreb og clearingmord, der skulle virke skræmmende på den danske civilbefolkning. Det var den nazistiske ledelses bagtanke, at modterrorens grusomheder først og fremmest skulle tilskrives den kommunistiske del af modstandsbevægelsen i håbet om, at danskerne ville henvende sig til besættelsesmagten for at opnå beskyttelse. I realiteten var besættelsesmagtens gengældelsesaktioner ofte for klodsede, for åbenlyse eller udtryk for manglende kendskab til forholdene i Danmark, så det lykkedes aldrig at skjule, at det i virkeligheden var besættelsesmagten selv, der stod bag aktionerne.⁸⁵ Ydermere steg den aktive modstand frem mod befrielsen, og det afslører, at modstandsbevægelsen var den aktive part, mens Peter-gruppen haltede bagefter i forhold til at gennemføre likvidationer og andre modterroraktioner. Desuden havde besættelsesmagten meget begrænsede ressourcer i krigens afsluttende fase, hvorfor den stod magtesløs over for det stigende antal sabotageaktioner og likvidationer.

Endelig skal det understreges, at modstandsbevægelsen undlod at likvidere stikkere i Sønderjylland. Dette er vigtigt for at forstå, når man skal forklare, hvorfor der ingen clearingdrab var i Sønderjylland. De gengældelsesforanstaltninger, som Adolf Hitler og Heinrich Himmler havde beordret, skulle tidsmæssigt og geografisk udføres så tæt på som muligt, så terroren netop kunne genkendes som gengældelsesaktioner. Men da modstandsbevægelsen afstod fra at dræbe formodede stikkere i Sønderjylland, blev landsdelen næsten skånet for den eskalerende vold i besættelsens afsluttende fase.

KILDER

Utrykte kilder:

Archives nationales – France (ANF):
Pierrefitte-sur-Seine et Fontainebleau Nr. 87, BB 35.
Bundesarchiv Berlin (BArchB):
R 9361-III/190613.
R 9361-III/532997.
Bundesarchiv Koblenz (BArchK):
B 305/2760.
Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CAD):
NUOI 1944-1959/86.
Cornell University Law Library, Ithaca (New York) (CULL):
Vol. 012, Section 26.05.
Vol. 012, Section 26.04.
Vol. 012, Section 26.02.
Gråsten Lokalhitoriske Arkiv (GRA):
Gråsten-Adsbøl Sogn, U35.
Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-45, Esbjerg (HSB):
Bilag K5.
Gruppe 26A.
Gruppe 27AB.
Gruppe 40F.
Institut für Zeitgeschichte, München (IfZ):
Zs 432.
Landesarchiv Berlin (LAV B):
B Rep. 057-01, P h 141.
Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Duisburg (LAV NRW):
Q 234/4988.
Library of the Central Intelligence Agency (LCIA):
Nazi War Crimes Disclosure Act, File about Horst Issel.
Museum Sønderjylland, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie in Aabenraa (MS ISL):
B73428.
Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (PA AA):

Büro Staatssekretär, Dänemark/5.
Rigsarkivet København (RA):
Centralkartoteket, Rødt nr. 600, Informationsblætter des Befehlshaber der Ordnungspolizei, 6.10.1943-5.4.1945.
Københavns Byret, 25. Afd.
Rigsadvokatens Arkiv, KF 4.
Statsadvokaten for Særlige Anliggender, AS-68-223.
Statsadvokaten for Særlige Anliggender, AS-66-236.
Staatsarchiv Nürnberg (StAN):
KV-Anklage, Dokumente, Dokument 901-RF.

Trykte kilder:

Højesteretstidende 91, 1947, "Brøndumsagen", s. 134-230.
Budstikken. Udgivet af Danmarks kommunistiske Parti. Haderslev – Aabenraa – Sønderborg (Oktober 1944), s. 1-2.
De frie Danske 4, 1944, s. 1-12: „Kaj Munk in Memoriam“,
Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. November 1945–1. Oktober 1946, Bd. VII: Verhandlungsniederschriften 5. Februar 1946–19. Februar 1946, Nürnberg 1947.
Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. November 1945–1. Oktober 1946, Bd. XXXVIII: Urkunden und anderes Beweismaterial. Nummer 185-L bis Nummer 1216-RF, Nürnberg 1949.
Parlamentarisk kommission, red. (PKB): *Betænkning og beretninger fra de af Folketinget nedsatte kommissioner i henhold til Grundlovens § 45*, Bd. IV og XIII, København 1948 og 1954.

LITTERATUR

- Alkil, Niels, red.: *Besættelsestidens Fakta. Dokumentarisk Haandbog med henblik paa Løvene af 1945 om Landsskadelig Virksomhed m. v.*, Vol. 2, København 1946.
- Altenhöner, Florian: *Der Mann, der den 2. Weltkrieg begann. Alfred Naujocks: Fälscher, Mörder, Terrorist*, Berlin 2010.
- Bath, Matthias: *Danebrog gegen Hakenkreuz. Der Widerstand in Dänemark 1940-1945*, Neumünster 2011.
- Bath, Matthias: *Der SD in Dänemark 1940-1945. Heydrichs Elite und der „Gegenterror“*, Berlin 2015.
- Birkelund, Peter: *De loyale oprørere. Den nationalt-borgerlige modstandsbevægelses opståen og udvikling 1940-45. En undersøgelse af de illegale organisationer De frie Danske, Studenternes Efterretningstjeneste og Hjemmefronten*, Odense 2000.
- Birkelund, Peter: *Holger Danske. Sabotage og likvidering 1943-45*, 2. udg., Odense 2008.
- Birkelund, Peter: *Sabotør i Holger Danske*, København 2015.
- Birn, Ruth Bettina: *Die höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*, Düsseldorf 1986.
- Bøgh, Frank: *Peter-Gruppen. Tysk terror i Danmark*, Hellerup 2004.
- Bohn, Robert: *„Ein solches Spiel kennt keine Regeln«. Gestapo und Bevölkerung in Norwegen und Dänemark“*, Gerhard Paul og Klaus-Michael Mallmann, red.: *Die Gestapo. Mythos und Realität*, Darmstadt 1995, s. 463-481.
- Bohn, Robert: *Reichskommissariat Norwegen. „Nationalsozialistische Neuordnung“ und Kriegswirtschaft*, München 2000.
- Bohn, Robert, Jürgen Elvert, Hain Rebas og Michael Salewski, red.: *Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Großmächte im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1991.
- Cornelius, Kai: *Vom spurlosen Verschwindenlassen zur Benachrichtigungspflicht bei Festnahmen*, Berlin 2006.
- Cornelißen, Christoph: *„Die »Weserübung« im Spiegel der populären und wissenschaftlichen Geschichtsschreibung“*, Robert Bohn, Christoph Corne-
- lißen og Karl Christian Lammers, red.: *Vergangenheitspolitik und Erinnerungskulturen im Schatten des Zweiten Weltkriegs. Deutschland und Skandinavien seit 1945*, Essen 2008, s. 139-152.
- Emkjær, Stefan: *Stikkerdrab. Modstandsbevægelseernes likvidering af danskere under besættelsen*, København 2000.
- Flott, Søren: *Sønderjylland besat*, København 2015.
- Gemählich, Matthias: *Frankreich und der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher 1945/46*, Frankfurt a.M. 2018.
- Göllnitz, Martin: *„Der Ostseeraum als Konfliktzone eines wissenschaftlichen Geltungsstrebens. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute in Skandinavien (1941-1945)“*, Martin Göllnitz, Nils Abraham, Thomas Wegener Friis og Helmut Müller-Enbergs, red.: *Konflikt und Kooperation. Die Ostsee als Handlungs- und Kulturraum*, Berlin 2019, s. 45-70.
- Göllnitz, Martin: *„Gegenterror und politische Gewalt im »Musterprotektorat« Dänemark: Die Petergruppe als hochmobiles Gewaltunternehmen (1943-1945)“*, Adrian Hänni, Daniel Rickenbacher og Thomas Schmutz, red.: *Über Grenzen hinweg. Transnationale politische Gewalt im 20. Jahrhundert*, Frankfurt a.M. 2020, s. 151-180.
- Gruchmann, Lothar: *„»Nacht- und Nebel«-Justiz. Die Mitwirkung deutscher Strafgerichte an der Bekämpfung des Widerstandes in den besetzten westeuropäischen Ländern 1942-1944“*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 29/3, 1981, s. 342-396.
- Gudme, Sten: *Denmark. Hitler's »Model Protectorate«*, London 1942.
- Harris, Whitney R.: *Tyrannen vor Gericht. Das Verfahren gegen die deutschen Hauptkriegsverbrecher nach dem Zweiten Weltkrieg in Nürnberg 1945-1946*, Berlin 2008.
- Hassell, Ulrich von: *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944. Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*, Berlin 1988.

- Haugbølle, Erik: *„En skæbnsvanger sabotage i Aabenraa 1944“*, Sønderjyske Årbøger 1995, s. 343-362.
- Hecker-Stampehl, Jan: *Vereinigte Staaten des Nordens. Integrationsideen in Nordeuropa im Zweiten Weltkrieg*, München 2011.
- Herbert, Ulrich: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*, Bonn 1996.
- Høgh-Sørensen, Erik: *Forbrydere uden straf. Nazisterne der slap fri*, Hellerup 2004.
- Jacobsen, Nina: *„Tysk nazistisk ungdomsarbejde i Nordslesvig 1933-1945: Deutsche Jungenschaft Nordschleswig, Deutsche Mädchenschaft Nordschleswig“*, Sønderjyske Årbøger 1996, s. 195-222.
- Jah, Akim: *„Die Mitarbeiter der Stapoleitstelle Berlin und das Bovensiepen-Verfahren“*, Andreas Nachama, red.: *Reichssicherheitshauptamt und Nachkriegsjustiz. Das Bovensiepen-Verfahren und die Deportation der Juden aus Berlin*, Berlin 2015, s. 55-79.
- Kirchhoff, Hans: *Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald. Forudsætninger og forløb. En studie i kollaboration og modstand*, 3. udg., København 1979.
- Kirchhoff, Hans: *„Denmark“*, Bob Moore, red.: *Resistance in Western Europe*, Oxford 2000, s. 93-124.
- Kirchhoff, Hans: *„Die dänische Staatskollaboration“*, Werner Röhr, red.: *Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Berlin 1994, s. 101-118.
- Kirkebak, Mikkel: *Beredt for Danmark. Nationalsocialistisk Ungdom 1932-1945*, København 2004.
- Kjeldbæk, Esben: *Sabotageorganisationen BOPA 1942-1945*, København 1997.
- Knudsen, Peter Øvig: *Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvidering*, København 2001.
- Lammers, Karl Christian: *„Dänemark: Widerstand zwischen Anspruch und Wirklichkeit – der Mythos vom dänischen Volk im Freiheitskampf gegen die Deutschen“*, Gerd R. Ueberschär, red.: *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*, Berlin 2011, s. 71-83.
- Lammers, Karl Christian: *„Die deutsche Besatzungspolitik und ihre dänischen Partner. Eine Forschungsbilanz“*, Robert Bohn, red.: *Die deutsche Herrschaft in den »germanischen Ländern« 1940-1945*, Stuttgart 1997, s. 135-144.
- Lammers, Karl Christian: *„Späte Prozesse und milde Strafen. Die Kriegsverbrecherprozesse gegen Deutsche in Dänemark“*, Norbert Frei, red.: *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen 2006, s. 351-369.
- Larsen, Henning N.: *Modstanden. Valgene der skilte. Om besættelsestidens kampe*, København 2012.
- Lauridsen, John T.: *„Werner Best og den tyske sabotagebekæmpelse i Danmark 1942-45“*, Henrik Lundtofte, red.: *Samarbejde og sabotage: seks mænd 1940-45: H.C. Hansen, Henrik Hauch, Ejnar Krenchel, Werner Best, Hans Peter Poulsen, Frants Gertsen*, Esbjerg 2006, s. 144-209.
- Lauridsen, John T., red.: *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*, 10 bind, København 2012.
- Lundtofte, Henrik: *GESTAPO! Tysk politi og terror i Danmark*, København 2003.
- Lundtofte, Henrik: *„Gestapochefer i Esbjerg“*, Fra Ribe Amt, 2006, s. 23-38.
- Lundtofte, Henrik: *Håndlangerne. Schalburgkorpsets Efterretningstjeneste og Hipokorpsset 1943-1945*, København 2014.
- Lundtofte, Henrik: *„Oversigt over tyske modterroraktioner 1943-45“*, John T. Lauridsen, red.: *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*, Vol. 10: Bilag. Tillæg. Registre, København 2012, s. 71-149.
- Lundtofte, Henrik: *„Söhnlein, Wolfgang“*, Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer, red.: *Gads Leksikon. Hvem var hvem 1940-1945*, København 2005, s. 349-350.
- Lundtofte, Henrik: *„SS'er og terrorist – Henning Brøndum“*, John T. Lauridsen, red.: *Over strege – under besættelsen*, København 2007, s. 119-163.
- Meggle, Georg: *„Terror und Gegen-Terror. Erste ethische Reflexionen“*, Deutsche

- Zeitschrift für Philosophie* 50/1, 2002, s. 149-162.
- Matlok, Siegfried, red.: *Dänemark in Hitlers Hand. Der Bericht des Reichsbevollmächtigten Werner Best über seine Besatzungspolitik in Dänemark mit Studien über Hitler, Göring, Himmler, Heydrich, Ribbentrop, Canaris u. a.*, Husum 1988.
- Meissner, Gustav: *Dänemark unterm Hakenkreuz. Die Nord-Invasion und die Besetzung Dänemarks 1940-1945*, Frankfurt a.M. 1990.
- Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*, Aabenraa 2000.
- Müller, Henning: „Die traurige Karriere des Richard Jungclauss. »Überfälle und Morde wurden sofort... mittels Erschießung gesühnt«“, *Jahrbuch der Männer vom Morgenstern* 91, 2012, s. 81-100.
- Pedersen, Andreas Monrad: *Schalburg-korpset. Historien om korpset og dets medlemmer 1943-45*, Odense 2000.
- Petrick, Fritz: „Dänemark, das »Musterprotektorat«?“, Robert Bohn, red.: *Die deutsche Herrschaft in den »germanischen Ländern« 1940-1945*, Stuttgart 1997, s. 121-134.
- Poch, Ulrich: *Der dänische Widerstand in den Jahren 1943-1945*, Berlin 1971.
- Reichardt, Sven: „Radikalisierung. Zeithistorische Anmerkung zu einem aktuellen Begriff“, *Geschichte und Gesellschaft* 43/1, 2017, s. 68-91.
- Riegler, Thomas: „»The Most Dangerous Man in Europe«? Eine kritische Bestandsaufnahme zu Otto Skorzeny“, *Journal for Intelligence. Propaganda and Security Studies* 11/1, 2017, s. 15-61.
- Rosengreen, Bjørn: *Dr. Werner Best og tysk besættelsespolitik*, Odense 1982.
- Røjel, Jørgen: *Holger Danske rejser sig. Op-gøret med stikkere og terrorister*, København 1993.
- Sabroe, Sven: *Ene Mand mod Gestapo. Oberst Paludan-Müllers heltemodige Kamp i Graasten*, København 1945.
- Skov, Andreas: „Clearingmord og schalburgtage. Den tyske terror på Fyn 1944-45“, *Fynske Årbøger*, 2005, s. 5-27.
- Skov, Andreas: *Sabotage. Da Danskerne gik til aktiv modstand mod den tyske besættelse*, Hellerup 2003.
- Steinbacher, Sybille: „»...nichts weiter als Mord«. Der Gestapo-Chef von Auschwitz und die bundesdeutsche Nachkriegsjustiz“, Norbert Frei, Sybille Steinbacher og Bernd C. Wagner, red.: *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, München 2000, s. 265-298.
- Tamm, Ditlev: *Retsopgøret efter besættelsen*, København 1985.
- Taylor, Telford: *Die Nürnberger Prozesse. Hintergründe, Analysen und Erkenntnisse aus heutiger Sicht*, München 1994.
- Thøstrup Jacobsen, Erik: „Christmas Møller, John“, Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen og Aage Trommer, red.: *Gads Leksikon. Hvem var hvem 1940-1945*, København 2005, s. 70-72.
- Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nærbylde. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45*, Odense 1973.
- Warmbrunn, Werner: *The German Occupation of Belgium, 1940-1944*, New York 1993.
- Werther, Steffen: *SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und »volksdeutscher« Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der »großgermanischen« Ideologie der SS*, Stockholm 2012.
- Wildt, Michael: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2015.
- Wrochem, Oliver von: „Einleitung“, Oliver von Wrochem, red.: *Repressalien und Terror. »Vergeltungsaktionen« im deutsch besetzten Europa 1939-1945*, Paderborn 2017, s. 9-21.

NOTER

1. Prozess 1947, s. 55.
2. I denne artikel benyttes betegnelsen ”modstandsbevægelsen” om de danskere, som gjorde aktiv modstand mod den tyske besættelsesmagt i form af at udgive illegale aviser, foretage sabotageaktioner eller likvideringer eller ydede anden aktiv modstand. Udtrykket antyder en samlet bevægelse, hvilket ikke er korrekt, idet den aktive modstand blev gennemført af mange forskellige grupperinger.
3. ANF, Nr. 87, BB 35, „Infiltration, violation des traites, guerre d’agression, terrorisme...”; Prozess 1949, s. 681f.
4. Göllnitz 2020, s. 151-80.
5. Harris 2008, s. 212.
6. De fleste af de forbrydelser, der blev begået i de tyskbesatte områder i form af hævn, repressalier eller modterror er en del af erindringskulturen i det respektive lande, men er indtil videre næsten ikke behandlet af tyske historikere. Læs fx Wrochem 2017, s. 16 og Göllnitz 2020, s. 151.
7. Ifølge London-statutten blev den militære domstol i Nürnberg alene dannet af krigens fire vigtigste sejrsmagter, men to af dem skulle også tjene som talerør for andre stater, der havde været ofre for tysk aggression under krigen. Mens Sovjetunionen repræsenterede Polens, Tjekkoslovakiet og Jugoslaviens interesser, rejste Frankrig sigtelse på vegne af Benelux-landene, Danmark og Norge. Regeringerne fra landene, det var repræsenteret af Frankrig og Sovjetunionen, kunne således sende deres egne delegationer til Nürnberg med observatørstatus, men kunne ikke deltage aktivt i processen. For Danmark var retssagen derfor primært et forum, hvor den internationale offentlighed skulle informeres om de materielle skader, repressalier og dødsfald, som den tyske besættelsesmagt var ansvarlig for. Rigsanklager Jørgen Trolle lagde derfor stor vægt på at få relevante passager med i det franske anklageskrift. CAD, Secrétariat des Conférences, NUOI 1944-1959/86, Désignation de M. Jørgen Trolle, 8.1.1946 og Gemählich 2018, s. 184-188.
8. Læs fx de populærhistoriske fremstillinger af Meissner 1990; Bøgh 2004 og Bath 2011.
9. For Norge læs Bohn 2000, s. 86 og for Belgien læs Warmbrunn 1993, s. 146 og Müller 2012.
10. Rosengreen 1982.
11. Bohn 1995.
12. Lundtofte 2003 og Høgh-Sørensen 2004.
13. Læs fx Lundtofte 2006, s. 23.
14. En stor del af disse telegrammer og beretninger er udgivet i Lauridsen 2012.
15. RA, Centalkartoteket, Rødt nr. 600, Informationsblætter des Befehlshaber der Ordnungspolizei, 6.10.1943-5.4.1945 og HSB, Gruppe 26A, Orpo Informationsblætter.
16. PKB 1954, s. 189-228 (Byretsdommen), s. 238-246 (Østre Landsrets dom), s. 248-249 (Højesterets dom). Desuden RA, Københavns Byret, 25. Afd., 3/1948 og HSB, Gruppe 40F, Hovedrapport vedr. Bovensiepen og Pancke.
17. HSB, Gruppe 40F, Hovedrapport vedr. Schwerdt og retsbog; Gruppe 40F, Retsbog fra sagen mod Hoffman, Schwerdt m.fl. og Gruppe 40F, Hovedrapport mm. vedr. Issel.
18. Højesteretstidende 91, 1947, s. 134f. og 229f.; RA, Københavns Byret, 25. Afd., 211/1946.
19. Redaktionssekretær Sten Gudme, der i 1941 var flygtet til London, var den første til at benytte denne betegnelse. Gudme 1942, s. 31.
20. Læs fx Petrick 1997, s. 122.
21. Læs fx Kirchhoff 1994, s. 101-10 og Lammers 1997, s. 137.
22. Kirchhoff 1979 og Poch 1971.
23. Herbert 1996.
24. Lundtofte 2003, s. 48 og Wildt 2015.
25. Steinbacher 2000.
26. CULL, Vol. 012, Section 26.05, afhøring af Bovensiepen, 20.8.1945; Bøgh 2004, s. 17f. og Lundtofte 2003, s. 40f og s. 70.
27. Göllnitz 2020, s. 156.
28. Bath 2015, s. 68f.; Lundtofte 2003, s. 155-158 og Skov 2003, s. 86.
29. Bath 2011, s. 152 og Herbert 1996, s. 378.
30. Kirchhoff 2000, s. 93-124; Lammers 2011, s. 71-83 og Røjel 1993.
31. Lauridsen 2012, bind. 4, s. 505; Best til Auswärtige Amt, 20.11.43, og Lundtofte

- 2003, s. 158-160. "Gengældelsesmord" er en oversættelse af "Sühnemord" og kan også oversættes til "Sonemord".
- 32 Herbert 1996, s. 378.
- 33 Lauridsen 2012, bind 4, s. 505; Best til Auswärtige Amt, 20.11.43.
- 34 Matlok, red. 1988, s. 56; IfZ, Z s. 432, afhøring af Pancke 14.8.45.
- 35 Citeret efter Meissner 1990, s. 353.
- 36 Herbert 1996, s. 379.
- 37 Cornelius 2006, s. 94f. og Gruchmann 1981, s. 393f.
- 38 Prozess 1947, s. 57; Bøgh 2004, s. 24f.; CULL, Vol. 012, Section 26.04, afhøring af Pancke, 31.8.1945. Teksten var skrevet på meget dårligt dansk og med stavfejl.
- 39 De frie Danske, 4, 1944, s. 1-12: Kaj Munk in Memoriam. Kan downloades på www.illegalpresse.dk.
- 40 Lauridsen 2012, bind 5, s. 57f; Best til Auswärtige Amt, 14.12.1943, PA AA, Büro Staatssekretär, Dänemark/5, brev fra Ribbentrops til Best, 26.12.1943.
- 41 Matlok, red. 1988, s. 130 og CULL, Vol. 012, Section 26.02, afhøring af Best, 28.8.1945.
- 42 CULL, Vol. 012, Section 26.04, afhøring af Pancke, 23.8.1945; LAV NRW, Q 234/4988, Efterforskningsakter fra centralkontoret for behandling af nazistiske masseforbrydelser ved anklagemyndigheden i Dortmund; LAV B, B Rep. 057-01, P h 141, afhøring af Karl-Heinz Hoffmann, 27.6.1946.
- 43 Jah 2015, s. 55-79; Göllnitz 2020, s. 161; RA, Rigsadvokatens Arkiv, KF 4, Anklageskrift af Rigsadvokat, 10.5.1948.
- 44 Hassell 1988, s. 485.
- 45 Taylor 1994, s. 588 og Matlok, red. 1988, s. 130.
- 46 Reichardt 2017, s. 71-79.
- 47 Emkjær 2000, s. 17. I april 1945 blev der sågar registreret hele 106 likvideringer, og på dette tidspunkt eksisterede der nærmest borgerkrigslignende tilstande. Læs fx Birkelund 2008 og Lundtofte 2014.
- 48 Lundtofte 2003, s. 171.
- 49 StAN, KV-Anklage, Dokumente, Dokument 901-RF, notat af den danske regering 25.10.1945; Bøgh 2004, s. 18-20 og Røjel 1993, s. 166f.
- 50 Altenhöner 2010, s. 204 og Riegler 2017, s. 15-61.
- 51 BArchB, R 9361-III/190613, Schwerdt livsforløb, 19.1.1943; BArchK, B 305/2760, afhøring af Schwerdt, udateret.
- 52 LCIA, Nazi War Crimes Disclosure Act, File about Horst Issel, Vol. 14, Dropped Agents List, 26.10.1949; BArchB, R 9361-III/532997, Issels livsforløb, 15.11.1935.
- 53 CULL, Vol. 012, Section 26.04, afhøring af Pancke, 31.8.1945; CULL, Vol. 012, Section 26.05, afhøring af Bovensiepen, 30.8.1945.
- 54 Matlok, red. 1988, s. 63 og Lauridsen 2006.
- 55 Birkelund 2008; Birkelund 2015 og Kjeldbæk 1997.
- 56 Bath 2011, s. 152f. og Bøgh 2004, s. 18.
- 57 Werther 2012.
- 58 Haugbølle 1995, s. 345-47.
- 59 Ibid.
- 60 Haugbølle 1995, s. 350f. Læs også den noget tendentiøse fremstilling hos Larsen 2012, s. 25-27.
- 61 Larsen 2012, s. 25-27 og Haugbølle 1995, s. 351f.
- 62 Mørup 2000, s. 330f. og Larsen 2012, s. 26-29.
- 63 Larsen 2012, s. 33f. og Haugbølle 1995, s. 360f.
- 64 Citeret efter Larsen, 2012, s. 34.
- 65 MS ISL, B73428; Flott 2015, s. 292f.
- 66 Göllnitz 2020, s. 171f.
- 67 Især i forhold til Ib Nedermark Hansen og hans samvittighedskvaler læs Lundtofte 2007, s. 145 og s. 150.
- 68 Larsen 2012, s. 34f.
- 69 PKB 1954, s. 218; Lundtofte 2012, s. 99 og Alkil 1946, s. 900 og s. 903.
- 70 Budstikken 1944, s. 1.
- 71 Göllnitz 2020, s. 171-173.
- 72 Som blandt andet Larsen 2012, s. 225, har beskrevet, kan det derfor ikke med sikkerhed fastslås, om det var Louis Nebel der skød den liggende Christian Damm i hovedet.
- 73 Vedrørende forløbet af attentatet se afhøringsprotokollerne i HSB, Gruppe 27AB, Ekstraktudskrift vedr. Drabsforsøg af redaktør Christian Hansen Damm 30.11.43 og mordet af Kaj Munk: Afhøringer. Larsen 2012, s. 225f., tager fejl, når han påstår, at der var fem lejemordere. Faktisk var det kun Otto Schwerdt, Louis Nebel, Kurt Carsten-

- sen og Anton Gföller, der var på vagt. Ludwig Huf, som Larsen udnævner som den femte lejemorder, deltog alene i forberedelserne.
- 74 Bath 2011, s. 156 og Bøgh 2004, s. 21f.
- 75 Dette afsnit, læs Larsen 2012, s. 226-236. Angående Christmas Møllers aktiviteter i London og hans relation til den danske modstandsbevægelse læs Jacobsen 2005, s. 70-72; Hecker-Stampel 2001, s. 89 og Lammers 2011, s. 75.
- 76 Wäsche var tilknyttet SD og var blandt andet også tæt involveret i planlægningen af mordet på Kaj Munk.
- 77 Dette afsnit: HSB, Gruppe 27AB, Ekstraktudskrift vedr. drabsforsøg på Redaktør Christian Hansen Damm 30.11.1943 og mordet på Kaj Munk: Afhøringer, s. 63-69. Angående Wolfgang Söhnlein læs Høgh-Sørensen 2004, s. 197 og Lundtofte 2005, s. 349f.
- 78 RA, Statsadvokaten for Særlige Anliggender, AS-66-236 og Jacobsen 1996, s. 195-222.
- 79 Larsen 2012, s. 235.
- 80 Angående de unge nationalsocialister og deres ideologiske motiver læs Kirkebæk 2004, især s. 270-274.
- 81 Larsen 2012, s. 226.
- 82 Peter-gruppen var ikke involveret i attentatforsøget på chefen for det danske grænsepoliti, Svend Paludan-Müller, som var ansvarlig for bevogtningen af den tysk-danske grænse. Det var Gestapo, der stod bag, og som 26.5.44 indledte en tre timer lang skudkamp med Paludan-Müller, og de tøvede heller ikke med at bruge håndgranater for at få adgang til boligen i Gråsten. Den tyske angrebsgruppe blev støttet af "Heimwehr" fra det tyske mindretal. Paludan-Müller omkom i ruinerne, og der er i dag et monument i Gråsten til minde om dette mord. GLA, Gråsten-Adsbøl Sogn, U35, Paludan-Müllers datter fortæller om sin far og hans kamp mod tyskerne 15. maj 1944 og Sabroe 1945.
- 83 Knudsen 2001, s. 199-201 og Røjel 1993, s. 157-160.
- 84 Göllnitz 2020, s. 172f. og Skov 2005, s. 17-20.
- 85 Göllnitz 2019, s. 45-70.

Zusammenfassung

Der Beitrag befasst sich mit den Sühnemaßnahmen der nationalsozialistischen Petergruppe im deutsch-dänischen Grenzgebiet zwischen 1943 und 1945. Grundlage dafür war Hitlers „Gegenterror“-Befehl, mit dem der menschenverachtende Staatsterror des nationalsozialistischen Herrschaftssystems auch in Dänemark zum Alltag wurde. Fortan reagierte das deutsche Besatzungsregime auf die Mord- und Sabotageanschläge der diversen dänischen Widerstandsgruppen, indem es diese mit den gleichen Mitteln und im doppelten Umfang sühnte. Für einen getöteten Deutschen oder dänischen Nationalsozialisten sollte die Petergruppe mindestens zwei Angehörige oder Sympathisanten der Widerstandsbewegung ermorden.

Im Mittelpunkt des Beitrags steht die Region Nordschleswig. Obwohl zahlreiche Angehörige der deutschen Minderheit mit der Besatzungsmacht kollaborierten und die Region aufgrund der Grenznähe zum Deutschen Reich von hoher infrastruktureller Bedeutung war, blieb auch Nordschleswig nicht von den Sabotageaktionen und Auftragsmorden der Petergruppe verschont. Denn die von Hitler und Himmler befohlenen Vergeltungsmaßnahmen sollten möglichst zeit- und ortsnahe zu den Aktionen der Widerstandsbewegung erfolgen, um auch tatsächlich als Repressalien erkennbar zu sein. Anhand zahlreicher Quellen wird herausgearbeitet, welche Ziele die deutsche Besatzungsmacht mit dem „Gegenterror“ verfolgte und inwieweit die deutsch-dänische Grenzregion von dieser besonderen Form des Staatsterrors betroffen war. Um die regionale Dimension des „Gegenterrors“ zu verdeutlichen, werden daher drei unterschiedliche Vergeltungsmaßnahmen im Kontext der vorausgegangenen Aktionen des dänischen Widerstands analysiert.

Federal Union of European Nationalities

– belyst ud fra det danske og det tyske mindretal i perioden 1969-1978

AF ANNE RHEDER ANDERSEN

I perioden 1969-1978 oplevede den europæiske mindretalsunion Federal Union of European Nationalities (FUEN) en markant ændring, da deres mangeårige generalsekretær trådte tilbage den 13. september 1974. Det medførte en reorganisering, og her spillede det danske mindretal i Sydslesvig og det tyske mindretal i Sønderjylland en central rolle. I denne artikel undersøges FUEN's historie i denne periode nærmere med udgangspunkt i de to mindretal. Samtidig stilles spørgsmålene: Hvorfor involverede det danske og det tyske mindretal sig i FUEN's arbejde i disse år? Hvad var deres ambitioner og målsætninger?¹

Indledning

I 1949 blev den europæiske mindretalsunion Federal Union of European Nationalities (FUEN) oprettet under navnet "Union of Minorities and Regions". Oprettelsen foregik i to omgange: Beslutningen blev taget på en kongres i Paris i april 1949, og selve grundlæggelsen fandt sted på en kongres i Versailles i november 1949. Det skete i kølvandet på afslutningen af 2. verdenskrig, da der på dette tidspunkt var opstået et ønske om og et behov for et tættere europæisk samarbejde.² Af den grund stod vesteuropæiske føderalistiske og regionalistiske bevægelser i centrum for oprettelsen af den nye mindretalsunion, hvis formål var at skabe et øget føderalt samarbejde. Mindretalsanliggender indgik kun som en del af dette.³ I løbet af de næste år udviklede unionen sig dog til at være et internationalt mindretalssamarbejde på tværs af mange europæiske grænser med henblik på at fremme nationale mindretal og folkegruppers vilkår og rettigheder.⁴ Det skete, fordi unionens medlemssammensætning efterhånden ændrede karakter. Stadig færre føderalistiske og regionalistiske bevægelser var aktive, mens stadig flere nationale mindretal og folkegrupper blev medlemmer. Dette gjaldt blandt andet for det danske mindretal i Sydslesvig og for det tyske mindretal i Sønderjylland, da de – gennem deres respektive pa-

raplyorganisationer Sydslesvigsk Forening (SSF) og Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN) – blev medlemmer af FUEN i 1951.⁵ Særligt repræsentanter fra det danske mindretal indtog tidligt en aktiv rolle og bidrog gennem deres deltagelse til denne udvikling.⁶ Udviklingen blev videreført af rigsdanskeren Povl Skadegård, der blev konstitueret som generalsekretær i 1952 og valgt til posten i 1954, og den blev manifesteret i 1956 ved en navneændring til "Federal Union of European Nationalities". I de efterfølgende to årtier fortsatte Povl Skadegård sit virke. I samarbejde med sin hustru, Jytte Skadegård, forvaltede han FUEN's aktiviteter med stort engagement og idealisme. Dette var afgørende for FUEN's overlevelse, idet medlemstallet voksede, og organisationen fik stadig større gennemslagskraft, trods interne udfordringer, særligt af økonomisk art.⁷

Det første årti af FUEN's historie var således forbundet med strukturelle og formålsbestemte forandringer, hvilket står grundigt beskrevet i det videnskabelige bidrag af Jørgen Kühl "Federal Union of European Nationalities. An Outline of History".⁸ Her nævner Jørgen Kühl den mangeårige generalsekretær Povl Skadegårds tilbagetræden den 13. september 1974 som en anden central begivenhed i FUEN's historie. Da Povl Skadegård i sit virke som generalsekretær fra 1952-1974 som

Povl Skadegård (1910-1977) blev konstitueret som generalsekretær i FUEN i 1952, hvorefter han blev valgt til posten i 1954. Han fortsatte sit arbejde som generalsekretær indtil 1974. Det gjorde han med stort engagement og idealisme. Herefter fungerede han som rådgiver indtil sin død i 1977. Kilde: Hørsholm Lokalkiv.

nævnt havde haft stor indflydelse på FUEN's arbejde og organisation, medførte hans tilbagetræden et tomrum. Repræsentanter fra andre mindretal og folkegrupper skulle nu udfylde tomrummet og videreføre det fortsatte internationale mindretalssamarbejde i FUEN, hvilket uundgåeligt førte til en reorganisering af organisationen. I denne reorganisering spillede repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal en central rolle, og begge mindretal var meget engageret i FUEN's arbejde.⁹ Dog er det danske og det tyske mindretals deltagelse i FUEN på dette tidspunkt generelt kun sporadisk beskrevet, og derfor er det relevant og interessant at undersøge FUEN's historie med udgangspunkt i det danske og det tyske mindretal i årene såvel før som efter Povl Skadegårds tilbagetræden i 1974 for at kunne se denne ændring i et større perspektiv.¹⁰ I den forbindelse er det interessant at stille spørgsmålene: Hvorfor involverede de to mindretal sig overhovedet i det internationale mindretalssamarbejde i FUEN samt med hvilke mål for øje?

Denne artikel indeholder således en undersøgelse af FUEN's historie i perioden 1969-1978 med udgangspunkt i det danske og det tyske mindretal samt en undersøgelse af disse mindretals ambitioner og målsætninger med FUEN's arbejde i samme periode.

Dette gøres gennem en todelt analyse, der består dels af en analyse af det danske og det tyske mindretals situation i det dansk-tyske grænse-land i 1970'erne og dels af en analyse af det danske og det tyske mindretals deltagelse i og deres samarbejde inden for FUEN.

For at skabe overblik over sidstnævnte del af analysen bliver periodisering anvendt som et overordnet, metodisk greb. Analysen bliver underinddelt i følgende perioder: 1969-1974 og 1974-1978. Dette begrundes hovedsageligt ud fra markante ændringer i FUEN's ledelse, der skabte grobund for ny udvikling. I 1969 blev Friedl Volgger, repræsentant fra det tyske mindretal i Sydtyrol, valgt som præsident og stillede sig kritisk over for Povl Skadegårds forvaltning af FUEN's aktiviteter. Fire år senere overtog Hans Ronald Jørgensen, repræsentant fra det danske mindretal i Sydslesvig, denne post. Under sidstnævntes embede trådte Povl Skadegård tilbage. Det gjorde han den 13. september 1974, skæringspunktet i denne periodisering. Olav Meinhardt, som også repræsenterede det danske mindretal i Sydslesvig, overtog efterfølgende posten som generalsekretær, og i samarbejde med Hans Ronald Jørgensen reorganiserede de FUEN. Da korrespondancen og arbejdet omkring dette først ebbede ud i 1978, danner dette år afslutningen på denne analyse.

Hans Ronald Jørgensen (1915-2002) var generalsekretær i det danske mindretals paraplyorganisation Sydslesvigsk Forening i perioden 1956-1982. Derudover var han i perioden 1973-1977 præsident i FUEN. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Det kildemæssige grundlag består af et bredt udvalg af dokumenter, herunder korrespondancer, årsberetninger og statutter i FUEN samt informations- og opinionsartikler om FUEN. Kildematerialet er udvalgt på baggrund af, hvorvidt det er egnet til at kunne belyse det danske og det tyske mindretals deltagelse i FUEN, særligt deres ambitioner og målsætninger med dette arbejde. Det stammer fra fire arkiver med tilknytning til såvel det danske som det tyske mindretal: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Deutsches Archiv Nordschles-

wig, Arkiv for Flensburg Avis og E-Archiv des Nordschleswigers. Oprindeligt var det meningen, at der også skulle inddrages kildemateriale fra FUEN's eget arkiv. Dette var af administrative årsager ikke muligt. Arkivet er kun tilgængeligt efter skriftlig tilladelse fra FUEN's generalsekretær, og det lykkedes mig ikke at få en sådan skriftlig tilladelse, trods flere henvendelser. Det kan være problematisk, men når det alligevel vurderes, at det anvendte kildemateriale er tilstrækkeligt, skyldes det to faktorer. For det første havde det danske og det tyske mindretal stor indflydelse i FUEN i perioden 1969-1978.¹¹ Derfor vil det væsentligste kildemateriale være at finde i deres arkiver. For det andet udfyldes manglende perspektiver ved hjælp af det førnævnte videnskabelige bidrag "The Federal Union of European Nationalities. An Outline of history" af Jørgen Kühl, da det bygger på originalt kildemateriale fra FUEN's eget arkiv.¹²

Mindretallenes situation i grænselandet i 1970'erne

I 1970'erne var situationen for mindretallene i det dansk-tyske grænseland grundlæggende præget af tre udviklinger, der strakte sig flere årtier tilbage: en stabilisering af mindretallene i henhold til vilkår og rettigheder, en omdefinering af mindretallene og en europæisering af mindretallene.

Mindretallene i det dansk-tyske grænseland stod i 1970'erne på et solidt grundlag. Det skyldes, at mindretallene gennem vedtagelsen af København-Bonn-erklæringerne af den 29. marts 1955 officielt fik garanteret deres rettigheder og vilkår som nationale mindretal. København-Bonn-erklæringerne var unilaterale regeringserklæringer, som var et resultat af bilaterale forhandlinger mellem Danmark og Vesttyskland. Sådanne regeringserklæringer havde ikke eksisteret forinden, selvom mindretallene var officielt anerkendte,¹³ og de var samtidigt et bevis for andre europæiske stater på, at etablering af officielle mindretalsordninger kan fremme fredelig sameksistens i grænseregioner.¹⁴ Derudover blev mindretallenes stabile grundlag styrket af gode, aktive relationer på tværs af den dansk-tyske statsgrænse. Disse relationer byggede på gensidighed, fordi betingelserne var de samme for mindretallene på hver side af grænsen. Det betød, at begge staters mindretalspolitiske kurs tilstræbte balance og symmetri i de forhold, der gjorde sig gældende for mindretallene. Princippet blev, at hvis den ene stat indskrænkede eller udvidede sine mindretalsrettigheder, kunne den anden stat gøre det samme.¹⁵

Derudover stod begge mindretal over for en omstillingsproces, der havde sine rødder i mindretallenes grundlæggelse ved grænsedragningen i 1920. De næste to årtier efter grænsedragningen blev det dansk-tyske grænseland formet af en grænsekamp. Begge mindretal kæmpede for en revision af den dansk-tyske statsgrænse. Et mål, der var en vigtig del af mindretallenes identitet og selvforståelse. Efter 2. verdenskrig måtte begge mindretal af forskellige årsager opgive dette mål. Det tyske mindretals nazificering havde gjort forholdet til Danmark anspændt, og for at sikre dets fortsatte eksistensgrundlag vedtog mindretallet en loyalitetserklæring den 1. december 1945. Her udtrykte det tyske mindretal sin fulde loyalitet over for den danske stat og anerkendte den dansk-tyske statsgrænse.¹⁶ Det tyske mindretal havde officielt opgivet deres grænserevisionskrav.¹⁷ Det danske mindretal havde været udsat for repressioner under 2. verdenskrig og ønskede at blive belønnet for deres standhaftighed. Derudover oplevede det danske mindretal i efterkrigstiden en opblomstring i sit medlemstal. I september 1946 tilbød de britiske myndigheder sågar en grænserevision.¹⁸ Efter megen diskussion takkede den danske regering nej. Det var en endegyldig bekræftelse af den dansk-tyske statsgrænse.¹⁹ Alle forudsætninger havde været til stede, men dette var ikke nok. Det danske mindretal opgav officielt sit grænserevisionskrav, om end enkelte stemmer i det danske mindretal stadig fastholdt dette mål.²⁰

Det betød, at det danske og det tyske mindretal måtte sande, at der ikke længere var udsigt til en ændring af den dansk-tyske statsgrænse. De ville begge forblive nationale mindretal. Samtidig var det, de havde kæmpet for og håbet på, væk.²¹ Af den grund var de nødt til at omdefinere sig selv. De skulle finde en ny vision og målsætning. Dette var en længerevarende proces, der begyndte efter 2. verdenskrig og fortsatte over flere årtier, hvorved det stadig påvirkede mindretallene i 1970'erne. Begge mindretal fandt mening i at være en kulturorganisation, mens specielt det tyske mindretal fandt mening i den gennemgribende europæisering, der fulgte efter 2. verdenskrig.

Denne europæisering udgjorde den tredje historiske udvikling, der påvirkede mindretallenes situation i det dansk-tyske grænseland.²² Såvel det danske som det tyske mindretal mærkede europæiseringen, men de opfattede den forskelligt.²³ Det tyske mindretal havde en udtalt pro-europæisk holdning.²⁴ Denne opstod ikke umiddelbart efter afslutningen på 2. verdenskrig, men den udviklede sig over tid. Først i løbet af 1960'erne dannede den pro-europæiske holdning ryggraden i

det tyske mindretal.²⁵ Forklaringen på denne pro-europæiske holdning lå i mindretallets søgen efter en ny vision og målsætning efter 2. verdenskrig. Med europæiseringen fik det tyske mindretal nemlig et klart formål internt, men også eksternt over for det danske flertal. De kunne vise, at de havde opgivet grænserevisionskravet, og det manifesterede deres loyalitet over for den danske stat. Samtidig gav europæiseringen mindretallet en legitim basis for et skifte væk fra mindretallets nationalsocialistiske fortid. Europæiseringen bidrog således til det tyske mindretals fortsatte eksistens.²⁶ Inden for det danske mindretal var indstillingen til en europæisering mere ambivalent, da europæiseringen som udgangspunkt ikke var forenelig med det danske mindretals verdensbillede. For det første udfordrede et samlet Vesteuropa mindretallets opfattelse af Vesttyskland som national modpart.²⁷ Grænsen havde en beskyttende funktion i forhold til Danmark og dansk kultur, og en europæisering ville kunne udviske denne grænse.²⁸ For det andet var det danske mindretals identitet forbundet med Danmark og dets politiske ideer. Mindretallet afspejlede danskernes holdninger, og Danmark vendte sig mod Storbritannien inden for handel og mod Norden i kulturelle anliggender. Vesttyskland var ikke en del af dette billede, og derfor var det sværere for det danske mindretal at forene sig med europæiseringen, hvor Vesttyskland var blandt foregangslandene.²⁹ Denne skepsis gjaldt dog ikke alle medlemmer af det danske mindretal. Her blev der også opbygget politiske kontakter på tværs af grænser og åbnet op for europæisk samarbejde.³⁰

Et konkret eksempel på europæiseringen af det danske og det tyske mindretal var deres parathed til at deltage i den europæiske mindretalsunion, Federal Union of European Nationalities (FUEN). I 1950, året efter FUEN's grundlæggelse, deltog repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal for første gang i en generalforsamling i FUEN. Da mindretallene endnu ikke var medlemmer, fulgte de blot drøftelserne om FUEN's aktiviteter. Dette involverede blandt andet forslag til et fremtidigt øget fokus på mindretalsanliggender i Europarådet. Med dette var mindretallenes interesse blevet vakt. I 1951 afholdt FUEN en kongres i København med deltagelse af repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal. Under denne kongres kom spørgsmålet om det danske mindretal i Sydslesvig til at spille en afgørende rolle. Det skete dels på grund af den geografiske placering af kongressen, og dels fordi dette spørgsmål var centralt i den danske befolkning. Repræsentanter fra det danske mindretal involverede sig aktivt i denne kongres. Efter-

følgende meldte både det danske mindretals paraplyorganisation, SSF, og det tyske mindretals paraplyorganisation, BDN, sig ind i FUEN.³¹

Federal Union of European Nationalities (FUEN)

Da omdrejningspunktet i denne artikel er det danske og det tyske mindretals deltagelse i FUEN i perioden 1969-1978, rejser det spørgsmålet: Hvordan så FUEN ud på dette tidspunkt? Hvilke forudsætninger, sammenhænge og problematikker mødte det danske og det tyske mindretal i FUEN?

FUEN bestod af tre grundlæggende organer: en hovedbestyrelse, en kongres og et præsidium med tilhørende generalsekretariat. Hovedbestyrelsen afholdt en række lukkede møder med henblik på forslag til resolutioner eller statutændringer samt valg til præsidiet, der senere blev forelagt til afstemning og godkendelse på en kongres.³² Kongressen var et større, årligt tilbagevendende møde for deltagere fra alle medlemsorganisationer, og den havde to funktioner, nemlig en besluttende og en informerende. Førstnævnte indebar afstemning om forslag udarbejdet af hovedbestyrelsen. Sidstnævnte indbefattede et offentligheds- og informationsarbejde med henblik på udveksling af viden, erfaringer og holdninger til aktuelle, europæiske mindretalsproblematikker.³³ Den daglige ledelse hørte under præsidiet og generalsekretariatets ansvarsområde, og det indebar dels administrative opgaver såsom planlægning af kongresser, dels et større informations- og publiceringsarbejde.³⁴

Blandt FUEN's medlemmer hørte flere europæiske, nationale mindretal og folkegrupper, heriblandt det danske mindretal i Sydslesvig, det tyske mindretal i Sønderjylland, det tyske mindretal i Sydtyrol og bretonerne i Bretagne.³⁵ Disse var repræsenteret gennem deres pågældende paraplyorganisation og havde betegnelsen *ordinære medlemmer*. Derudover havde andre interesserede, for eksempel enkeltpersoner, institutioner og foreninger, mulighed for at blive medlemmer, om end med et mere perifert medlemskab, såkaldte *korresponderende medlemmer*.³⁶ Det var medlemsregulerede kontingenter og donationer, der finansierede FUEN's arbejde.

Den officielle målsætning for dette arbejde var forbedring af vilkår for europæiske mindretal og folkegrupper. Forbedring af vilkår omfattede dels en bevarelse af det pågældende nationale mindretal eller folkegruppes nationale egenart, sprog, kultur samt rettigheder, og dels oprettelsen af en international anerkendt folkegrupperet.³⁷

For at opnå denne målsætning havde FUEN grundlæggende tre redskaber til rådighed. For det første kunne FUEN rette skriftlig henvendelse til myndigheder eller statsoverhoveder med appel om forbedring af konkrete vilkår for europæiske mindretal.³⁸ For det andet kunne FUEN synliggøre europæiske mindretal for eksempel gennem afholdelse af foredrag og repræsentationer i andre europæiske institutioner.³⁹ For det tredje havde FUEN mulighed for at udvide sit medlemstal og derigennem få en større, europæisk rækkevidde.⁴⁰

Perioden 1969-1974: avislederfejde og samarbejdsvanskeligheder i det dansk-tyske grænseland

Det danske og det tyske mindretal havde altså samme udgangspunkt i det dansk-tyske grænseland i perioden 1969-1974, da begge mindretal stod på et stabilt grundlag i henhold til vilkår samt rettigheder, de måtte omdefinere deres målsætning, og de blev begge konfronteret med den igangværende europæisering.

Derudover arbejdede det danske og det tyske mindretal sammen inden for rammerne af FUEN, men i det dansk-tyske grænseland skabte samarbejdet mellem dem udfordringer.

Dette fremgik blandt andet af en debat mellem chefredaktør for det danske mindretals avis Flensborg Avis, Karl Otto Meyer, og chefredaktør for det tyske mindretals avis Der Nordschleswiger, Jes Schmidt.

Jes Schmidt (1916-1979) fra det tyske mindretal var politiker og redaktør. Fra 1946 var han redaktør for Der Nordschleswiger, hvor han senere overtog posten som chefredaktør fra 1953-1979. I perioden 1965-1973 var han desuden medlem af kontaktudvalget for det tyske mindretal i København, hvorefter han blev medlem af Folketinget frem til sin død i 1979. I FUEN var han vicepræsident i perioden 1967-1979. Kilde: Deutsches Archiv Nordschleswig, Sønderborg.

Selvom debatten tog udgangspunkt i to enkeltpersoners holdninger, var den samtidig karakteristisk for denne tid. Debatten var én blandt mange. Den omhandlede forholdene i det dansk-tyske grænseland, og den foregik som vanlig gennem lederartikler i de pågældende aviser. Karl Otto Meyer kritiserede *Der Nordschleswiger*, og Jes Schmidt svarede igen.⁴¹

Karl Otto Meyer ønskede at forklare en igangværende strid mellem de førnævnte mindretalsaviser. Anledningen var, at mindretallene sagtes kunne samarbejde i FUEN, men ikke i det dansk-tyske grænseland. Karl Otto Meyer forklarede ikke årsagerne til det gode samarbejde i FUEN, men han nævnte flere forhold i det dansk-tyske grænseland som forklaring på striden. *Der Nordschleswiger* havde blandt andet berettet om det danske mindretals store økonomiske tilskud fra såvel den tyske som den danske stat, men ikke om deres egne tilskud, og derudover havde *Der Nordschleswiger* påstået, at det danske mindretal var bedre stillet end det tyske mindretal, grundet den danske valglov.⁴² Jes Schmidt svarede på forholdene i det dansk-tyske grænseland, men forklarede heller ikke årsagerne til det gode samarbejde i FUEN. Han skrev blot følgende: "Hvad den fælles opfattelse af dansk-tyske interesser i grænselandet angår, burde den ikke kun begrænse sig til det gode samarbejde mellem de to grupper i mindretalsunionen FUEN."⁴³

Det danske og det tyske mindretal samarbejdede altså hverken politisk eller principielt i det dansk-tyske grænseland i perioden 1969-1974, men gjorde det rent praktisk inden for rammerne af FUEN. Det var et samarbejde, som begge mindretal tog et aktivt valg om at deltage i, og derfor er det interessant at undersøge deltagelsen nærmere.

Forbedring af vilkår for europæiske mindretal

I starten af 1970'erne stod FUEN's interne procedurer flere gange til diskussion. Hver gang gav det anledning til, at repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal gav udtryk for deres målsætning med og motivation for deres deltagelse i FUEN's arbejde.

Povl Skadegård udtrykte i november 1970 sin utilfredshed vedrørende FUEN's interne procedurer til Hans Ronald Jørgensen, repræsentant for det danske mindretal i FUEN. Povl Skadegård rettede sin kritik mod FUEN's manglende handlingsrum. For at FUEN kunne gribe ind i en sag, krævede det nemlig en forudgående aftale med det pågældende mindretal.⁴⁴ Dertil svarede Hans Ronald Jørgensen på vegne af sit

mindretal, at Povl Skadegård skulle være opmærksom på mindretals forskellighed:

Vi – for eksempel – der har en stærk organisation og en meget selvbevidst ledelse, ønsker naturligvis ikke, at der rettes henvendelse for eks. til landsregeringen i Kiel på vore vegne, undtagen hvis vi selv har bedt om det. Vi kan stå på egne ben og har ikke brug for nogen 'overstyrelse' og præcis det samme gør sig gældende for vore nordslesvigske og sydtyrolske venner.⁴⁵

Ifølge Hans Ronald Jørgensen skulle FUEN holde sig væk fra mindretalsanliggender i det dansk-tyske grænseland. Han udtalte sig ikke kun på vegne af det danske mindretal, men også på vegne af det tyske mindretal. Det kunne han, fordi det tyske mindretal som tidligere nævnt havde samme vilkår som det danske mindretal.

Et år senere blev diskussionen om FUEN's interne procedurer endnu engang bragt på banen. Denne gang, fordi chefredaktør for Flensborg Avis Karl Otto Meyer bebrejdede FUEN for dens manglende indsats i det dansk-tyske grænseland, altså stik modsat Hans Ronald Jørgensens udtalelse. Karl Otto Meyer mente, at FUEN burde have sørget for større økonomisk støtte til det danske mindretal fra den vesttyske stat. Povl Skadegård reagerede på bebrejdelserne. I et brev, skrevet den 14. juni 1971, henvendte han sig til blandt andet Hans Ronald Jørgensen. Her benyttede Povl Skadegård FUEN's begrænsede handlingsrum som modargument og påpegede i den forbindelse, at Hans Ronald Jørgensen havde givet udtryk for, at "SSF [Sydslesvigsk Forening] kun er medlem af FUEV⁴⁶ for dermed at kunne yde støtte til andre mindretal, der er ringere stillet".⁴⁷ Bebrejdelserne af FUEN's manglende indgriben, som Karl Otto Meyer fremførte, var altså et udtryk for hans personlige holdning. Han var modstander af den europæisering, som FUEN repræsenterede.⁴⁸

Gennem Hans Ronald Jørgensens udtalelser blev det tyske mindretal repræsenteret i denne diskussion. På baggrund af det forhåndenværende materiale kan det siges, at udtalelser fra medlemmer af det tyske mindretal stemte overens med det, som Hans Ronald Jørgensen havde påpeget.

En af disse udtalelser faldt til en regionalkongres i Jaruplund, Flensborg, afholdt af FUEN fra den 8. til den 11. maj 1972.⁴⁹ På programmet var flere oplæg, heriblandt et oplæg med titlen "Mindretalsordninger

i Nordeuropa” af Rudolf Stehr, det tyske mindretals generalsekretær i BDN i perioden 1953-1973.⁵⁰ Dette oplæg var interessant, fordi Rudolf Stehr, der var involveret i FUEN's arbejde og derigennem havde et indgående kendskab til FUEN's muligheder, beskrev formålet med FUEN. Som udgangspunkt var dette ikke nødvendigvis lig det tyske mindretals målsætning for deres deltagelse i FUEN, men fordi Rudolf Stehr var én af de mest indflydelsesrige personer i det tyske mindretal, påvirkede han mindretallets politiske linje.⁵¹ Samtidig betød placeringen af regional kongressen, at det tyske mindretal var rigt repræsenteret, og derfor blev budskabet videregivet til flere af det tyske mindretals medlemmer.⁵²

Indholdet fra dette oplæg blev gengivet i en artikel i *Der Nordschleswiger*, den 13. maj 1972. Ifølge Rudolf Stehr fungerede FUEN som et forum for erfaringsudveksling. Denne erfaringsudveksling kunne og skulle skabe incitament til forbedring af vilkår for de enkelte mindretal, dog ville det ikke være muligt at opnå et fælles grundlag for alle europæiske mindretal, grundet deres forskellighed.⁵³

Det betød altså, at det tyske mindretal deltog for at skabe grundlag for forbedring af vilkår for europæiske mindretal. Det samme, som Hans Ronald Jørgensen tidligere havde udtalt for det tyske mindretal.

Såvel det danske som det tyske mindretal begrundede deres deltagelse i FUEN med en forpligtelse og ansvarsfølelse over for dårligt stillede mindretal i Europa. Denne forpligtelse og ansvarsfølelse hang tæt sammen med én af de tidligere beskrevne historiske udviklinger i det dansk-tyske grænseland: stabilisering af mindretalsvilkår og -rettigheder. Fordi det danske og det tyske mindretal havde gode vilkår og rettigheder, havde de forudsætningerne for at kunne hjælpe andre mindretal. Det danske og det tyske mindretal så sig selv som inspiration for en europæisk model. Det var afgørende for, at de kunne bruge deres deltagelse i FUEN som et led i den førømtalte omdefinering af mindretallene. Drivkraften for såvel det danske som det tyske mindretals deltagelse i FUEN var dermed grundlæggende den samme, nemlig at få en ny vision og målsætning.

Gensidig respekt og dialog

I det dansk-tyske grænseland herskede der som tidligere nævnt en opfattelse af, at mindretallene kunne samarbejde inden for rammerne af FUEN. Men hvordan foregik dette samarbejde rent praktisk? Hvordan

var den direkte kommunikation og interaktion mellem repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal?

I maj 1969 blev samarbejdet mellem repræsentanter for det danske og det tyske mindretal inden for FUEN for alvor sat på prøve. De stod over for en udfordring, der potentielt kunne udløse en konflikt. Det skete ikke. Situationen opstod i forbindelse med FUEN's præsidentvalg i 1969. En repræsentant fra det slovenske mindretal i Kärnten, Valentin Inzko, skulle indstilles som præsidentkandidat, men grundet problemer internt i det slovenske mindretal var dette ikke længere en mulighed.⁵⁴ Der skulle derfor hurtigt findes en ny præsidentkandidat, og her blev Jes Schmidt fra det tyske mindretal foreslået. Dette igangsatte en længerevarende korrespondance mellem repræsentanter fra det danske mindretal, det tyske mindretal og FUEN's generalsekretariat.⁵⁵ Jes Schmidt og Rudolf Stehr krævede en accept fra det danske mindretal, mere specifikt fra SSF.⁵⁶

Det danske mindretal ønskede ikke Jes Schmidt som præsidentkandidat. Argumentationen herfor var forskellig alt efter, hvem den blev fremført overfor.

I et brev fra den 22. april 1969 til Frederik Paulsen, bosat i Sverige, men repræsentant for det frisiske mindretal, forklarede Hans Ronald Jørgensen afvisningen af Jes Schmidts kandidatur under henvisning til usikkerhed om Jes Schmidts holdninger vedrørende tyske flygtningeorganisationer. Frederik Paulsen blev desuden spurgt, om han ville stille op som præsidentkandidat.⁵⁷ Få dage senere, den 26. april 1969, accepterede han kandidaturet.⁵⁸

Med Frederik Paulsens kandidatur kunne Hans Ronald Jørgensen forelægge et konkret alternativ til Jes Schmidt og samtidig bruge dette i argumentationen over for Jes Schmidt og Rudolf Stehr, så det ikke fremstod som en afvisning af Jes Schmidt og af det tyske mindretal. Hans Ronald Jørgensen argumenterede nemlig på følgende måde i et brev fra den 22. april 1969: På vegne af SSF ville han i stedet foreslå Frederik Paulsen som præsidentkandidat, efterfulgt af en opremsning af fordelene ved Frederik Paulsen, særligt hans muligheder for bedre kontakt til det svenske mindretal i Finland, samerne i Nordnorge og friserne i Sydslesvig. Derudover havde det danske og det tyske mindretal allerede stillet med hver sin præsident til FUEN.⁵⁹

På en lignende måde forklarede Hans Ronald Jørgensen indstillingen af Frederik Paulsen som præsidentkandidat til Povl Skadegård i et brev den 26. april 1969. Hans Ronald Jørgensen argumenterede for,

at årsagen til afvisningen af Jes Schmidts kandidatur i hvert fald ikke bundede i en modvilje over for det tyske mindretal: "Vi [Sydslesvigsk Forening] bakkede i sin tid enstemmigt op bag Hans Schmidt [fra det tyske mindretal]. Det har altså intet med nogen anti-tysk indstilling at gøre!"⁶⁰

Jes Schmidt og Rudolf Stehr blev altså præsenteret for andre argumenter end dem, som Frederik Paulsen var blevet præsenteret for. Anvendelsen af forskellige argumenter vidnede om en forsigtighed fra Hans Ronald Jørgensens side. Overfor Jes Schmidt og Rudolf Stehr anlagde Hans Ronald Jørgensen en positiv vinkel. Her blev det ikke et spørgsmål om, hvorvidt det danske mindretal kunne stole på Jes Schmidts holdning til og håndtering af tyske flygtningeorganisationer, men snarere et spørgsmål om fordelene ved Frederik Paulsen. Hans Ronald Jørgensen undgik dermed udtalelser eller forklaringer, der potentielt kunne skabe konflikt mellem det danske og det tyske mindretal. Hverken Jes Schmidt eller Frederik Paulsen blev dog præsident for FUEN. Sideløbende med denne brevudveksling stillede Friedl Volgger fra det tyske mindretal i Sydtyrol op som præsident, og han vandt præsidentkandidaturet, mens Jes Schmidt og Frederik Paulsen blev vicepræsidenter.⁶¹

Derudover bestod arbejdet i FUEN, der krævede det danske og det tyske mindretals samarbejde, i perioden 1969-1974 af praktiske gøremål. I marts 1972 påbegyndte FUEN's generalsekretariat for eksempel planlægningen af en regionalkongres i det dansk-tyske grænseland. Dele af planlægningen foregik via generalsekretær Povl Skadegårds kone, Jytte Skadegård, mens andre dele, for eksempel rejseudgifter, blev ordnet internt blandt mindretallene.⁶² Samarbejdet mellem repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal om praktiske gøremål forløb gnidningsfrit. Det hang dels sammen med, at sådanne gøremål ikke gav anledning til konflikter, og dels sammen med mindretallenes målsætning med og motivation for arbejdet i FUEN. Begge mindretal brugte som tidligere nævnt FUEN's arbejde som et led i en omdefinering af deres målsætning som mindretal i det dansk-tyske grænseland. Da begge mindretal havde behov for denne omdefinering, havde de interesse i at få samarbejdet til at fungere inden for FUEN. Samtidig var det konfliktstof, der havde været omkring deres tidligere målsætning, en grænserevision, elimineret, om end enkelte stemmer i det danske mindretal fastholdt dette håb.⁶³

Personlige konflikter, hård tone og forsinkelser i kommunikation

Samarbejdet mellem repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal stod i kontrast til det samarbejde, der foregik mellem de øverste instanser i FUEN i perioden 1969-1974. Sidstnævnte var nemlig præget af en hård tone, personlige konflikter og manglende tilbagemelding på breve. Dette kunne skade FUEN's arbejde og dermed svække det danske og det tyske mindretals interesse for at deltage, da mindretallene af den grund ville få sværere ved at realisere deres målsætning med deltagelsen i FUEN.

De første ansatser til en stor konflikt begyndte i de første måneder af 1969.⁶⁴ Hidtil havde generalsekretær Povl Skadegård ført en enerådlig forvaltning af FUEN's daglige arbejde, men medlemmer af FUEN's præsidium, herunder præsident Friedl Volgger, der repræsenterede det tyske mindretal i Sydtyrol, begyndte i stigende grad at udøve kritik over for arbejds- og beslutningsfordelingen i FUEN.⁶⁵ Povl Skadegård mærkede selv denne begyndende, indskrænkede handlingsfrihed, og udsigterne dertil medførte en stigende utilfredshed hos ham. Dette udviklede sig hurtigt til en personlig konflikt mellem Povl Skadegård og Friedl Volgger.

Det var tydeligt, at samarbejdet ikke fungerede mellem Friedl Volgger og Povl Skadegård. De havde en tvist præget af usaglige argumenter, personlige angreb samt uenigheder om arbejdsfordelingen.⁶⁶ I udgangspunktet involverede dette kun de to parter, men den dårlige stemning påvirkede hele FUEN.⁶⁷ I august 1970 blev der sågar indkaldt til et møde angående samarbejdsvanskeligheder.⁶⁸ Lettere ironisk gav mødeindkaldelsen anledning til, at den personlige konflikt mellem Povl Skadegård og Friedl Volgger blussede op. Povl Skadegård havde sendt flere indkaldelser og rykkerbreve til Friedl Volgger, men uden at få en tilbagemelding. Kommunikationen fungerede ikke.⁶⁹ Selve mødet om samarbejdsvanskelighederne havde heller ingen effekt, og den personlige konflikt mellem Povl Skadegård og Friedl Volgger fortsatte.⁷⁰

Samarbejdet mellem præsidiets og generalsekretariatet, personificeret gennem henholdsvis Povl Skadegård og Friedl Volgger, var udfordret. Men det var ikke kun mellem FUEN's øverste organer, at der var udfordringer, også FUEN's medlemsorganisationer var genstand for samarbejdsvanskeligheder.

FUEN blev som nævnt finansieret gennem donationer og medlemsregulerede kontingenter, men dette var ikke nok. I et brev, skrevet den 18. november 1970, henvendte Povl Skadegård sig til Hans Ronald Jørgensen angående et møde om FUEN's fremtidsmuligheder. Det sidste punkt på dagsordenen var "FUEN's håbløse økonomi".⁷¹ At FUEN var i økonomiske vanskeligheder, var ikke noget nyt. FUEN havde allerede fra dens grundlæggelse i 1949 været i økonomiske vanskeligheder, hvilket påvirkede FUEN's muligheder.⁷² Det manglende økonomiske råderum kunne potentielt forhindre medlemsorganisationerne i at få opfyldt deres målsætninger med deltagelsen i FUEN.

Et tidstypisk eksempel var følgende situation, der fremgik af et brev, skrevet den 21. april 1970, fra Povl Skadegård til Hans Ronald Jørgensen:

I øvrigt er situationen omkring de 4.000 DKr., som i Straßbourg stilledes til udsigt til ekstra dækning af rejseudgifter i 1970, den, at vi – hvis vi udklammer dit velkomne bidrag til dækning af underskud i 1969 – til dato ikke har modtaget en øre hverken fra Sudetendeutscher Rat, Südtiroler Volkspartei eller Bund Deutscher Nordschleswiger. Meget formelt heller ikke fra jer. [...] vil allerede nævne nu at situationen er ret vanskelig. Så vanskelig, at jeg på forhånd låner kongresskassen hele min valutabeholdning, der repræsenterer en værdi af ca. 2.000 DKr.⁷³

I denne periode var FUEN's regnskab i minus, og Povl Skadegård postede selv penge i FUEN for at dække sådanne underskud.⁷⁴ Flere af FUEN's medlemsorganisationer viste velvilje over for at finde en fælles løsning på de økonomiske problemer. Fire medlemsorganisationer ville, udover betaling af det normale kontingent, dække rejseudgifter for det kommende år, nemlig SSF, BDN, Sudetendeutscher Rat og Südtiroler Volkspartei. At det netop var disse medlemsorganisationer, skyldtes to forhold. De var dels de største medlemsorganisationer i FUEN, og de havde dels de bedste forudsætninger for at yde økonomisk støtte, grundet stabile vilkår i deres pågældende grænseregion.⁷⁵

Perioden 1974-1978: nye tider i FUEN

Den mangeårige generalsekretær Povl Skadegård trådte tilbage den 13. september 1974 efter 22 års virke. I to årtier havde Povl Skadegård præget FUEN med sit engagement og idealisme. Han havde – sammen med sin kone Jytte Skadegård – været involveret i størstedelen af FUEN's arbejde, men nu var det slut. Det skete som en personlig reaktion på Jytte

På billedet ses en række deltagere ved FUEN's kongres i 1970, der blev afholdt i Eisenstadt, Østrig. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Skadegårds død i februar 1974.⁷⁶ Herefter fulgte en større reorganisering, hvor repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal spillede en afgørende rolle. Efter Povl Skadegårds tilbagetræden overtog en repræsentant fra det danske mindretal, Olav Meinhardt, denne post. Samtidig besad endnu en repræsentant fra det danske mindretal, Hans Ronald Jørgensen, præsidentembedet i FUEN.⁷⁷ Det tyske mindretal var, ligesom tidligere, repræsenteret i FUEN's præsidium gennem Jes Schmidt, der bestred embedet som vicepræsident i perioden 1967-1979.

De daglige gøremål

I perioden 1974-1978 drejede samarbejdet mellem det danske og det tyske mindretal inden for FUEN sig ligesom tidligere om praktiske gøremål. Nu stod mindretallene dog oftere i direkte kontakt med hinanden, fordi personstrukturerne var ændret i FUEN. For eksempel skrev

Stemmingsbillede fra FUEN's kongres i Eisenstadt i 1970.
Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Hans Ronald Jørgensen den 2. oktober 1974 et brev til Jes Schmidt fra det tyske mindretal. Henvendelsen vedrørte FUEN's kommende møde i præsidiat i København den 7. oktober 1974.⁷⁸ Lidt over et år senere, den 30. december 1975, sendte Hans Ronald Jørgensen breve til blandt andet Jes Schmidt angående hotelreservationer til den kommende mindretalskongres i Skotland.⁷⁹ Få måneder senere, den 3. februar 1976, sendte Hans Ronald Jørgensen sin beretning vedrørende FUEN's arbejde i det forgange år til medlemmer af FUEN's præsidium, herunder Jes Schmidt.⁸⁰ I forbindelse med et præsidiemøde i Hamburg sendte Hans Ronald Jørgensen den 1. august 1977 en skriftlig henvendelse til Jes Schmidt med en forespørgsel om, de skulle køre sammen.⁸¹ Tidligere havde Povl Skadegård eller hans kone Jytte Skadegård været inddraget i sådanne korrespondancer og fungerede således som et mellemlid i kommunikationen mellem repræsentanter fra det danske og det tyske mindretal. Nu var kontakten dels mere direkte og dels mere omfangsrig, fordi der fulgte flere opgaver med til embedet som generalsekretær.

Alt under kontrol

Med Olav Meinhardt som generalsekretær og Hans Ronald Jørgensen som præsident havde samarbejdet mellem de øverste instanser også skiftet karakter. Kun enkelte gange opstod der samarbejdsvanskeligheder mellem dem.

Olav Meinhardt kommenterede den 23. januar 1976 i et brev til Hans Ronald Jørgensen deres samarbejde direkte:

Som jeg vidst har sagt før er jeg kun glad for når DU tager noget af mit arbejde, på den anden side har jeg vist også sagt at det er mindre praktisk når vi kører noget sideløbende, og i dette tilfælde har jeg jo haft en del korrespondance med kopier til dig.⁸²

Hans Ronald Jørgensen var principielt enig, men tilføjede: "Jeg håber, at du foretrækker at have en præsident, der bestiller noget fremfor en, der lader dig være helt alene om det hele."⁸³ Olav Meinhardt og Hans Ronald Jørgensen forsøgte altså at finde en balance i deres samarbejde i FUEN.

Planlægningen af FUEN's kongres i Skotland i 1976 viste andre samarbejdsvanskeligheder. Oprindeligt skulle FUEN's kongres have været afholdt i løbet af marts, men mange af repræsentanterne fra FUEN's præsidium havde ikke mulighed for at deltage.⁸⁴ Af samme grund valgte Hans Ronald Jørgensen og Olav Meinhardt at udskyde mødet, men glemte at skrive til medlemsorganisationerne. I et brev til Olav Meinhardt, skrevet den 10. februar 1976, konstaterede Hans Ronald Jørgensen, at "[d]et er en grov forglemmelse af os. Jeg ved ikke, om vi kan tilføje et eller andet af almen interesse, f.eks. at vi har intervenseret i bretoner-sagen m.m."⁸⁵ Dagen efter havde Hans Ronald Jørgensen modtaget konvolutter fra Olav Meinhardt klar til udsendelse af denne besked, dog foranledigede dette følgende kommentar fra Hans Ronald Jørgensen: "Men jeg vil altså ikke længere være med til at udsende dine håndskrevne smørerier."⁸⁶

Samarbejdsvanskelighederne bestod i perioden 1974-1978 mere i forglemmelser og små irritationsmomenter end grove, personlige beskyldninger og kommunikationsvanskeligheder, som det havde været tilfældet i perioden 1969-1974 mellem Povl Skadegård og Friedl Volgger. Ifølge det forhåndenværende kildemateriale forekom disse samarbejdsvanskeligheder desuden sjældent. Dette vidnede også om, at det daglige arbejde mellem FUEN's generalsekretær og præsident, herunder arbejdsfordelingen, efterhånden blev mere struktureret og effektiviseret.⁸⁷

Repræsentation i Europa-Parlamentet eller ej

I perioden 1974-1978 var det tyske mindretals målsætning med deres deltagelse i FUEN i højere grad end tidligere rettet mod FUEN's europæiske ambitioner. I 1975 havde FUEN indledt et arbejde, der tilstræbte, at organisationen skulle få status som rådgivende medlem i Europa-Parlamentet, og ikke kun i Europarådet, som tidligere havde været målet.⁸⁸

Det tyske mindretals avis, *Der Nordschleswiger*, udgav den 22. juni 1976 en redegørelse for FUEN's forhandlinger om stemmeret for europæiske mindretal til Europa-Parlamentsvalg. Denne redegørelse blev rundet af med et kort interview med FUEN's vicepræsident, Jes Schmidt. I dette interview begrundede Jes Schmidt de europæiske ambitioner. Fordi Jes Schmidt var en central person i det tyske mindretal i kraft af sit hverv som politiker og chefredaktør for *Der Nordschleswiger*, var hans holdning toneangivende for mindretallets officielle linje.

Jes Schmidt sagde følgende til *Der Nordschleswiger*: "Jeg tror, at vi er på rette vej med FUEN og det indledende samarbejde med Europa-Parlamentet [...]. Godt nok går udviklingen i Europa langsomt, men for sent kan man altid komme. Mindretallene har heldigvis rettidigt involveret sig i samarbejdet."⁸⁹

Det tyske mindretal indgik i FUEN's arbejde for at sikre den europæiske udvikling. Det handlede om at sikre og øge europæiseringen.

Samme holdning gik igen i en årsberetning fra 1977 fra BDN. Her fremlagde det tyske mindretal sit arbejde fra det forgange år. Oprindeligt var årsberetningen blevet fremlagt mundtligt på et delegeretmøde, men den blev publiceret i en artikel den 27. november 1977 i *Der Nordschleswiger*, så den nu var tilgængelig for alle medlemmer af mindretallet.

I slutningen af artiklen blev deres deltagelse i internationale organisationer, deriblandt FUEN, beskrevet. Årsberetningen var et udtryk for mindretallets officielle linje, og her stod det klart, at det tyske mindretal var stærkt optaget af FUEN's nye europæiske ambitioner om at opnå status som rådgivende medlem i Europa-Parlamentet.⁹⁰ Andre artikler fra *Der Nordschleswiger* med referater fra FUEN's kongresser viste samme interesse.⁹¹

Dette fokus viser, at det tyske mindretal nu havde en udpræget forståelse for, at FUEN havde et europæisk potentiale. De europæiske ambitioner medførte et større engagement fra det tyske mindretals side,

fordi det tyske mindretal var udtalt pro-europæisk, og mindretallet brugte europæiseringen som et led i deres omdefinering efter at have opgivet deres tidligere mål, en grænserevision.

For det danske mindretal var målsætningen med deltagelsen i FUEN fortsat forbedring af vilkår for europæiske mindretal.

Dette kom til udtryk på det danske mindretals årsmøde i juni 1978. Her beskrev formand for SSF siden 1977, Ernst Vollertsen, deltagelsen i FUEN. Disse udtalelser angav den officielle linje i det danske mindretal, fordi Ernst Vollertsen talte som formand for SSF. Udtalelserne blev senere gengivet i en artikel i *Flensborg Avis* den 5. juni 1978: "Bretonerne, baskerne, irerne, kroaterne og andre, hvis vi igennem unionen kan være med til at forbedre deres leveforhold bare en lille smule, så er unionen ikke forgæves."⁹² Samme ordlyd fandtes i SSF's årsberetning, der var blevet udgivet i en artikel i *Flensborg Avis* den 5. juni 1978: "Det er unionens fornemste opgave at være et middel til at styrke mindretallenes stilling rundt omkring i Europa."⁹³

Mindretallet anvendte også samme begrundelse for deres deltagelse som i perioden 1969-1974, nemlig en forpligtelse og ansvarsfølelse over for dårligt stillede mindretal i Europa. Argumentationen var dog blevet endnu mere tydelig og direkte. *Flensborg Avis* udgav den 17. februar 1977 en kommentar skrevet af næstformand for det danske mindretals parti Sydslesvigsk Vælgerforening, Wilhelm Klüver. I denne kommentar beskrev Wilhelm Klüver indholdet fra et møde i Sydslesvigsk Samråd, et samarbejdsorgan for det danske mindretals organisationer. Flere af Samrådets medlemmer havde beklaget, at kun meget få var orienteret om FUEN's arbejde. Dette gav anledning til en diskussion om det danske mindretals interesse i deltagelsen i FUEN. Konklusionen om mindretallets deltagelse var følgende: "[...] danske i Sydslesvig bør vise solidaritet med de øvrige mindretal, blandt andet fordi den dag kunne komme, hvor den danske folkedel i Sydslesvig kunne få brug for det."⁹⁴

Inden for det danske mindretal blev FUEN's nye europæiske ambitioner vedrørende Europa-Parlamentet – i modsætning til det tyske mindretal – modtaget forskelligt. Det kom til udtryk gennem flere debatter, der afspejlede forskellige holdninger og samtidig viste, hvad der rørte sig i mindretallet. *Flensborg Avis* bragte den 6. maj 1978 en lederartikel skrevet af Karl Otto Meyer. Her fremlagde han følgende: "Man må håbe, at Ernst Vollertsen som formand for SSF, der er medlem af mindretals-unionen FUEV, også kan få bremset FUEV i deres arbejde for at lade EF overtage regionalpolitikken."⁹⁵ Det fremgik meget tydeligt,

at Karl Otto Meyer ikke var tilhænger af FUEN's nye ambitioner. Det hang sammen med, at han var kritisk over for europæiseringen og særligt over for det europæiske fællesskab, EF.⁹⁶ Tidligere havde Karl Otto Meyer været toneangivende for den politiske linje i mindretallet, men han blev udfordret af nye holdninger, der begyndte at komme frem i mindretallet.

Dette gav Ernst Vollertsen udtryk for i SSF's årsberetning fra 1978, der indeholdt mindretallets officielle linje og en opsummering af den generelle situation i mindretallet. En række principielle hovedpunkter fra årsberetningen blev gengivet i en kronik af Ernst Vollertsen i Flensborg Avis den 31. oktober 1978. Dette indbefattede også SSF's deltagelse i FUEN. SSF havde sammen med Sydslesvigsk Vælgerforening, det danske mindretals parti, som førmtalte Karl Otto Meyer repræsenterede i den slesvig-holstenske Landdag i Kiel 1971-1996, diskuteret FUEN's kurs. Som en opfølgning på FUEN's europæiske ambitioner fulgte spørgsmålet: "[H]vad mener man i Sydslesvig om det europæiske samarbejde?".⁹⁷ Ernst Vollertsen svarede derpå: "[V]i mener vidt forskelligt! Vor folkedel har nogle meget markante modstandere, men der er også markante tilhængere. I dette spørgsmål kan den enkelte udtale sig på sin organisations vegne eller give udtryk for sit personlige standpunkt, men ingen kan udtale sig på hele folkedelens vegne".⁹⁸

FUEN's nye ambitioner angående Europa-Parlamentet udløste sådanne debatter, fordi der i det danske mindretal var et ambivalent forhold til europæiseringen. Det var et udtryk for det opbrud, der foregik inden for det danske mindretal som følge af den førmtalte omdefinering af mindretallets målsætning.

Både for det danske og det tyske mindretal fungerede deltagelsen i FUEN fortsat som et led i deres omdefinering og derigennem som en del af deres nye identitet og selvforståelse. Dog var indholdet i mindretallenes målsætning for deres deltagelse forskellig. Det tyske mindretal fokuserede i højere grad på FUEN's nye europæiske ambitioner angående Europa-Parlamentet, mens det danske mindretal bevarede deres fokus på forbedring af mindretalsvilkår i Europa.

Konklusion

Denne artikel indeholder en undersøgelse af FUEN's historie i perioden 1969-1978 med udgangspunkt i det danske og det tyske mindretal samt en undersøgelse af disse mindretals ambitioner og målsætninger med FUEN's arbejde i samme periode. Sidstnævnte undersøgelse fokuserer på holdningen i mindretallenes ledelse og skal derfor ikke ses som et udtryk for, hvordan disse visioner og målsætninger blev opfattet i mindretallene som helhed.

Det danske mindretal i Sydslesvig og det tyske mindretal i Sønderjylland deltog i og samarbejdede inden for den europæiske mindretalsunion, Federal Union of European Nationalities (FUEN), i perioden 1969-1978. Centralt i denne periode stod den mangeårige generalsekretær, rigsdanskeren Povl Skadegårds tilbagetræden den 13. september 1974. Han havde i mange år tegnet organisationen, og en stor del af arbejdet var gået igennem ham. Så til trods for, at det danske og det tyske mindretal også tidligere havde været involveret i centrale opgaver såsom indstilling af præsidentkandidater og økonomisk støtte, indtog de nu en endnu mere central rolle i FUEN, hvor de fik et mere direkte samarbejde med hinanden og bestred de øverste poster i FUEN.

Det danske mindretal deltog i perioden 1969-1978 i FUEN med henblik på at forbedre mindretalsvilkår og -rettigheder i Europa. Dette blev begrundet med ansvarsfølelse og forpligtelse over for dårligt stillede mindretal. Det tyske mindretal havde i perioden 1969-1974 samme målsætning og motivation, men dette trådte i baggrunden i perioden 1974-1978 begrundet i FUEN's ambitioner om at opnå status som rådgivende medlem i Europa-Parlamentet.

Dermed kunne begge mindretal drage nytte af deres deltagelse i FUEN til at opstille nye visioner og målsætninger for deres virke, efter at de grundet den historiske udvikling havde måttet opgive deres tidligere ønsker om en revision af den dansk-tyske statsgrænse.

KILDER

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB): Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig og de danske sekretariaters arkiv (I 61):

- 98.30 – 5. Korrespondance 1966-1969
- 98.30 – 6. Korrespondance 1970-1971
- 98.30 – 7. Korrespondance 1972-1974
- 98.30 – 8. Korrespondance 1975-1976
- 98.30 – 9. Korrespondance 1977-1980
- 98.33 – 3. Korrespondance, vedtægter 1953-1977
- 98.40 – 18. Colmar, Elsass, Frankrig 15. – 18. 5. 1969
- 98.40 – 19. Eisenstadt, Burgenland, Østrig 6.- 9. 5. 1970
- 98.40 – 22. Jarplund, Tyskland 8.- 11. 5. 1972
- 98.40 – 24. Saint Malo, Frankrig 24.- 27. 5. 1973
- 98.40 – 26. København, Danmark 12.- 14. 9. 1975 1975

Deutsches Archiv Nordschleswig:

Uregistrede arkivmapper med materiale om Federal Union of European Nationalities 1965-1980.

Trykte kilder:

E-Archiv des Nordschleswigers:

- Der Nordschleswiger (red.): "Identität und Integration Ziel der Volksgruppenarbeit". *Der Nordschleswiger*, 27.10.1977. Nordschleswig. Nr. 251: 2.
- Der Nordschleswiger (red.): "Sie tat es, weil es ihre Lebensaufgabe war". *Der Nordschleswiger*, 12.02.1974. Nr. 38: 3.
- Der Nordschleswiger (red.): "Stimmrecht für Ausländer bei Wahl zum EG-Parlament". *Der Nordschleswiger*, 22.06.1976. Nr. 135: 1.
- Schmidt, Jes: "Jes Schmidt antwortet Karl Otto Meyer". *Der Nordschleswiger*, 16.01.1974. Nr. 13: 3.

Arkiv for Flensborg Avis:

- Flensborg Avis (red.): "Løfterig årsmødestemning i Husum". *Flensborg Avis*, 05.06.1978. Nr. 128: 4.
- Flensborg Avis (red.): "Vor unge har godt af at vide, hvordan andre mindretal lever". *Flensborg Avis*, 13.07.1978. Nr. 160: 14.
- Klüver, Wilhelm: "Den danske folkedel i Sydslesvig og FUEV". *Flensborg Avis*, 17.02.1977. Nr. 40: 16.
- Meyer, Karl Otto: "Vort gamle Danmark skal bestå". *Flensborg Avis*, 06.05.1978. Nr. 105: 2.
- Vollertsen, Ernst: "Sydslesvigsk statusopgørelse". *Flensborg Avis*, 31.10.1978. Kronik-siden. Nr. 254: 2.

LITTERATUR

- Danker, Uwe: "Året 1955 og grænsfreden. Diplomatisk forhistorie, biografisk opfattelse og spørgsmålet om 'eksportegnetheden'". I Kühl, Jørgen (red.): *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænse-land 1945-2000*. Aabenraa, 2002.
- Elklit, Jørgen: "Nationalt tilhørsforhold og holdninger til EF". *Sønderjydske Årbøger*, 1974. S. 180-203.
- Heesch, Volker: "Vergangenheitsbewältigung, Überwachung und Identität der Minderheit". I: *Der Nordschleswiger*, 14.10.2021.
- Klatt, Martin: "De nationale mindretal i det grænseoverskridende samarbejde 1945-2005". I Kühl, Jørgen (red.): *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*. Aabenraa, 2005. S. 427-448.
- Klatt, Martin: "Wiedervereinigung oder Minderheit 1945-1955". I Henningsen, Lars N. (red.): *Zwischen Grenzkonflikt und Grenzfrieden*. Flensburg, 2011.
- Kühl, Jørgen: "Da FUEN blev grundlagt i 1949. 1. del.". *Flensborg Avis*, 27.07.2019. Nr. 173: 21.
- Kühl, Jørgen: "Da FUEN blev grundlagt i 1949. 2. del.". *Flensborg Avis*, 29.07.2019. Nr. 174: 20.
- Kühl, Jørgen: *Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa*. Aabenraa, 2003.
- Kühl, Jørgen: "Milepæl og pejlemærke. København-Bonn Erklæringerne 1955-2005". I Kühl, Jørgen (red.): *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*. Aabenraa, 2005. S. 11-100.
- Kühl, Jørgen: *The Federal Union of European Nationalities. An Outline of History*. Aabenraa, 2000.
- Kühl, Jørgen: "Von der Abgrenzung zum Miteinander". I Henningsen, Lars N. (red.): *Zwischen Grenzkonflikt und Grenzfrieden*. Flensburg, 2011. S. 207-317.
- Rostgaard Nissen, Mogens: "100 Jahre Minderheiten in der deutsch-dänischen Grenzregion". I Göllnitz, Martin, Nils Abraham, Thomas Wegener Friis & Helmut Müller-Engbers (red.): *Konflikt und Kooperation. Die Ostsee als Handlungs- und Kulturraum*. 2019. S. 171-194.
- Rostgaard Nissen, Mogens: *Karl Otto Meyer: Politiker, publicist, polemiker*. Odense, 2018.
- Schultz Hansen, Hans & Henrik Skov Kristensen: "Mindretal og flertal i Nordslesvig 1945-1955". I Kühl, Jørgen (red.): *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*. Aabenraa, 2005. S. 125-196.
- Skov Kristensen, Henrik: *Gerningsmænd eller ofre? Erindringen i det tyske mindretal i Sønderjylland om nazismen, verdenskrigen og retsopgøret i komparativ belysning*. Aabenraa, 2019.
- Smith, David J., Marina Germane & Martyn Housden: "Forgotten Europeans: transnational minority activism in the age of European Integration". I: *Nation and Nationalism*, 2019. S. 523-543.
- Wung-Sung, Tobias: *Beyond the Border: Young Minorities in the Danish-German Borderlands, 1955-1971*. New York, 2019.

NOTER

- 1 Denne artikel tager afsæt i et kandidat-speciale skrevet ved Syddansk Universitet i 2022.
- 2 Kühl, 2000: 139.
- 3 Kühl, "Da FUEN blev grundlagt i 1949. 1. del.", 27.7.2019: 21.
- 4 Kühl, 2000: 140.
- 5 Kühl, "Da FUEN blev grundlagt i 1949. 2. del.", 29.7.2019: 20.
- 6 Smith, Germane & Housden, 2019: 533.
- 7 Kühl, 2003: 315-316.
- 8 Kühl, 2000: 10.
- 9 Ibid: 99, 136.
- 10 Se for eksempel: Kühl, 2011: 248-249; Kühl, 2003: 314-321.
- 11 Kühl, 2000: 150-151.
- 12 Ibid: 10-11.
- 13 Kühl, 2003: 129.
- 14 Smith, Germane & Housden, 2019: 531.
- 15 Kühl, 2003: 129.
- 16 Schultz Hansen & Skov Kristensen, 2005: 159-161.
- 17 Kühl, 2003: 170.
- 18 Klatt, 2011: 166.
- 19 Kühl, 2003: 171.
- 20 Kühl, 2003: 171; Wung-Sung, 2019: 108.
- 21 Rostgaard Nissen, 2018: 321.
- 22 Wung-Sung, 2019: 98; Klatt, 2005: 443.
- 23 Wung-Sung, 2019: 99.
- 24 Elklit, 1974: 201.
- 25 Klatt, 2005: 442-444.
- 26 Wung-Sung, 2019: 98-100.
- 27 Ibid.
- 28 Klatt, 2005: 442-444.
- 29 Wung-Sung, 2019: 107-108.
- 30 Klatt, 2005: 442.
- 31 Kühl, 2000: 32-38; Smith, Germane & Housden, 2019: 532-533; Kühl, "Da FUEN blev grundlagt i 1949. 2. del.", 29.7.2019: 20.
- 32 Deutsches Archiv Nordschleswig. FUEN's statut fra 1976. S. 5-6.
- 33 Udledt på baggrund af programmerne for kongresserne. Se for eksempel: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB): Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig og de danske sekretariats arkiv (I 61). Pakkenr.: 98.40 – 18. Program for kongres (Colmar, 15.-18. maj 1969); ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 19. Program for kongres (Eisenstadt, 6.-9. maj 1970); ADCB: I

61. Pakkenr.: 98.40 – 24. Program for kongres (Saint Malo, 24.-27. maj 1973); ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 26. Program for kongres (København, 12.-14. september 1975).
- 34 Kühl, 2000: 87-94; Deutsches Archiv Nordschleswig. FUEN's statut fra 1976. S. 5-6.
- 35 Kühl, 2000: 28-30.
- 36 Deutsches Archiv Nordschleswig. FUEN's statut fra 1976. S. 1-2.
- 37 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.33 – 3. Statut fra 1976, s. 1.
- 38 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 33. Generalsekretærens årsberetning 1976/1977.
- 39 Se for eksempel: ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 19. Generalsekretærens årsberetning 1970/1971; ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 24. Generalsekretærens årsberetning 1971/1973.
- 40 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 24. Generalsekretærens årsberetning 1971/1973.
- 41 Rostgaard Nissen, 2018: 177.
- 42 Ibid.
- 43 Schmidt, "Jes Schmidt Antwortet Karl Otto Meyer", 16.1.1974: 3.
- 44 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Brev fra den 1.11.1970.
- 45 Ibid. Brev fra den 9.11.1970.
- 46 Den europæiske mindretalsunion havde et navn på alle dens officielle sprog. På engelsk hed den "Federal Union of European Nationalities" (FUEN), og dette er den betegnelse, der bliver brugt i denne artikel. På fransk blev den kaldt "Union Fédéraliste des Communautés Ethniques" (UFCE), mens den på tysk blev kaldt "Föderalistische Union Europäischer Volksgruppen" (FUEV). Det tyske navn blev oftest brugt af repræsentanter fra såvel det danske som det tyske mindretal, og derfor vil denne forkortelse fremgå i citater fra aviser og brevkorrespondancer.
- 47 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Brev fra den 14.6.1971.
- 48 Rostgaard Nissen, 2018: 201.
- 49 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 22. Program og deltagerliste for regional kongres (Jaruplund Højskole, 8. – 11. maj).

- 50 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 22. Program for regional kongres (Jaruplund Højskole, 8. – 11. maj).
- 51 Skov Kristensen, 2019: 154.
- 52 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.40 – 22. Deltagerliste for regional kongres (Jaruplund Højskole, 8. – 11. maj).
- 53 Der Nordschleswiger (red.), "Volksgruppen als Sicherung der europäischen Vielfalt", 13.5.1972: 3.
- 54 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 5. Brev fra den 14.4.1969.
- 55 Ibid. Breve fra den 14.4.1969, den 22.04.1969, den 22.4.1969, den 24.4.1969, den 26.4.1969, den 28.4.1969, den 28.4.1969, den 30.4.1969, den 2.5.1969, den 2.5.1969.
- 56 Ibid. Brev fra den 14.4.1969.
- 57 Ibid. Brev fra den 22.4.1969.
- 58 Ibid. Brev fra den 26.4.1969.
- 59 Hans Schmidt fra det tyske mindretal havde været præsident i perioden 1959-1963, og Svend Johannsen fra det danske mindretal havde været præsident i perioden 1963-1967. Ibid. Brev fra den 28.4.1969; Kühl, 2000: 150.
- 60 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 5. Brev fra den 26.4.1969.
- 61 Kühl, 2000: 97.
- 62 Deutsches Archiv Nordschleswig. Brev fra den 16.3.1972.
- 63 Wung-Sung, 2019: 108; Rostgaard Nissen, 2018: 321.
- 64 Kühl, 2000: 150-151.
- 65 Kühl, 2000: 96-97.
- 66 Se for eksempel: ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 5. Brev fra den 29.3.69; ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Brev fra den 18.7.1970.
- 67 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Brev fra den 22.7.1970.
- 68 Ibid.
- 69 Ibid. Brev fra den 18.7.1970.
- 70 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 7. Breve fra den 20.2.1973, den 28.2.1973, den 13.3.1973, uden dato, den 26.3.1973.
- 71 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Brev fra den 18.11.1970.
- 72 Kühl, 2000: 71.
- 73 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Brev fra den 21.4.1970.
- 74 Kühl, 2000: 71, 141.
- 75 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Brev fra den 21.4.1970.
- 76 Der Nordschleswiger (red.), "Sie tat es, weil es ihre Lebensaufgabe war", 14.2.1974: 3; ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 7. Breve fra den 2.3.1974, den 5.3.1974.
- 77 Kühl, 2000: 150.
- 78 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 7. Brev fra den 2.10.1974.
- 79 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 8. Brev fra den 30.12.1975.
- 80 Ibid. Brev fra den 3.2.1976.
- 81 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 9. Brev fra den 1.8.1977.
- 82 ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 8. Brev fra den 23.1.1976.
- 83 Ibid. Brev fra den 27.1.1976.
- 84 Ibid. Brev fra den 27.1.1976.
- 85 Ibid. Brev fra den 10.2.1976.
- 86 Ibid. Brev fra den 11.2.1976.
- 87 Udledt på baggrund af blandt andet håndteringen af udfordringer i det daglige arbejde i forbindelse med oplagssstørrelse på protokoller og referater. ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 7. Brev fra den 14.11.1974, den 19.11.1974, den 24.11.1974, den 4.12.1974, den 10.12.1974, den 13.12.1974; ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 6. Breve fra den 22.9.1975, den 9.10.1975.
- 88 Kühl, 2000: 141-142.
- 89 Der Nordschleswiger (red.), "Stimmrecht für Ausländer bei Wahl zum EG-Parlament", 22.6.1976: 1.
- 90 Der Nordschleswiger (red.), "Identität und Intergration Ziel der Volksgruppenarbeit", 27.10.1977. Nordschleswig: 2.
- 91 Se for eksempel: ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 8. Breve fra den 12.6.1976, den 22.6.1976; ADCB: I 61. Pakkenr.: 98.30 – 9. Breve fra den 19.3.1977, den 20.3.1977, den 1.10.1978, den 10.10.1978, den 13.10.1978.
- 92 Flensborg Avis (red.), "Løfterig årsmødestemning i Husum", 5.6.1978: 4.
- 93 Ibid.
- 94 Klüver, "Den danske folkedel i Sydslesvig og FUEV", 17.2.1977: 16.
- 95 Meyer, "Vort gamle Danmark skal bestå", 6.5.1978: 2.
- 96 Rostgaard Nissen, 2018: 201-207.
- 97 Vollertsen, "Sydslesvigsk statusopgørelse", 31.10.1978. Kroniksidens: 2.
- 98 Ibid.

Zusammenfassung

In dem vorliegenden Artikel wird die Geschichte der Minderheitenunion Federal Union of European Nationalities (FUEN) in den Jahren 1969-1978 untersucht. Ausgehend von der dänischen Minderheit in Südschleswig und der deutschen Minderheit in Nordschleswig wird der Frage nachgegangen, warum die beiden Minderheiten in diesem Zeitraum an der Arbeit der Minderheitenunion FUEN teilnahmen. Welche Ambitionen und Ziele hatten sie? Anhand von Quellenmaterial aus mehreren Archiven im deutsch-dänischen Grenzland wird deutlich, dass die dänische und die deutsche Minderheit einen wesentlichen Anteil an der Arbeit in der Minderheitenunion FUEN hatten, vor allem nach dem Rücktritt des langjährigen FUEN-Generalsekretärs Povl Skadegård. Die dänische Minderheit hatte Interesse an der Mitarbeit, da sie eine gefühlte Verpflichtung zur Verbesserung der Rechte anderer Minderheiten hatte. Für die deutsche Minderheit galt dies ebenso, doch trat dies in den Hintergrund, da die deutsche Minderheit auch Perspektiven in den europäischen Ambitionen der Minderheitenunion FUEN sah. Die Ambitionen und Ziele der beiden Minderheiten erfüllten auch den Bedarf einer neuen Zielsetzung im deutsch-dänischen Grenzland, die aufgrund historischer Ereignisse notwendig war.

I landflygtighed – sønderjyden Søren Outzens flugt fra tysk militærtjeneste under 1. verdenskrig

AF LISBETH AAGAARD LYKKE

Den 4. september 1916 slap Søren Outzen fra Ellum ved Løgumkloster uset over den daværende grænse mellem Danmark og Tyskland ved Klaaby syd for Ribe. Det skete fra hjemmet i forbindelse med en orlov fra den tyske militærtjeneste, hvorunder han besluttede at desertere. Det førte til flere års landflygtighed først i Kærbo ved Ribe, dernæst i Norge og senere på Grundtvigs Højskole i Kongens Lyngby ved København, før han kunne vende hjem til Sønderjylland i foråret 1919. Artiklen er et kommenteret kildeuddrag, som bygger på hans publicerede erindringer i *Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltageres Aarbog* fra 1948 suppleret med gengivelser fra hans breve til hjemmet i perioden 1915-1919, som befinder sig i privat eje.

Indledning

Ved 1. verdenskrigs udbrud i 1914 var Sønderjylland en del af Det Tyske Kejserrige, og de sønderjyske mænd var derfor militærpligtige på lige fod med resten af rigets indbyggere uagtet deres nationale tilhørsforhold. Den dansksindede Søren Outzen fra Ellum ved Løgumkloster blev således i en alder af 19 år indkaldt til militærtjeneste i efteråret 1915. I lægdsrullen fra Tønder Landråd kan man se, at han indtrådte i tjeneste den 2. november 1915 i enheden 2. Ersatz-Bataillon, Infanterie-Regiment 84, i Husum i det vestlige Slesvig.¹ Efter gennemført uddannelse i Husum blev han som menig soldat sendt til et rekrutdepot på østfronten, hvor han ankom til Vilnius, hovedstaden i Litauen, den 24. maj 1916. Efter en måneds tid i rekrutdepotet blev Søren Outzen syg med tyfus og indlagt på et lazaret i Vilnius og senere overflyttet til et lazaret i den næststørste by i Litauen, Kaunas.² I midten af august 1916 var han så meget i bedring, at han var i stand til at rejse hjem på to ugers rekreationsorlov. Han rejste derfor den lange vej fra Litauen hjem til Ellum. I sine erindringer i *Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltageres Aarbog* (DSK Aarbog) fra 1948 skrev han om de stærke

indtryk, han fik ved at se de mange troppetransporter til østfronten, som han mødte på rejsen hjem: "Det gjorde et stærkt indtryk på mig på hjemrejsen at se de modgående transporter til fronten. Jeg havde allerede fået nok af frontluften og kunde ikke tænke mig atter at skulle med den vej".³ I forbindelse med orloven deserterede han og flygtede over grænsen til kongeriget Danmark.

Søren Outzen var blot én af mange sønderjyder, der deserterede fra tysk krigstjeneste 1914-1918. Ifølge historiker Svend Falkner Sørensen var der op imod 2.500, der deserterede i perioden, hvilket svarede til cirka 8 % af de indkaldte sønderjyder og cirka 1,5 % af den samlede befolkning i området. Heraf var der flest desertører, mindst 2.000 personer, fra Haderslev kreds, der med grænse til Danmark var den folkerigeste og den mest dansksindede kreds. Fra Tønder kreds, som Søren Outzen kom fra, var der kun cirka 198 personer, der deserterede i perioden 1914-1918.⁴ Svend Falkner Sørensen tager med sin specialeafhandling fra Aarhus Universitet i 1987, *Fahnenflucht? En undersøgelse af de dansksindede desertører i Nordslesvig under 1. verdenskrig*, emnet under grundig behandling med et omfattende kildemateriale. Han opridser efterfølgende resultaterne fra sine studier i en bog udgivet i 1989 samt i artiklen "Pligtens tunge bud eller faneflugt?", som udkom i hovedværket om Sønderjylland under 1. verdenskrig, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, redigeret af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen i 2006. Ifølge ham eksisterer der mange beretninger om, hvordan flugten over grænsen til Danmark foregik, og Søren Outzens erindringer i *DSK Aarbog 1948* er blot ét af mange bidrag til en erindringslitteratur med beretninger om soldaternes farefulde flugter. Med udgangspunkt i Søren Outzens erindringer i den nævnte årbog samt hans breve til hjemmet i perioden 1915-1919 redegør artiklen for Outzens oplevelser fra faneflugten i september 1916 og frem til hjemkomsten til Sønderjylland i april 1919.

Flugten over grænsen

Vel hjemme hos familien i Ellum under rekreationsorloven i august 1916 besluttede Søren Outzen sig for at desertere, når muligheden bød sig: "Under orloven spekulerede jeg [...] på at forsvinde over grænsen mod nord. Men jeg så det på til orlovens sidste dag og aften".⁵ Han brugte altså orloven til at planlægge sin flugt og ventede til den allersidste orlovsdag med at gøre alvor af sagen. Dagen oprandt søndag den 3. sep-

På billedet ses Søren Outzen (1896-1974) iført Det Tyske Kejserriges uniform sammen med forældrene, Pauline og Carsten Outzen fra Ellum ved Løgumkloster. Fotograf: Ukendt. Foto: Privateje.

tember 1916, hvor han ikklædte sig sin uniform for at lade som om, at han planmæssigt ville møde til genoptagelse af tjenesten i Kaunas i Litauen:

For et syns skyld tog jeg dog i uniform af sted med toget til Bredebro. Det var den 3. september. På stationen dér spurgte en anden feltgrå mig, hvor jeg skulde hen. Svaret måtte jo lyde: til østfronten. Godt, sagde han, så kan vi følges ad til Hamborg. Han skulde blot lige ind på restaurationen, inden toget fra nord kom.⁶

Søren Outzen beskriver sin videre færd på flugtruten:

I mellemtiden forsvandt jeg fra stationen og gik tilbage til en plantage ved Ellum, hvor mit civiltøj var blevet bragt hen. Spændingen var nu over mig. Mistanken lurede jo alle vegne. Tøjet fandt jeg, skiftede til civilt, men var nær ikke kommet godt over Brede å, da der var oversvømmelse, og en provisorisk mergelbanebro, jeg havde tænkt at skulle benytte, var bortført af strømmen. Men på en slags sivbro, som havde stuvet sig sammen omkring den forsvundne bros pæle, kom jeg dog over. Lidt våd om sokkerne blev jeg og var stadig meget mat i knæene efter sygdommen, så jeg ikke engang var i stand til at springe over grøfterne, men måtte kravle over dem. Den første aften nåede jeg derfor ikke videre end til Gasse hede, hvor jeg logerede i en stak røgning, medens regnen begyndte at sile ned. Den næste morgen tog jeg videre over markerne. Heldet var med mig. Jeg mødte ingen undervejs og nåede ved middagstid til Lundsmark. Her gemte jeg mig i en kornskok til om aftenen og fik fra dette gemmested et godt og tiltrængt overblik over grænsens forløb og vagtskifterne.⁷

Den 4. september 1916 omkring 22-tiden sneg Søren Outzen sig over grænsen ved Klaaby syd for Ribe:

Efter mørkets frembrud sneg jeg mig så ad grøfterne mod grænsen ved Klaabygaard, lå under en busk, da en vagtmænd med hund passerede forbi i ca. 5 m's afstand. Mit hjerte bankede så højt, at vagtmænden næsten måtte kunne høre det. Men det gik godt. De resterende godt 100 m kravlede jeg gennem lyngen og kom uset over grænseskellet. Og glad og let om hjertet var jeg. Jeg valgte friheden og havde nu fået den.⁸

Flugten over grænsen var ikke ufarlig. Der ses i de lokale aviser flere notitser og bemærkninger om tilfangetagne desertører, der risikerede livet under flugten, hvis de løb ind i grænsevagterne. Outzens flugt

Tyske militære grænsevagter ved grænsen ved Klaaby april 1917. Fotograf: Ukendt. Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv.

endte hos gårdejer Marius Hansen Tobiasen (f. 1870) i Kærbøl ved Ribe. Ifølge folketællingen foretaget den 1. februar 1916 bestod husstanden på daværende tidspunkt af Marius Hansen Tobiasen, hans hustru Marren Tobiasen (f. 1876) og deres fælles søn Peter Tobiasen (f. 1912). Derudover boede Marius Hansen Tobiasens børn fra et tidligere ægteskab på ejendommen, nemlig datteren Birthe Tobiasen (f. 1899) og sønnen Tobias Tobiasen (f. 1902). For at hjælpe til med arbejdet på gården boede også tjenestekarlen Mathias Johansen (f. 1897) sammen med familien.⁹ Ifølge Svend Falkner Sørensen tog de fleste desertører arbejde på

en gård efter flugten over grænsen. For de flestes vedkommende ofte tæt på grænsen, inden for en afstand på cirka 20 km. Årsagen hertil var sandsynligvis, at mange desertører ofte havde bekendte tæt på grænsen, ligesom de gerne ville blive så tæt på hjemstavnen som muligt i forhold til at holde kontakt med familie og venner.¹⁰

Søren Outzen tog altså også ophold tæt på grænsen. Det indebar en risiko for at provokere tyskerne og dermed risikere repressalier mod familien hjemme i Ellum eller i værste fald udgøre en sikkerhedsrisiko for Danmark i forhold til tyskernes krav om udlevering af tyske statsborgere.¹¹ Det var derfor heller ikke uden risiko for familien syd for grænsen at modtage breve fra ham som deserteret. Derfor underskrev han de første breve hjem med navnet "S. Ovesen" samt "eders Ven S." og senere "Severin"¹² samt dæknavnet "Knud Lykau".¹³ Han skrev tillige i et brev til familien, at han af en unavngiven bekendt, der befandt sig i Ribe nord for grænsen, var blevet advaret mod at skrive breve til en anden bekendt i Ribe: "For nogle dage siden fik jeg brev fra N.N. fra et ophold i Ribe. Han advarede mig imod at skrive til M. Det var ogsaa dumt af mig. Han kommer igen til Ribe. Så vilde jeg gerne tale med ham".¹⁴ Det tyder på, at der bestod et netværk af – formodentlig deserterede – sønderjyder nord for grænsen, der forsøgte at holde kontakten, men at det var risikofyldt.

I de første breve hjem efter flugten over grænsen henviste han til, at han skulle hilse fra "dem i Sønder Farup". Han fortalte ligeledes om "W", der i 1916 havde taget sin studentereksamen og nu studerede i København: "Forrige søndag var jeg på besøg i S. Farup. Jeg skulde hilse så mange gange og komme snart igen. W. har taget sin studentereksamen og slider nu i det i Kongens København".¹⁵ Bekendtskabet i Sønder Farup blev nævnt i flere breve uden navns nævnelser, og det var først i 1918 efter afslutningen af krigen, hvor Søren Outzen var på højskole i Kongens Lyngby tæt ved København, at bekendtskabet med familien Iversen kunne afdækkes:

På søndag bliver der vel også tid til at aflægge V. Iversen et besøg. Jeg har ikke set ham siden forrige jul. Han gør gode fremskridt. For tiden assisterer han på Kommunehospitalet. Det er ellers vanskeligt at tage den medicinske doktorgrad nu for tiden. Der er så stor tilstrømning til dette fakultet. Kanske er det ikke så galt, når han omsider bliver færdig. Det har vist ikke været let for dem i Farup de sidste år. De har jo alle deres penge i tyske banker. I hvert fald klagede de sig, da jeg var der forrige vinter, og det er vel ikke bleven bedre siden.¹⁶

I citatet henviste han til V. Iversen, der studerede medicin i København. Det drejer sig højst sandsynligt om Vilhelm Christian Iversen, som ifølge slægtsforsker og lokalhistoriker Bent E. Beim i 1911 flyttede med sin familie fra Løgumkloster til Sønder Farup ved Ribe, fik sin studentereksamen fra latinskolen i Ribe og i 1916 studerede medicin i København.¹⁷ Ifølge folketællingen fra 1916 fra Vester Vedsted sogn, hvori Sønder Farup ligger, boede den dengang 20-årige latinskoleelev Vilhelm Iversen (f. 1896) sammen med sine forældre og endnu en latinskoleelev, der sandsynligvis havde lejet et værelse hos familien og været studiekammerat til Vilhelm Iversen, på adressen.¹⁸ Vilhelm Iversens datter, Annemette Groth, født Iversen, fortalte i en senere erindring om årsagen til, at familien flyttede til Danmark: "Min far Wilhelm Iversen var født i Løgumkloster i 1896. Da Sønderjylland på det tidspunkt hørte til Tyskland, gik far flere år i tysk skole. Da han var 12, blev han sendt til Ribe for at kunne komme i dansk skole".¹⁹

Hvordan familien Outzen og familien Iversen præcist kendte hinanden, vides ikke. Søren og Vilhelm var født samme år, men de må have gået i hver sin skole i henholdsvis Ellum og Løgumkloster. I det lille lokalsamfund må deres familier imidlertid have mødt hinanden. Vilhelms far, Marius Sofus Iversen, var indtil flytningen i 1911 manufakturhandler i Løgumkloster,²⁰ og Søren far har formentlig som andre folk fra oplandet handlet her. Bekendtskabet mellem familierne Outzen og Iversen gav sandsynligvis kontakten til familien Tobiasen, som Søren Outzen endte hos efter flugten over grænsen i september 1916. I breve hjem til familien i Ellum betegnede han dem som gode mennesker, da "Han er en udmærket mand. Konen har i sin tid været på Børkop Højskole".²¹ Henvisningen til Børkop Højskole refererer til traditionen for, at sønderjyder under det preussiske overherredømme ofte kom på danske højskoler. Disse ophold udgjorde et vigtigt led i opretholdelsen af den danske kultur syd for grænsen.

Som tjenestekarl hos familien Tobiasen arbejdede Søren Outzen ved landbruget, mens kroppen kom sig helt efter tyfus sygdommen:

Her hos os er der travlt i denne tid. Vi har lige fået kornet ind. Netop 150 læs. Hveden har vi sæt, det er helt ude ved det nye dige. [...] Vi er kun to karle og så en nylig konfirmeret søn. Så der er meget at bestille nu i efterårstravlheden. Til vinteren bliver jeg nok her. Jeg er nu kommen godt til kræfter. [...] Mit ben er også i stand nu. Jeg er lige så rørig, som i kendte mig for et år siden. Heller ikke har jeg tabt mit humør.²²

Samtidig med Søren Outzens ansættelse overtog Marius Hansen Tobiasen Gredstedbro Kro, hvilket gav ekstra arbejde for tjenestekarlene i form af arbejde med jorden og besætningen på kroen samt ekstraleverancer af hør og korn til kroen fra gården i Kærbøl: "Marius interesserer sig heller ikke videre for driften. Han vil heller handle. Han har købt Gredstedbro Kro. Der får vi så lidt at rage i til vinter med hør- og halmlevering".²³ I nekrologen over Marius Hansen Tobiasen i Ribe Stifts-Tidende den 14. november 1950 bekræftedes det, at gårdmanden havde stor interesse for handel, idet han senere i livet blev sparekassedirektør i Landbosparekassen i Ribe:

Det var vel ikke sunget over Marius Tobiasens vugge, at han skulde blive sparekassedirektør i Ribe. Han var født i Farup i en god solid bondeslægt, og han fulgte slægtens traditioner og blev landmand, men side om side med landbruget dyrkede han handelen, og han blev kendt som en dygtig og reel handelsmand.²⁴

Marius Hansen Tobiasens manglende interesse for gårdens drift gjorde Søren Outzens arbejdskraft samt erfaring fra landbruget yderst kærkommen. Samtidig med, at hans arbejdskraft var efterspurgt på gården nord for Kongeåen, spurgte han i breve hjem til familien i Ellum bekymret til familien derhjemme, idet de manglede en karl til at løfte de daglige opgaver på gården: "N.B. Har i fået en karl. Jeg har set eders annonce".²⁵

Rejsen til Norge

Søren Outzen tjente som karl på gården i Kærbøl indtil den 19. marts 1917. Ifølge hans erindringer i *DSK Aarbog 1948* forlod han pladsen "efter privat henstilling",²⁶ hvilket kan betyde, at han er blevet advaret om farligheden ved sit ophold så tæt på grænsen til Tyskland. Han er i hvert fald bekymret for gårdens nærhed til grænsen: "På grund af det nære, urolige naboskab forlod jeg denne plads".²⁷ Han lånte 50 kr. af Marius Tobiasen for at rejse til Norge.²⁸ Han rejste sandsynligvis til Oslo via Sverige, da ubådskrigen mellem Tyskland og England kulminerede i 1917 og betød, at skibe mellem blandt andet Danmark og Norge risikerede at blive sænket. I sine breve hjem fortalte han, at han rejste fra Oslo med Bergensbanen til Bergen. I Bergen steg han på et dampskib til Stavanger, og lørdag den 24. marts ankom han til sin nye plads hos gårdejer Gabriel Nærland på gården Nesheim ved Nærbø på St. Jæde-

ren. Gården Nesheim var en af de største gårde på Jæderen med 35 malkekøer og 8 arbejdsheste. Søren Outzen beskrev i malende vendinger sit møde med det anderledes barske landskab:

Jeg har nu slået mig ned i en afkrog af Norge. Måske er der bare afkroge hertilands. Eller er det mig, der finder på. Landet er jo i sin helhed umådelig stort og øde. I sådant et gråt stormvejr, som vi har i dag, ser det dobbelt trist ud. Her har vi intet fjeld; men dog masser af sten og hede. Det er et lavland mellem fjeldet og havet. Der er ikke så langt til begge dele. "Jæderen" kaldes landet. Det ligger syd for Stavanger og følger Norges s.w. kyst langs fjeldene. Efter sigende skulde det være Norges frugtbareste land. Det er heller ikke så galt, bare har vinden forfærdelig magt her indover. Der er slet ingen skov. Heller ingen haver. Bønderne har kun sans for det praktiske og det, der betaler sig. Den eneste jernbane på hele rigets vestkyst går her forbi. Inde i fjeldet ligger sneen godt endnu, så det vil vare noget, inden der kan drives til sæters.²⁹

Han faldt efterhånden til i Norge og besluttede at blive i landet frem for at rejse tilbage til Danmark, da hans ansættelseskontrakt udløb i vinteren 1917/1918: "Jeg agter ikke at rejse til Danmark til vinter. Jeg søger plads på østlandet omkring Christianiafjorden. Da jeg nu engang er kommen herop og levet mig så temmelig ind i forholdene, agter jeg også at blive her noget. Den norske luft er så sund".³⁰ Han fik forlænget sin ansættelseskontrakt indtil april 1918, hvorefter han fik lyst til at se andre egne af landet og rejste til landsbyen Ulvik for enden af Hardangerfjorden i det vestlige Norge. I Ulvik fik han arbejde på et gartneri, Hjeltnes Havebrugsskole, og han fortalte i en efterfølgende erindring om den storslåede natur, der mødte ham på den to dage lange rejse fra Nesheim til Ulvik: "Stedse skønnere naturbilleder vistes os, til vi kom til Ulvik, vel det skønneste i det skønne".³¹

Søren Outzen gav i sine breve hjem udtryk for et stort savn af familien og Danmark, men krigen gjorde det vanskeligt at krydse landegrænserne mellem de nordiske lande og selvfølgelig i særdeleshed grænsen mellem Danmark og Tyskland for ham som desertør. Alligevel drømte han om at forlade Norge og komme på højskole i Danmark. Allerede i juni 1918 skrev han, at han havde søgt om optagelse på Grundtvigs Højskole i Kongens Lyngby:

Til vinteren har jeg tænkt på at tage på højskole. Jeg har skrevet til Lyngby og fået plads der, hvis jeg ellers får det andet ordnet; men det

kan forresten være meget usandsynligt. Et højskoleophold koster nu 325 kr. Efter tiderne, vi nu har, er det jo meget billigt. Hvis jeg ikke kommer på højskole, har jeg ikke fattet nogen plan for, hvor jeg skal tilbringe næste vinter. Her er jeg godt tilfreds.³²

De besværligheder, han nævnte, der skulle ordnes, førend et højskoleophold kunne lade sig gøre, omhandler sandsynligvis bekymringer i forhold til hans identifikationspapirer. Selvom Danmark forholdt sig neutralt under krigen i forholdet til de krigsførende lande, sås der eksempler på, at Det Tyske Kejserrige stillede krav til Danmark om at samarbejde til Kejserrigets fordel. Desertører frygtede især, at der blev stillet krav om gennemgang af identifikationspapirer for alle rejsende på tværs af Danmarks grænser med risiko for udlevering af eftersøgte personer med tysk statsborgerskab.³³ Desertører var eftersøgte, og derfor lånte Søren Outzen en dåbsattest af en bekendt til returrejsen til Danmark i efteråret 1918:

Derfra rejste jeg den 1. nov. på en lånt dåbsattest til Danmark. Denne gang fra Kristiania til København. – Ikke som før over Sverrig. – Ubehagelig var den kolde rejse gennem det minefyldte Skagerrak og Kattegat, men dejlig ankomsten til Grundtvigs Højskole, Lyngby.³⁴

Euforisk stemning

Søren Outzen ankom i november 1918 til Grundtvigs Højskole i Kongens Lyngby, hvor han opholdt sig indtil den 3. april 1919. At han valgte netop denne højskole, var vist ikke tilfældigt. Ifølge Svend Falkner Sørensen benyttede mange desertører sig af chancen for at tage på en høj- eller landbrugsskole under opholdet i Danmark, og heraf var de typiske højskolebyer som Ryslinge, Vallekilde, Askov og Kongens Lyngby de foretrukne.³⁵ I løbet af sit ophold på højskolen oplevede han på tæt hold den euforiske stemning efter Tysklands nederlag i den netop afsluttede verdenskrig. Efter nederlaget var der bred politisk støtte til genforeningen af Sønderjylland med Kongeriget, selvom de tre bevægelser – Aabenraa-, Flensborg- og Dannevirkebevægelsen – havde forskellige syn på, hvor den nye grænse mellem Danmark og Tyskland præcist skulle gå. Aabenraabevægelsen argumenterede for en grænsedragning nord om Flensborg, mens Flensborgbevægelsen ønskede

Flensborg med til Danmark. Dannevirkebevægelsen derimod ønskede at få grænsen flyttet helt ned til Slien og Dannevirke.³⁶ I breve hjem til familien beskrev Søren Outzen, hvordan han mærkede stemningen i Kongens Lyngby tæt på de politiske begivenheder i hovedstaden:

Herovre står vi heller ikke uforberedt over for, hvad fremtiden vil bringe. Der er dannet en midlertidig forening, der har det formål at samle desertørerne samt indsamle en anmodning til det franske og engelske gesandtskab med anmodning om at tage lidt hensyn til befolkningens ønsker. Der blev ytret samme mening om afstemning og grænseregulering, som i Aabenraa. Stemningen var udelte for, at også vi skulle tage del i en eventuel afstemning, forudsat vi havde fyldt toogtyve år. Til denne tid må vi selvfølgelig være hjemme. Nu har det jo tilsyneladende ikke lange udsigter med, at vi kan mødes igen. [...] Jeg kan jo forestille mig eders glæde ved tingenes vending. Og så nu at komme tilbage til Danmark vil betyde en stor lettelse i krigsbyrderne. Det var at håbe, det var sidste gang vort land og folk skifter ejer.³⁷

Der var stor aktivitet i hovedstaden, og Søren Outzen deltog i flere af de store møder. Han fortalte blandt andet om et møde i slutningen af november 1918, hvor magister og historiker Vilhelm la Cour samlede omkring 1.500 tilhørere: "Der er alligevel stor glæde herovre nu. Tysker-rædslen er røget danskerne af kroppen. I aften var jeg med til et møde, hvor mag. V. La Cour talte. 1500 mennesker var tilstede".³⁸ La Cour havde ifølge ph.d. Axel Johnsen et konservativt og nationalt historiesyn og var en fremtrædende agitator i Flensborgbevægelsen. Samtidig tog la Cour kraftig afstand til Dannevirkebevægelsens forsøg på at få grænsen flyttet helt ned til Slien og Dannevirke.³⁹

La Cour var blot en af flere fremtrædende agitatorer for genforeningen af Sønderjylland med Danmark, og Søren Outzen stod altså midt i orkanens øje omkring årsskiftet 1918/1919:

I aften var der stort møde i København. Der var seks talere. Tre sønderjyder. Der blev vedtaget en resolution, som skulde indsendes til regeringen. Det var vist med henseende til Flensborg. De havde jo et meget rørende opråb i aviserne for i går. Jeg var desværre ikke med. Da jeg kom derind, var alle billetter solgte. Mange måtte vende om. Koncertpalæet rummer ellers ikke så få tusind mennesker. I morgen aften skal der være et sluttet sønderjydsk møde. Da har jeg heldigvis adgangskort.⁴⁰

Portrætbillede af historikeren Vilhelm la Cour (1883-1974) fra 1928. Fotograf: Ukendt. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B6698.

Søren Outzen deltog altså i alle de møder, han kunne få billetter til. Det viser, at han var yderst berørt af situationen, der jo havde afgørende betydning for hans muligheder for at vende hjem til Sønderjylland og for hans og hans families fremtidige nationale tilhørsforhold. På trods af, at han havde alt at vinde ved en fremtidig genforening, var han samtidig bekymret for, om stemningen udviklede sig fanatisk og hadsk i forhold til det tyske folk:

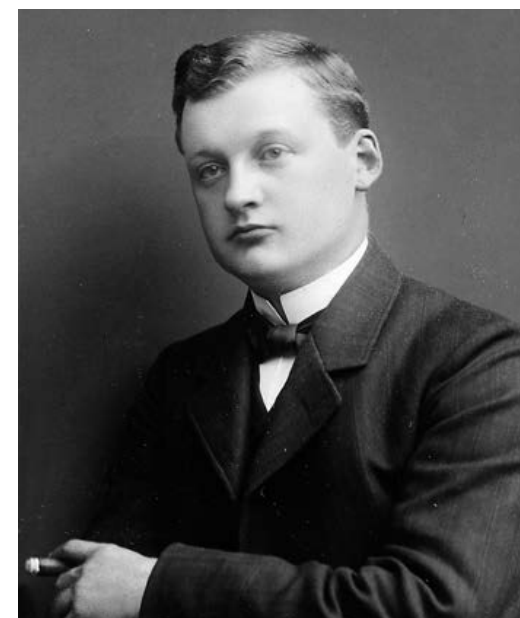
Det må være en bevæget tid, I lever i dernede, og jeg havde stor lyst til at være med. På en måde er vi det jo også herovre. Slet ikke så lidt endda. Vi kan nok føle højtidstemning og fædrelandskærlighed gennemstrømme os sommetider. Bare vi ikke går til fanatisme. Jeg er tilbøjelig til at tro, at flere plages mere eller mindre af denne sygdom. Jeg har hørt flere udbrud: "Som de har behandlet os, skal de igen behandles". Det vil dog være uhyre dårskab og småtsyn. Jeg tror nok, der er mange, der har straf nok af den onde samvittighed, der nu vågner under udsigt til straffen.⁴¹

Han så hellere sammenhold frem for splittelse blandt tilhængerne af en genforening: "Far skriver, at der er temmelig stor forskel på protest- og forhandlingspartierne. Jeg håbede nu, man kunde lade politiske særi-

deer fare for i denne tid at stå enige og samlede".⁴² Hans bekymringer var ikke grundløse. Han beskrev, hvordan han til flere af de møder, han deltog i, oplevede skænderier og yderligtgående synspunkter:

Med hensyn til de sønderjydske møder i København former de sig ofte som rene spektakelmøder. Det sidste, jeg var med til, vedtoges en resolution forfattet af admiral Richelieu. Andreas Grau var taler. Han blev bebrejdet for sløjsind af en grosserer Petersen og en bogtrykker Randbøll, begge sønderjyder. Den forening, der holdt møde, er meget stærkt højrepræget og yderligtgående i sine fordringer, nærmest panskandinavistisk. Randbøll beskyldte næsten hele vælgerforeningens sammensætning, med undtagelse af Skrumsager, som stående på en Judaspost og nærmest anvende forræderi. Råb: Ned med ham! Smid ham ud! overdøvede ham. Da han stadig blev stående, forlod halvdelen af forsamlingen salen. Resten vedtog med ro resolutionen. Det er forresten interessant at være herovre i en sådan tid.⁴³

Andreas Grau (1883-1935) var journalist på den dansksindede Flensborg Avis og blev efter Tysklands nederlag i 1918 igangsætter og organisator af den danske bevægelse i Mellemslesvig. Bevægelsen havde til

Portrætbillede af journalist og senere redaktør på Flensborg Avis Andreas Grau (1883-1935). Fotograf: A. Juul, Flensborg. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B7787.

opgave at forberede en dansk indsats ved afstemningen i Mellemslesvig (2. zone), der strakte sig omkring 20 km syd for den nuværende grænsedragning og inkluderede Flensborg by samt vadehavssøerne Sild og Før. Som repræsentant for bevægelsen sendte Andreas Grau en petition til den danske regering med mere end 4.000 underskrifter med krav om en afstemning i Mellemslesvig, og ved fredskonferencen i Paris var han delegeret for Mellemslesvig ved den dansk-slesvigske delegation.⁴⁴ Andreas Grau var ifølge opslag i datidens aviser netop i København i slutningen af januar 1919, da han havde anmodet flere medlemmer af regeringen om at måtte fremlægge bevægelsens synspunkter omkring det sønderjyske spørgsmål for rigsdagsmændene.⁴⁵ Mødet i Rigsdagen var kulminationen på en længere foredragsturné med Andreas Grau rundt om i Kongeriget, hvor et stort møde blev afholdt af foreningen Sønderjyderne den 24. januar 1919 for fulde huse i KFUM's forsamlingsbygning i Rosenborggade i København.⁴⁶

Gengivelsen af dette møde i *Nationaltidende* dagen efter, sammenholdt med Søren Outzens beskrivelse ovenfor, viser, at det var netop dette møde, Søren Outzen deltog i. Ifølge avisen var debatten "... både livlig og langvarig og trak ud til henad kl. 11". Avisen gengav talen af admiral Andreas de Richelieu, der uden omsvøb krævede en ny grænsedragning mellem Tyskland og Danmark ved Ejderen. Kravet var ifølge ham fuldstændig utvetydigt og kunne kræves gennemført uden folkeafstemning:

Admiral Richelieu, som modtages med bifald, omtalte de kræfter, der står bag H.V. Clausens linje. Det gør os meget ondt – sagde han – at danske sønderjyder, hvis navn vi har kært, er gået med (Hør!). Nu vil man eventuelt tage Flensborg med. Men det er ikke nok. Målet må være ikke at udelade en eneste af de trofaste danske, som gennem 55 år har kæmpet for vor sag nede langs Sli-Dannevirke-linjen! (Hør! Hør!) Det vilde være svig og forræderi! (Hør!). Der tales om afstemning – men jeg tror ikke på den. [...] Ved afstemning kan det måske blive den Clausenske linie – og fik tyskerne lov til at mishandle Sønderjylland endnu i 50 år, kunde de vel få afstemningsgrænsen lagt op til Kongeåen. (Nej! Nej!).

Andreas Grau holdt også tale og gengav sine synspunkter fra den danske bevægelse i Mellemslesvig og talte for folkeafstemninger frem for politiske grænsedragninger: "Det er værdigt for os som folk selv at sætte grænsen, og i Sønderjylland har ikke én ansvarlig mands røst rejst sig mod Vælgerforeningens resolutioner. De må også huske, at det er

os, der bor dernede, som skal have med tyskerne at gøre efter freden". Ifølge gengivelsen i avisen blev han modtaget "... med stærkt bifald. [Hans tale] fremkaldte nogen modsigelse, undertiden også bifald, men som hørtes med stor opmærksomhed". Avisen gengav adskillige meningsytringer under debatten fra blandt andre bogtrykker Randbøll, hvis ytringer ifølge avisen "... fremkaldte kraftig modsigelse fra en del af forsamlingen". Ifølge Søren Outzens øjenvidneberetning fra mødet, jævnfør citatet oven for, forlod halvdelen af forsamlingen derefter mødet. Ifølge avisens gengivelse af mødet dagen efter blev aftenens udkomme, at et overvejende flertal af mødedeltagerne havde vedtaget admiral Richeleus forslag om en ny grænsedragning ved Dannevirke. Vedtagelsen betød opbakning til en resolution, der skulle fremlægges for den danske regering, hvor: "Forsamlingen udtaler det bestemte ønske om, at regering og Rigsdag vil anerkende forpligtelsen til at virke for at søge at sikre Sønderjyllands genforening med Danmark, med Dannevirke som vort lands grænse mod syd".

Som deltager i mødet blev Søren Outzen sandsynligvis til mødets slutning og deltog i vedtagelsen af resolutionen. I hvert fald udtrykte han i et brev den 17. februar 1919 sin tilslutning til en ny grænsedragning ved Dannevirke: "Nu er vores danske delegation jo omsider rejst til Paris. Forhåbentlig får vi så en snarlig løsning på det sønderjyske spørgsmål. Jeg vilde ønske, englænderne vilde diktere grænsen ved Dannevirke. Så undgår vi det umådelige kævl, der vil opstå under en afstemning".⁴⁷

Amnesti eller ej?

I forlængelse af krigens afslutning vedtog rigsregeringen i Det Tyske Kejserrige i slutningen af november 1918 to amnestilove, der i hovedtræk gav tyske statsborgere i andre lande, der før den 9. november 1918 havde forbrudt sig mod loven i Kejserriget, lov til uhindret og ustraffet at vende hjem til deres hjemegn:

Alle af de borgerlige myndigheder foretagne undersøgelser af strafbare handlinger, som er foretagne inden 9. november 1918 og trues med indtil et års frihedsstraf eller med bøde, standses. Alle af de borgerlige myndigheder og af de overordentlige krigsdomstole idømte straffe eftergives, når dommen ikke lyder på mere end et års fængsel eller et års hæftning eller indtil 3.000 Mk. bøde alene eller i forbindelse med andre straffe, som var retsgyldige ved benådningens udstedelse eller bliver det indtil 14 dage efter.⁴⁸

Lovenes bestemmelser blev gengivet i aviser nationalt og internationalt og udbredt via Reuters Bureau, og de danske aviser tolkede hurtigt bestemmelserne til at gælde for sønderjyder, der var deserteret fra tysk krigstjeneste og derfor nu kunne vende hjem: "... alle desertører, som ikke er idømt over et års fængsel, kunne vende tilbage".⁴⁹ Ordlyden i bestemmelserne var imidlertid vage, og der opstod derfor hurtigt tvivl om, hvorvidt amnestilovene mon gjaldt for sønderjyder, der var deserteret fra tysk tjeneste. Avisen *Nationaltidende* refererede den 21. december 1918 fra *Ribe Stifts-Tidende* om et møde i Skærbæk med en advokat Andersen, der gav råd og vejledning om amnestilovene.⁵⁰

Advokaten var Johannes Andersen (1885-1961) fra Haderslev. Udover den juridiske indsigt var Andersen medlem af Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd og havde stor viden om sønderjysk historie og de sønderjyske forhold.⁵¹ Han var i månederne efter amnestilovenes vedtagelse en travl mand, der rejste rundt og gav råd og vejled-

Portrætbillede af advokat Johannes Andersen (1885-1961) fra Haderslev fotograferet omkring 1930. Fotograf: Peter Knudsen Lund. Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune.

ning om bestemmelserne i amnestilovene, ligesom han ytrede sig i de dansksindede aviser i Slesvig, som tillige blev læst af danskere nord for Kongeåen. Hans vurdering lød, at det ville være relativt ufarligt for sønderjyder, der var deserteret fra tysk militærtjeneste, at vende tilbage til Sønderjylland:

De unge landflygtige af årgangene 1897-1899, der har unddraget sig deres værnepligt, bliver ikke idømt straf, men det kan tænkes, at de kunde blive stukket i trøjen. Det troede han dog ikke ville ske. Den nye regering havde jo sagt, at den ingen ville indkalde, og i hvert fald blev det kun for en kort tid. Han ville i deres sted uden betænkelighed tage hjem. Hvad desertørerne angår, kan de aldrig dømmes uden at møde for krigsretten. De tiltales for faneflugt og kan få indtil 4 års straf. Der er henvend 200.000 af den slags – man giver sig ikke til at straffe tusinder af mennesker.⁵²

Alligevel var der flere eksempler på sønderjyder, der kom i problemer, når de krydsede grænsen:

Reuters Bureau. Kolding. 28. december 1918. Den tyske amnesti er værdiløs. En del desertører er i julen vendt tilbage til Sønderjylland i tillid til den officielle tyske amnesti. En telefonslyngning har røbet, at den berøgtede amtsforstander Valentiner i Tyrstrup ikke har kunnet tåle dette. Han har kort før jul henvendt sig til statsadvokaten i Flensborg, og statsadvokaten har nu udstedt arrestordrer, som soldaterrådene ved grænsen er sat i gang med at fuldbyrde. En ung mand, Skov i Christiansfeld, sidder arresteret på kompagnikasernen i Christiansfeld. Soldaterrådene gør jagt på andre desertører, hidtil dog uden held, idet de skyndsomst søger tilbage over grænsen. Mindst 6 er i aften flygtede til Danmark.⁵³

For at undgå misforståelser og tilspidsning af konflikter mellem ansatte ved de tyske myndigheder og borgerne i blandt andet Slesvig sendte de tyske myndigheder i starten af januar 1919 en meddelelse ud i aviserne om, hvordan sønderjyder, der var deserteret fra den tyske militærtjeneste, skulle forholde sig, og hvad de kunne forvente fra myndighedernes side, hvis de ønskede at vende tilbage til Sønderjylland. Den danske avis *Vestkysten* beskrev, hvordan en hjemvendt desertør blev modtaget i Haderslev:

Desertørerne kan nu vende tilbage. De skal blot melde sig hos den pågældende distriktskommando. For nogle dage siden meldte nogle

sønderjydske desertører, der var vendt tilbage til deres hjem, sig hos distriktskommandoen i Haderslev. Her noterede en Feldwebel deres navne og numre ved deres militære afdeling op på et skema. Ligeledes blev det noteret, hvilken dag de var flygtet, og hvilken dag de var vendt tilbage. Dette skema, hvorpå der bl.a. er en almindelig formel med bøn om nåde for den tilbagevendende, tilstilles den pågældende militære afdeling med anmodning om at tilstille den hjemvendte hans militære papirer. Efter at Feldwebelen havde fået de ønskede oplysninger, sagde han til dem, at de kunne gå igen og færdes frit omkring, der ville ikke finde nogen aktion sted mod dem. [...] Der synes efter dette altså ikke at være nogen fare for desertørerne ved at vende tilbage.⁵⁴

Søren Outzen fulgte udviklingen tæt. Ifølge hans erindringer i den tidligere omtalte årbog læste han i starten af 1919 i aviserne om advokat Johannes Andersens råd og vejledning til sønderjyder, der var deserteret fra tysk militærtjeneste og gerne ville hjem til Sønderjylland: "...sidst i januar læste vi i aviserne en henstilling fra advokat Andersen i Haderslev til sønderjyderne i Kongeriget om at søge hjem og melde sig til myndighederne for ikke at gå glip af afstemningsretten".⁵⁵ Han var imidlertid ikke helt tryk ved at rejse hjem, og han spurgte derfor forstanderen ved Grundtvigs Højskole i Lyngby, Hans Rosendal (1839-1921), om råd og vejledning i sagen:

Rosendal var ikke indforstået med foretagendet, mente, det var ganske unødvendigt og nok vilde klare sig uden tilmelding forud. Jeg så derfor tiden an. Men da jeg nogen tid efter erfarede, at enkelte sønderjydske elever fra skolen havde været hjemme til tilmelding og var kommet uantastede tilbage, syntes jeg, at også jeg hellere måtte få mine papirer i den ønskede orden.⁵⁶

Arresteret for faneflugt

Søren Outzen rejste i slutningen af februar 1919 hjem til Sønderjylland. Han rejste sammen med en jævnaldrende kammerat fra højskolen, der kom fra Døstrup og havde været i tysk militærtjeneste samtidig med Søren Outzen. Sammen ankom de til Distriktskommandoen i Haderslev den 1. marts 1919: "Sammen med Ingvart Clausen fra Vinum rejste jeg så hjem. Vi meldte os på Bezirkskommando i Haderslev for om muligt at klare sagerne dér, men blev henviste til Flensborg, hvor vi

så stillede og bad om vore hjemsendelsespapirer".⁵⁷ I Flensborg fik de to sønderjyder en meget forskellig modtagelse. Da Søren Outzen var deserteret og derfor ikke havde aftjent sin fulde værnepligt, blev han arresteret for faneflugt:

Der blev optaget rapport over vor soldatertid m.m. Men så skete det højest ubehagelige for mig. Medens Clausen havde været soldat i over to år og derfor fik sine papirer, holdtes jeg tilbage, fordi jeg kun havde været i trøjen i ti måneder og altså – orden i sagerne! siger prøjserne – endnu manglede godt et års tid i at have efterkommet mine foreskrevne militærforpligtelser. „Zwei Jahre Dienstzeit“ måtte være det mindste.⁵⁸

Mens Ingvart Clausen kunne rejse videre som en fri mand, blev Søren Outzen ført til kasernen i Neumünster syd for Rendsborg:

Der blev afsagt arrestordre over mig, og under bevogtning førtes jeg omgående til banegården for at nå toget til Neumünster, hvor jeg skulde stilles for en krigsret, sigtet for faneflugt. Mit hjerte har vist aldrig været så langt nede i støvlerne som på den rejse. Med bange anelser kørte jeg som militærfange sydpå. Var jeg dog bare blevet i Lyngby! Men nu var det for sent. Jeg måtte se min skæbne i møde – for anden gang i prøjsernes magt, og det endda efter krigens afslutning og min lykkelige flugt fra dem første gang. Vi kom til Neumünster om aftenen, gik til kasernen, hvor jeg blev afleveret på kontoret. Den befalingsmand, som tog sig af mig, havde kun eet ord at sige til mig, og det lød i sandhed brutalt: „Kopf ab!“ Men jeg måtte jo bevare fatningen og tage, hvad der ville komme. Depotunderofficeren, jeg afleveredes til, var lidt rigelig nysgerrig, spurgte bl.a., om jeg vilde indklædes. Han vilde så godt købe mit civiltøj. Vi snakkede en del sammen, men enden blev dog, at jeg nøjedes med at få et sovetæppe og spisegrejer og lidt forplejning. Uniformen kunde jeg jo tidsnok nå at komme i. Med urolige tanker gik jeg til ro på den belægningsstue, som blev mig anvist, tænkte på hjemmet og Lyngby og lagde min sag i Guds hånd. Griffenfeldts ord fra hans fængselstid randt mig i hu: „Da verden blev mig gram, da lærte jeg at kende for alvor først mig selv, min Gud, min ven, min fjende.“ Jeg gentog ordene stille for mig selv, og de virkede som olie på mit sinds oprørte vande. Hen på natten kom nogle af stuens belægning hjem. Jeg skulde da smides ud af køjen, men en kammerat lagde et godt ord ind for mig: „Lass den Mann schlafen!“ sagde han, og jeg fik lov at sove de retfærdiges søvn til ende.⁵⁹

Krigsafslutningen og den efterfølgende freds uforudsigelighed og magtvakuum skabte opløsning på kasernen, hvilket Søren Outzen hurtigt opdagede:

Men næste dag viste sig også opløsningstendenserne på stedet og meningsløsheden med min tilstedeværelse. Ingen spurgte efter mig. Der var også en vis nervøsitet at spore på kasernen. Gamle frontsoldater, som var blevet afvæbnede, havde forsøgt at organisere sig noget brændsel til de kolde belægningsstuer. Vagtmandskabet – „Eichenlaub“-soldaterne, det kommende „rigsværn“ – havde måttet gribe ind. Der var placeret maskingeværer på tagene. Man vidste aldrig, hvad de kommende dage kunne bringe – „midt i en jerntid“.

Jeg holdt mig på stuen til spisetiden om middagen, fik også min portion med, skønt de uniformerede så med lidt nysgerrige blikke på mig civilmand. Hvad var han, og hvad skulle han her efter? Men jeg var ikke meget talende og holdt mig i baggrunden. Begivenhedernes gang skulde jo afventes.⁶⁰

Søren Outzen besluttede sig for at udnytte stedets opløsningstendenser og undersøgte mulighederne for flugt:

Om eftermiddagen vovede jeg mig hen til kaserneporten, hvor der stod vagt. Det kunne være godt at orientere sig, hvordan det mon kunde lade sig gøre at smutte udenfor. Næste dag tog jeg mod til mig og gik frank forbi vagten ud i byen. Ingen sagde noget.

Jeg søgte hen til banegården for at blive fortrolig med forholdene dér. Men da jeg ikke havde „Ausweis“, kunne der ikke være tale om at købe billet og rejse sin vej. Penge havde jeg heller ingen af. Men da det var lørdag, og der siden ved appellen udbetaltes lønning, kom jeg i besiddelse af ca. 15 mark. I den kommende nats vågne timer besluttede jeg da næste dag efter middagsmaden at forsvinde fra byen til fods. Ingen vilde vist savne mig foreløbig. Som tænkt, så gjort. Jeg fulgte hovedlandevejen nordpå mod mine længsels mål, hjemmet i nord. Men hvordan uden „bevis“ komme over kanalbroen ved Rensborg, hvor der naturligvis var vagt? Der skete dog intet ubehageligt. Jeg fulgte strømmen af søndagseftermiddagsfodgængerne over broen og nåede om aftenen til Jagel syd for Slesvig, hvor jeg fik logi i en landevejskro og forplejning næste morgen.⁶¹

Flugten nordpå fortsatte til fods, da han ikke turde risikere at blive afsløret og arresteret på ny ved at tage toget eller komme op at køre med forbigående vogne. Han tilbagelagde derfor de 100 km mellem

Sønderjyderne Ingvart Clausen (1896-1990) og Søren Outzen mødte hinanden på Grundtvigs Højskole i Kongens Lyngby i 1918-1919, hvor de fik taget et fælles foto. Fotograf: William Heinrich Türck. Foto: Privateje.

Neumünster og Flensborg til fods, hvilket bragte undrende blikke fra dem, der krydsede hans vej:

Krokonen, som var fra Rødekro og talte dansk med mig, var også nysgerrig efter at få at vide, hvem jeg var, og hvordan jeg kom her vandrende til fods. Jeg måtte fortælle hende, at jeg havde været i Rendsborg med kreaturer og nu var på hjemvejen til Tønder, hvad hun vist ikke rigtig troede på. Jeg måtte også skrive et navn i fremmedbogen og tog så videre mod nord. Men da jeg nåede Slesvig by, ville fødderne ikke længere. De var fuldstændig gennemtrådte. Lidt uden for byen trak jeg støvlerne af, vaskede de hede fødder i bækken ved vejen, rev et par stykker neden af skjorten og brugte dem som fodlapper i stedet for de hjemmestrikkede strømper. Det lindrede godt. Men jeg turde ikke bede om at komme op at køre, da jeg som flygtning ikke gerne ville komme ud for nye overraskelser. Det var fastelavnsmandag, og jeg tænkte under min vandring mod nord på de trætte danske Jenser på samme vej efter Dannevirkes rømning i fastelavnen for 55 år tilbage i tiden – og så på den fastelavnsfest, jeg vidste afholdtes på højskolen, men som jeg nu ikke kom med til. Om aftenen marcherede jeg ind til Flensborg og fik logi i en gæstgivergård ved indgangen til byen. Også her måtte et navn i gæstebogen.⁶²

Søren Outzen ankom til Flensborg om aftenen den 3. marts, og dagen efter gik han via Kliplev til Nr. Hostrup, hvor han steg på lillebanen til Løgumkloster. Sent på aftenen den 4. marts ankom han endelig til hjemmet i Ellum:

Jeg slap uden mistanke herfra næste morgen og tog ad biveje over Kliplev til Nr. Hostrup, hvorfra jeg uden „Ausweis“ kunde tage med lillebanen til Løgumkloster. Sent på aftenen nåede jeg hjem, overtræt og stadig usikker, om jeg eftersøgte eller ej. Mine forældre var naturligvis lykkelige over at se mig igen. Men for alle tilfældes skyld syntes vi, at jeg måtte se at komme over grænsen hurtigst muligt. Det skete så næste dag. Jeg genoptog mit afbrudte højskoleophold i Lyngby. „Jeg sagde det jo“, bemærkede Rosendal tørt ved min ankomst. Men fader havde efter min ufrivillige transport sydpå skrevet til advokat Andersen og forklaret ham det skete, hvorover denne blev meget ulykkelig. Og kammeraterne på skolen viste mig nu også en uges tid gamle aviser, hvori der stod en advarsel til sønderjydske rømningsmænd mod at tage hjem og melde sig til myndighederne, da en enkelt af de hjemvendte var blevet holdt tilbage og ført til Neumünster til en uvis skæbne. Det var altså mig, som dog nu var rømmet for anden gang.⁶³

Søren Outzen henviste til aviser som for eksempel *Thisted Amtsavis*, der på forsiden den 8. marts 1919 refererede til en notits i *Flensborg Avis*:

En Søn af gårdejer Karsten Outzen i Ellum, som under krigen i sin tid gik over grænsen efter ti måneders soldatertjeneste, vendte forleden hjem fra Lyngby Folkehøjskole i henhold til amnestiloven og meldte sig som foreskrevet hos distriktskommandoen i Flensborg. Men i stedet for at få lov at blive hjemme blev han ført til kasernen i Neumünster, hvor han må tilbringe tiden under uhyggelige forhold, medens forældrene ikke engang har hans adresse. En henvendelse til soldaterrådene har ikke ført til noget.

Søren Outzen beskrev det videre forløb efter sin tilbagevenden til højskolen således:

Senere kom der til mit hjem en skrivelse fra Neumünster med meddelelse om, at min sag var blevet behandlet ved en krigsret, men i henhold til amnestiloven af november 1918 – som altså også gjaldt den dag, jeg blev holdt tilbage i Flensborg – hævet. Det hele viste sig således at være underordnede instansers lyst til at optræde på egen hånd og sige et sidste farvel til Nordslesvigs danske ungdom, som man ikke havde evnet at vinde for den prøjsiske ånd. Efter endt skoletid kunde jeg da roligt rejse til mit hjem og året efter afgive min stemme til fordel for Danmark.⁶⁴

Efter endt højskoleophold på Grundtvigs Højskole rejste han i april 1919 hjem til Ellum. I de mange år, han havde været væk fra familien, havde hans yngre bror, Paul, overtaget og drevet slægtsgården. Søren Outzen overtog derfor en gård i Trælborg mellem Ellum og Bredebro, og i 1921 blev han gift og stiftede familie. Han døde i 1974 og er begravet på kirkegården i Bredebro.

Afrunding

Den 4. september 1916 slap Søren Outzen fra Ellum ved Løgumkloster uset over den daværende grænse mellem Danmark og Tyskland ved Klaaby syd for Ribe. Det skete i forbindelse med en orlov i hjemmet fra tysk militærtjeneste, hvor han besluttede sig for at desertere. Det førte til flere års landflygtighed først i Kærbøl ved Ribe, dernæst i Norge og senere på Grundtvigs Højskole i Kongens Lyngby ved København, inden han kunne vende hjem til Sønderjylland i foråret 1919. På flere områder understøtter Søren Outzens oplevelser det generelle billede,

som Svend Falkner Sørensen har tegnet af de mange sønderjyder, der deserterede fra tysk krigstjeneste 1914-1918. Grænsen ved Klaaby syd for Ribe var sammen med området nord for Christiansfeld og ved Jels-Troldkær ifølge Svend Falkner Sørensen de mest populære overgangsteder under flugten fra Tyskland til Danmark. Årsagen hertil var optimale naturforhold i form af de ret øde egne, og det var forholdsvis let at finde gemmesteder helt tæt på grænsen.⁶⁵ Svend Falkner Sørensen har endvidere undersøgt, hvornår der under krigen var flest desertører, og hvornår på året de fleste desertationer fandt sted. I den forbindelse fremstår Søren Outzen som en typisk desertør, idet der i perioden august 1914 og indtil august 1918 var næstflest antal desertationer i sensommeren (juli, august, september) 1916 kun overgået af sensommeren i 1917. Forklaringen er ifølge Svend Falkner Sørensen, at antallet af desertationer steg jo længere hen mod krigens slutning, man kom. Sandsynligvis fordi man øjnede et tysk nederlag og dermed håbet om at vende tilbage i live samtidig med, at Tysklands tiltagende opløsning gjorde det lettere at flygte.

I forhold til Søren Outzens flugttidspunkt i september 1916 så flygtede der ifølge Svend Falkner Sørensen klart flest i sensommeren, hvilket forklares med de vejrmæssige forhold, der befordrede flugt nu frem for i de kolde og fugtige vintermåneder uden blade på buske og træer i forhold til gemmesteder. Derudover var mange soldater hjemme på orlov for at hjælpe med høsten om sensommeren.⁶⁶ Søren Outzen blev som nævnt sendt på rekreationsorlov i august 1916 grundet en længere hospitalsindlæggelse, men han havde løbende i sine breve hjem til familien i Ellum nævnt muligheden for orlov som landmandssøn, der var en savnet arbejdskraft ved forårsarbejdet og igen ved høsten i sensommeren.⁶⁷ Efter flugten fik han arbejde på en gård ved Ribe, i nærheden af grænsen, hvilket var typisk for mange desertører i perioden.

Derimod var det usædvanligt, at Outzen drog til Norge under sin flugt, hvor han både arbejdede i landbruget og på et gartneri. De fleste desertører blev i grænselandet, indtil de kunne vende hjem til Sønderjylland igen i forbindelse med genforeningen i 1920. Endvidere blev han i modstrid med myndighedernes generelle udmeldinger arresteret i marts 1919 i forbindelse med sit første forsøg på at vende tilbage til Sønderjylland. Den historie blev bragt i avisen til skræk og advarsel for andre desertører. I 1918 havde Outzen som så mange andre desertører taget ophold på en højskole. Han valgte Grundtvigs Højskole i Kon-

De fleste vil have set fotos som dette af sønderjyske krigsfanger, der på vejen hjem blev hilst velkommen af begejstrede danskere som her i marts 1919 i København. Søren Outzens hjemkomst som desertør blev dog alt andet end festlig. Fotograf: THV Larsen, Berlingske Tidende. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B1164.

gens Lyngby, hvilket gav ham adgang til mange af de agitationsmøder, der blev holdt i København i forbindelse med den forventede kommende grænseændring. Gennem hans breve hjem til familien i Ellum gives øjensvidneberetninger fra agitationsmøderne og dermed et indblik i en almindelig sønderjydes overvejelser og holdninger til de politiske diskussioner på det pågældende tidspunkt. Outzen gav her udtryk for støtte til en grænse ved Dannevirke ud fra et pragmatisk synspunkt om at undgå intern dansk splittelse i forbindelse med en folkeafstemning.

Søren Outzens fortælling har ikke kun givet os et indblik i en af de mange dansksindede desertørers flugt over grænsen under 1. verdenskrig og tiden derefter i landflygtighed, men også om en tilbagevenden til Sønderjylland, der fik et uventet forløb.

KILDER

Utrykte kilder

Privateje:

Søren Outzen, 1915-1919: breve sendt hjem til familien i Ellum ved Løgumkloster.

Søren Outzen, u.å.: *Efterskrift*.

Publicerede kilder

Berlingske Politiske og Avertissementstidende 1918.

Dagbladet København 1919.

Groth, Annemette 2020: Billedbeskrivelse og erindring i *Arkiv.dk*, opslag Wilhelm Iversen. URL: <https://arkiv.dk/vis/5654491>, hentet marts 2023.

Hejmdal 1918.

Herning Folkeblad 1919.

Jyllandsposten 1918.

Nationaltidende 1918, 1919.

Outzen, Søren 1948: "For anden gang i prøjsernes magt", *DSK Aarvog 1948*, s. 30-33. I URL: <https://denstorekrig1914-1918.dk/listerlitteraturlinks/dsk-dansksindede-soenderjyske-krigsdeltagere/>, opslag: DSK 1948, hentet marts 2023.

LITTERATUR

Adriansen, Inge og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, Aabenraa, 2006.

Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage*, bd. II, Neumünster, 1926-1929.

Beim, B.E.: *Løgumkloster/Østergade*. URL: <https://bbeim.dk/28510546/95410227>, hentet marts 2023.

Den Store Krig 1914-1918, *Outzen, Søren* (1896-1974). URL: <https://denstorekrig1914-1918.dk/soenderjyderoversigt/soenderjyder-o/outzen-soeren-1896-1974/>, hentet marts 2023.

Eliassen, P.: *Kongeaen eller Den gamle grænse*, Kolding, 1926.

Fink, Troels: *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongedænen 1864-1914*, I-II, Aabenraa 1999.

Grænseforeningens leksikon, *Andersen, Johannes*, 1885-1961. URL: <https://>

Ribe Stifts-Tidende 1916 og 1950.

Rigsarkivet, arkivalieronline: *Folketællingen 1916, Farup Sogn*, opslagsside 43, familien Tobiasen. URL: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=70371#70371,12874240>, hentet marts 2023.

Rigsarkivet, arkivalieronline: *Folketællingen 1916, Vester Vedsted Sogn*, opslagsside 73, familien Iversen. URL: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=71637#71637,12992048>, hentet marts 2023.

Rigsarkivet, arkivalieronline: *Sønderjyske lægdsruller (1920-1920)*. Udskrivningskredsen for Sønderjylland, indført under bogstav S (= årgang 1920), fødselsår 1896, lægdsnummer 206 (Løgumkloster Landsogn). URL: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=19857976#262568,49160996>, hentet marts 2023.

Vestkysten 1919.

grænseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/andersen-johannes-1885-1961, hentet marts 2023.

Grænseforeningens leksikon, *Cour, Vilhelm la*, 1883-1974, historiker. URL: <https://grænseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/cour-vilhelm-la-1883-1974-historiker>, hentet marts 2023.

Grænseforeningens leksikon, *Grau, Andreas*, 1883-1935, redaktør. URL: <https://grænseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/grau-andreas-1883-1935-redaktoer>, hentet marts 2023.

Hansen, Hans Schultz m.fl. (red.): *Sønderjyllands historie efter 1815*, II, Aabenraa 2009.

Johnsen, Axel: *Grænsen, folket og staten: Grænseforeningens historie 1920-2020*, Grænseforeningen 2019.

Petersen-Pauli, N.P.: *Sønderjyske Rømningsmænd*, Vojens, 1921.

Sørensen, Svend Falkner: *Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18*, Aabenraa, 1989.

Sørensen, Svend Falkner: "Pligtens tunge bud eller faneflugt?" I Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*, Aabenraa 2006, s. 125-142.

NOTER

- 1 Rigsarkivet/arkivalieronline, *Sønderjyske lægdsruller (1920-1920)*.
- 2 Den Store Krig 1914-1918, *Outzen, Søren* (1896-1974); Søren Outzen, breve 1916.05.24, 1916.07.12, 1916.07.16, 1916.07.21, 1916.08.15 og 1916.08.16.
- 3 Outzen 1948, s. 31.
- 4 Sørensen 1989, s. 9 samt 2006, s. 125, 128.
- 5 Outzen 1948, s. 31.
- 6 Ibid.
- 7 Ibid.
- 8 Ibid.
- 9 Rigsarkivet, arkivalieronline: *Folketællingen 1916, Farup Sogn*, s. 43.
- 10 Sørensen 2006, s. 141.
- 11 Sørensen 1989, s. 94-ff., 2006, s. 137f., 141f.
- 12 Søren Outzen, brev 1916.10.01, 1916.10.28 og 1916.12.31.
- 13 Søren Outzen, brev 1917.03.17.
- 14 Søren Outzen, brev 1916.10.01 og 1916.11.20.
- 15 Søren Outzen, brev 1916.10.16.
- 16 Søren Outzen, brev 1918.12.18.
- 17 Beim, *Løgumkloster/Østergade* 2.
- 18 Rigsarkivet, arkivalieronline: *Folketællingen 1916, Vester Vedsted Sogn*, s. 73.
- 19 Groth, *Wilhelm Iversen*.
- 20 Beim, *Løgumkloster/Østergade* 2.
- 21 Søren Outzen, brev 1916.10.09.
- 22 Søren Outzen, brev 1916.10.01 og 1916.10.09.
- 23 Søren Outzen, brev 1916.10.16 og *Ribe Stifts-Tidende* den 11. oktober 1916.
- 24 *Ribe Stifts-Tidende* den 14.11.1950, s. 4.
- 25 Søren Outzen, brev 1916.12.16.
- 26 Outzen 1948, s. 31.
- 27 Søren Outzen, breve og *Efterskrift*.
- 28 Søren Outzen, brev 1917.04.01.
- 29 Søren Outzen, brev 1917.05.13.
- 30 Søren Outzen, brev 1917.07.24.
- 31 Søren Outzen, breve og *Efterskrift*.
- 32 Søren Outzen, brev 1918.06.28.
- 33 Sørensen 1989, s. 84ff.; Johnsen 2019, s. 41.

- 34 Søren Outzen, breve og *Efterskrift*.
- 35 Sørensen 1989, s. 96 samt 2006, s. 141.
- 36 Johnsen 2019, s. 19ff. og s. 24f.
- 37 Søren Outzen, brev 1918.11.19.
- 38 Søren Outzen, brev 1918.11.27.
- 39 Johnsen 2019, s. 20ff.; Grænseforeningens leksikon: *Cour, Vilhelm la*.
- 40 Søren Outzen, brev 1919.01.19.
- 41 Søren Outzen, brev 1918.12.06.
- 42 Søren Outzen, brev 1919.01.23.
- 43 Søren Outzen, brev 1919.02.05.
- 44 Johnsen 2019, s. 22f.; Grænseforeningens leksikon: *Grau, Andreas*.
- 45 *Dagbladet København* den 31.01.1919, s. 5 samt *Herning Folkeblad* den 31.01.1919, s. 2.
- 46 *Nationaltidende* den 25.01.1919, s. 3-4.
- 47 Søren Outzen, brev 1919.02.17.
- 48 *Berlingske Politiske og Avertissementstidende* den 21.11.1918, s. 5.
- 49 *Hejmdal* den 14.12.1918, s. 2.
- 50 *Nationaltidende* den 21.12.1918, s. 3.
- 51 Grænseforeningens leksikon: *Andersen, Johannes*.
- 52 *Nationaltidende* den 21.12.1918, s. 3.
- 53 *Jyllandsposten* den 29.12.1918, s. 4.
- 54 *Vestkysten* den 07.01.1919, s. 4.
- 55 Outzen, s. 31.
- 56 Ibid.
- 57 Ibid.
- 58 Ibid., s. 31-32.
- 59 Ibid.
- 60 Ibid.
- 61 Ibid., s. 32-33.
- 62 Ibid., s. 33.
- 63 Ibid.
- 64 Ibid.
- 65 Sørensen 2006, s. 131f.
- 66 Sørensen 2006, s. 135f.
- 67 Søren Outzen, breve sendt hjem til familien i Ellum ved Løgumkloster under tysk militærtjeneste november 1915 indtil august 1916.

Zusammenfassung

Am 4. September 1916 flüchtete der dänischgesinnte Søren Outzen, unentdeckt über die damalige Grenze zwischen Dänemark und Deutschland bei Klaaby südlich von Ribe. Südjütland war damals Teil des Deutschen Kaiserreiches und aufgrund des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs im Jahr 1914 wurden alle wehrfähigen Männer an den Fronten benötigt. Wie so viele andere wurde auch Søren Outzen aus Ellum bei Løgumkloster zum Militärdienst eingezogen und zum Soldaten ausgebildet. Nach der Rekrutenausbildung wurde er an die Ostfront geschickt. Hier erkrankte er an Typhus und wurde nach einem langen Lazarettaufenthalt zur Genesung zu seinen Eltern nach Südjütland geschickt. Nachdem er zu Kräften gekommen war, beschloss er zu desertieren, was zu einem mehrjährigen Exil führte, zunächst in Kærbøl bei Ribe, dann in Norwegen und später an der Grundtvigs Højskole in Kongens Lyngby bei Kopenhagen. Hier erlebte er 1918 die euphorische Atmosphäre nach der Niederlage des Deutschen Reiches, als national-liberale Kräfte die Wiedervereinigung Südjütlands mit Dänemark forderten. Die Nachwirkungen der Niederlage ermöglichten es ihm, mit seiner Familie in Südjütland wieder vereint zu werden und hier wieder Fuß zu fassen. Die Geschichte von Søren Outzen wurde durch den Abdruck seiner Memoiren im Jahrbuch 1948 von DSK – dem Verband der Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere – enthüllt, und durch den Großteil seiner Briefe, die er in der Zeit von 1915 bis 1919 an Familienmitglieder in Ellum verschickte, wo die Briefe aufbewahrt wurden von späteren Generationen.

Anmeldelser

Auge, Oliver (red.): Glücksborg in der Zeit des Nationalsozialismus. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2023, 132 sider.

Denne antologi bygger på bidragene ved et symposium på Glücksborg Slot i 2021, hvor emnet var slottets historie fra 1933 til 1945. Symposiet var frugten af et samarbejde mellem afdelingen for Slesvig-Holstens lokalhistorie ved Kiels universitet, Historische Gesellschaft Glücksborg og Stiftung Schloss Glücksborg.

Antologien består af fem bidrag, som falder i logisk rækkefølge. Det første af Karen Bruhn fra Kiels Universitet befatter sig med erindringen i Slesvig-Holsten om nazismen, der som bekendt stod særligt stærkt her. Ikke desto mindre (eller måske netop derfor) har erindringen været præget af fortrængning og glemsel, hvilket, som Karen Bruhn påpeger, har understøttet en udpræget personmæssig kontinuitet fra nazitiden til forbundsrepublikken i de ledende politiske, militære og administrative lag. Sin kontinuitets-pointe (som foreligger velbeskrevet i forskningen) belægger hun med en samtidig tegning af højerestående internerede værnemagtofficerer på Glücksborg Slot umiddelbart efter krigsafslutningen. De afbillede officerer kunne alle genoptage deres militære karriere i Forbundsrepublikken. Tegningen, som er lavet af en af de internerede officerer, har Bruhn fremdraget fra slotsarkivet. Der syntes også, som Bruhn påpeger det at have været et særligt gunstigt klima i Slesvig-Holsten for, at belastede nazister med krigsforbrydelser på samvittigheden her fandt sig et fristed og kunne fortsætte deres liv og levned, ofte under en ny identitet.

I antologiens andet bidrag skildrer lederen af byarkivet i Flensborg, Broder Schwensen, i korte træk, hvad han tidligere har beskæftiget sig indgående med, nemlig Flensborgs rolle som tysk regeringsby fra Hitlers selvmord til den 23. maj 1945, hvor den nye tyske leder, storadmiral Dönitz, videreførte det nazistiske regime fra marineskolen i Mürwik. I april-maj 1945 befandt Flensborg, der ellers ikke tidligere havde været alvorligt berørt af krigsbegivenhederne, sig midt i krigens malstrøm: Flygtede topnazister, tusindvis af civile og militære embedsmænd fra det nazistiske statsapparat, civile tyske flygtninge, krigs- og kz-fanger, fremmed- og tvangsarbejdere, som skulle repatrieres, og tyske soldater fylkedes i byen i disse uger. De mange tusinde tilrejsende belastede Flensborgs forsyningssituation til det yderste, både hvad angik fødevarer, indkvartering og medicin. Ganske vist kapitulerede de tyske styrker i Nordvesttyskland, Holland og Dan-

mark med virkning fra den 5. maj om morgenen, og fra den 9. maj på de øvrige fronter, men alligevel afsatte den stedlige britiske militærregering, som hurtigt tog styringen over de lokale forhold, først regeringen Dönitz (som også omfattede OKW, dvs. værnemagtens overkommando) den 23. maj. Briterne anså det ganske enkelt for mest hensigtsmæssigt, at tysk militær selv varetog afvæbningen, interneringen og efterfølgende løsladelsen af de mange millioner tyske soldater – en fremgangsmåde, som briterne i øvrigt også anvendte i forbindelse med den tyske militære rømning af Danmark efter krigen.

Briterne overlod regeringen Dönitz et mindre landområde afgrænset af Mürwik, Twedterholz og Meierweik til Glücksborg Slot, hvor briterne ikke måtte komme og ingen jurisdiktion havde. Tysk krigsret blev opretholdt, hvilket blandt andet havde den tragiske konsekvens, at flere tyske soldater, uden britisk indblanding, blev dødsdømt og henrettet for brud på den militære disciplin. Men den 23. maj var det slut: Dönitz, rustningsminister Speer og generaloberst Jodl, som var operationschef i OKW, blev arresteret og samme dag fløjet til en fangelejr i Luxembourg.

Da briterne den 23. maj fratog Dönitz-regeringen alle dens beføjelser, trængte de også ind på Glücksborg Slot og beslaglagde dette, tilsyneladende først og fremmest for at etablere et passende interneringssted for den resterende Dönitz-administration. Med blandt andet Prins Albert von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburgs dagbog som kilde kan medarbejder ved slotsarkivet, Claudius Loose, i antologiens tredje bidrag gøre os klogere på denne "Gefangenenlager" (der fungerede fra den 24. maj) og dens beboere. Det drejede sig om 200-350 militærpersoner, herunder 28 generaler, admiraler og højere stabsofficerer af alle grader samt deres personlige stabe og oppassere. Fangelejren på slottet blev opløst den 1. august, hvor både de internerede og den britiske militærvagt blev flyttet til et andet sted. Loose anfører, at kilderne om forholdene og atmosfæren i fangelejren er meget sparsomme og modstridende, men meget taler for, at der trods en almindelig nedtrykt stemning over den tabte krig og en uvis fremtid har været tale om et relativt fyrsteligt fangenskab, den almindelige nød i det besejrede Tyskland taget i betragtning.

Indtil den 23. maj var rustningsminister Speer indkvarteret på slottet med sit kabinet og kørte herfra dagligt til regeringsmøderne i Flensburg. Under sit ophold på slottet blev Speer også indgående afhørt af en vestallieret kommission om virkningen af de allieredes luftangreb mod tyske byer og industri. Afhøringerne forløb over syv dage fra den 15. maj, og ifølge Loose sørgede Speer for at iscenesætte sig selv som en ræsonnabel og samarbejdsvillig mand, der helt og aldeles distancerede sig fra nazismen, ganske som offentligheden kender ham fra Nürnbergprocesserne og i tiden derefter. Loose afslutter sit mikrohistoriske bidrag med en akribisk personalhisto-

risk gennemgang af de adelige personer, primært slægtninge, som søgte tilflugt på Glücksborg Slot i krigens slutfase og umiddelbart efter krigen på flugt fra Den Røde Hær eller fordrevet fra deres besiddelser og hjemstavn.

Tilstrømningen af knap så prominente øst-flygtninge medførte, at byen Glücksborgs befolkningstal blev fordoblet til omtrent 5.000. Som kurby havde Glücksborg forholdsvis mange indkvarteringsmuligheder, men de fleste flygtninge blev anbragt i barakker, som blev opført i al hast. I nogle af slottets bygninger var der dog også indkvarteret et større antal udbombede civilister fra Hamborg og Kiel, ligesom en del lokale borgere havde fået anvist ophold på slottet, fordi deres boliger i den lokale Fördestrasse var blevet beslaglagt af briterne til indkvartering af officerer. Den omfattende anvendelse af slottet medførte en del slidtage på ejendommen. Også disse redegør Loose for.

Nok kom slottet nogenlunde intakt gennem 2. verdenskrig, det samme kan man ikke sige om husets beboere. I antologiens fjerde bidrag med titlen "Adel forpligter – i gode som i dårlige tider" gør Jan Ocker fra universitetet i Kiel rede for, hvordan den mandlige del af huset Glücksborg opfyldte pligten over for fædrelandet som officerer, sådan som traditionen foreskrev for den tyske adel. Under henvisning til 20. juli attentatet og Grev von Stauffenbers fremtrædende rolle heri har der i Forbundsrepublikken været en stærk tilbøjelighed til at tilskrive adelen en oppositionel rolle i forhold til nazi-regimet, som der næppe har været belæg for. Ocker gengiver fint hovedpunkterne i denne diskussion samt den aktuelle "Forschungsstand", og rekonstruerer på baggrund af et relativt sparsomt kildemateriale de mandlige medlemmer af huset Glücksborgs krigsindsats som værnemagtofficerer fra 1939 til 1945. Seks gjorde tjeneste i Værnemagten, hvilket halvdelen af dem ikke overlevede.

Antologiens sjette og sidste bidrag står dens redaktør, Oliver Auge, fra Kiels Universitet for. Heri redegør han for dels huset Glücksborgs familiemæssige tråde til kongehusene i Grækenland, Rumænien, Jugoslavien, Danmark, Norge og Storbritannien (som kunne føres tilbage til den første Glücksborger på den danske trone, Christian IX, også kendt som "Europas svigerfar"), dels for hvordan Tysklands angrebs- og erobrerkrig overvejende belastede disses forhold til den tyske gren af huset. Den eneste ægteskabsforbindelse mellem den tyske og danske gren af familien var ægteskabet mellem prins Harald, Christian X's næstældste bror, og prinsesse Helena. Helena sympatiserede til kongefamiliens store fortrydelse helt åbenlyst med den tyske besættelsesmagt, hvilket efter krigen fik kongen til at landsforvise sin tyske svigerinde til familien i Glücksborg. Helt korrekt tilskriver Auge Christian X denne drastiske (men i situationen politisk kloge) handling, for som medlem af kongehuset kunne Helena ikke stilles til ansvar af almenvældet. Derimod har Auge i et par andre forhold under

den tyske besættelse en tendens til at forlene Christian X med en politisk beslutningskraft, han ikke havde.

Sammenfattende om antologien må den karakteriseres som instruktiv og let tilgængelig. Når redaktøren i sit forord fastslår, at bidragene på baggrund af nyt arkivalisk kildemateriale betræder "wissenschaftliches Neuland", må det dog fastslås, at det nye ligger i detaljerne.

Henrik Skov Kristensen

Bohn, Robert; Weber, Jürgen; Heinze, Gebriele; Marx, Marie-Thees og Waitzmann, Jan (red.): Wortmeldungen zur Zeit- und Regionalgeschichte. Festschrift für Uwe Danker.

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2022, 348 sider.

Den tidligere SPD-politiker og Slesvig-holstenske lokalhistoriker Uwe Danker er fyldt 65 år, og siden efterårssemesteret 2021/22 har han gradvist trukket sig tilbage fra sine hidtidige poster som professor på universitetet i Flensborg og som direktør for det lille forskningscenter for regionalhistorie og historieformidling i Slesvig (frzph, Forschungsstelle für Regionale Zeitgeschichte und Public History). En håndfuld af hans tidligere medarbejdere og partikammeraten Jürgen Weber har udnyttet den anledning til at udgive et festskrift, hvor de har samlet en lang række historikere fra Tyskland og Danmark.

Forest Gump siger i filmen af samme navn: "Life is like a box of chocolates, you never know, what you are going to get". Festskrifter er den akademiske fødselsdagsfests chokoladeæske, og derfor gælder Gumps beskrivelse ikke bare for livet, men også for genren. Og når titlen er så åben som "Wortmeldungen", altså "bemærkninger", der på en eller anden måde hænger sammen med regionens historie eller med samtidshistorie, er der meget forskellige slags chokolade i æsken.

Festskriftets første bidragsyder, Oliver Auge, der er lokalhistoriker ved Universitet i Kiel og på den måde er faglig og geografisk nabo til Uwe Danker, tager sit udgangspunkt i kollegaens virke. Han påpeger, at Danker forsøgte at slå bro mellem videnskab og historisk interesserende. Netop den nære historie, hjemstavns historie eller lokalhistorien, har været udgangspunktet for Danker. På den baggrund leverer Auge en historiografisk udredning om lokalhistoriens udvikling i Slesvig-Holsten. Også andre bidragsydere som Claus Heinrich Bill fra Kiel tager konkret udgangspunkt i festskriftets modtager. Bill minder om, at Danker oprindeligt var optaget af nyere tids historie, og hans forandring til samtidshistoriker var af senere dato. Dankers doktorafhandling handlede således om røverbander omkring 1700. Det giver Bill anledning til en alternativ fortælling om den kendte røver Nickel List.

Andre af festskriftets chokolader tager måske ikke direkte afsæt i Dankers virke, men de smager nu fint alligevel. Således fortæller Robert Bohn fra Kiel om den tyske hærs tilbagetrækning fra Finland, og Frank Bajohr fra München har skrevet et læseværdigt essay, hvor han gør sig tanker om retsforfølgelsen af krigsforbrydere fra nazitiden. Videre går det fra Putins historiebrug over til München i Mellemkrigstiden. Også væsentlige emner fra Slesvig-Holstens historie kommer på banen fra den såkaldte Heyde/Sawade affære i 1959 til varulve i Holsten – altså monstrene – ikke de nazistiske efter krigen. I forbindelse med varulvene er det måske værd at hæfte sig ved historikeren Rolf Schulte fra Ahrensburgs konklusion omkring andelen på godt 3 % af såkaldte "magirelaterede straffesager" i 1600-tallet. "I forhold til Slesvig-Holstens befolkning på 400.000-500.000 i det 17. århundrede forekommer dette tal lavt" (s. 253). Slesvig-Holsten var med andre ord ikke noget "varulve-land".

Fra et dansk henholdsvis sønderjysk perspektiv er det særligt værd at bemærke rækken af renommerede danske bidragsydere til festskriftet. Hans Schultz Hansen (Rigsarkivet Aabenraa), Jürgen Kühl (Europauniversitetet i Flensborg), Mogens Rostgaard Nissen (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, DCBIB) og Lars N. Henningsen (tidligere DCBIB) burde være navne, de fleste læsere vil kunne nikke genkendende til. Dog undrer det, at Syddansk Universitet, hvor både Border Studies i Sønderborg og det hedengangne historieinstitut i Kolding og Odense, glimrer ved sit fravær, endskønt begge institutioner ifølge frzph's hjemmeside fortsat er officielle partnere for Dankers forskningscenter.

Kühls bidrag kaster sig over brandvarm samtidshistorie, for i bidraget "Auch Ihr gehört zu Dänemark", der henviser til det berømte tyske citat fra statsminister Mette Frederikssens (S) tale i forbindelse med jubilæet for Genforeningen, beskæftiger han sig indgående med det tyske mindretal i Sønderjyllands nyeste historie. Som citatet antyder, er det tidligere kontroversielle mindretal ankommet i midten af det danske samfund. Det gælder også sprogligt og identitetsmæssigt. Kühl skriver, at 80 % af de tysk-sindede skoleelever i Sønderjylland taler dansk hjemme (s. 136), mens andre med tvivlsomme kundskaber i procentregning symbolsk betegner mindretallet som "100 % tysk og 100 % dansk" (s. 139). De er med et begreb, som Kühl selv har præget, såkaldte "Post-Nationale".

Også det danske mindretal i Sydslesvigs historie har fundet plads i værket. Forskningsleder Mogens Rostgaard Nissen har i artiklen "Sie nennen mich ein Nazi-Spion" sat fokus på Jacob Kronika, der i en menneskealder fra mellemkrigstiden til 1960'erne var tilknyttet Flensborg Avis som journalist og chefredaktør. I 1930'erne og under krigen var han korrespondent for avisen og for "Svenska Dagbladet" i Berlin og fungerede samtidig som en slags uofficiel ambassadør for det danske mindretal i det Tredje Riges

hovedstad. Efter krigen var han aktiv fortaler for en grænseændring, der ville forene Flensborg med Danmark. Den virksomhed var åbenlyst til irritation for den britiske besættelsesmagt, der blandt andet reagerede med mistænksomhed i forhold til Kronikas forhold til Nazisme og i den sammenhæng også den kedelige mistanke om agentvirksomhed. Nissen beskæftiger sig i artiklen med Kronikas svar på anklagerne, men mindre med selve substansen. Artiklen kan dog ses som et bidrag til et igangværende dansk-tysk forskningsprojekt, som DCBIB indgår i, om efterretningsvirksomhed i grænselandet. Der er derfor håb om, at denne historie vil kunne uddybes med enten britiske eller tyske dokumenter.

I et godt festskrift skal en fortegnelse over modtagerens videnskabelige bedrifter ikke mangle. Her finder man både bøger, artikler og udstillinger. Det bliver tydeligt, hvor engageret Danker har været i lokalhistoriske initiativer som "Demokratische Geschichte" eller udgivelser fra Landeszentrale für Politische Bildung. I de seneste år har Danker ikke mindst gjort sig bemærket med meget omfattende værker om kontinuiteten af gamle nazister i Slesvig-Holsten og om den tidligere slesvig-holstenske top-socialdemokrat Jochen Steffen.

Selvom det naturligvis er utilbørligt ved en 65 års fødselsdagsfest, er det alligevel nødvendigt med en lille dråbe malurt i bægret. Uwe Dankers forskningscenter i Slesvig skrev sig for få år siden historieformidling på fanerne. Det bærer festskriftet kun i begrænset omfang præg af. Det er i høj grad en lukket fest i bedste tyske videnskabelige tradition, hvor snørklede titler og lidt tungt stilleje ikke altid kommer læseren i møde. Det ville have været modigt og måske i modtagerens ånd, hvis udgiverne havde vovet pelsen og gjort praktisk formidling til en rød tråd. Men det kan måske blive i forbindelse med en fremtidig akademisk chokoladeæske.

Thomas Wegener Friis

Buk-Swienty, Tom: Safari fra helvede. Nis Koch og sønderjyderne, der i 1. Verdenskrig blev sendt på en hemmelig mission til Afrika og endte som jaget vildt.

Politikens forlag, 2022, 461 sider.

Safari fra Helvede er en meget fængende og interessant historie. Faktisk så fængende, at Buk-Swienty har fundet det nødvendigt at forklare, at "... bogen ikke er fiktion, som udspringer af en romanforfatters livlige fantasi, men at begivenhederne, der skildres, er en virkelig historie." Forfatteren understreger, at bogen henvender sig til en bred læserkreds, og at det ikke er en historievidenskabelig publikation. Ud fra de præmisser er *Safari fra helvede* lykkedes rigtig godt, og det er noget af en page-turner, som er vanskeligt at lægge fra sig.

Historien er især baseret på Nis Kochs erindringer, der blev udgivet i 1937. Koch var fyrbøder på skibet Kronborg, der under 1. verdenskrig blev sendt til Tysk Østafrika, som var en tysk koloni i det nuværende Tanzania, Rwanda og Burundi. Kronborg sejlede under dannebrog med krudt og kugler og med en besætning, som bestod af dansktalende sønderjyder, for på den måde svigagtigt at slippe gennem den britiske flådeblokade.

Kronborg sejlede fra Wilhelmshafen i februar 1915 og ankom til Tysk Østafrika tre måneder senere. Forinden var der foretaget en minutøs planlægning, så skibet ned til den mindste detalje lignede et dansk fragtskib, der sejlede med træ. Det var planen, at Kronborg skulle bringe kanoner, geværer og ammunition til den tyske krydser SMS Königsberg, der befandt sig i en håbløs situation i det sumpede delta ved Rufijiflodens udløb i det Indiske Ocean. Königsberg savnede i den grad forsyninger fra Tyskland og var derfor meget afhængig af, at Kronborg kom frem.

Der er en levende beskrivelse af sejladsen gennem Nordsøen, langs Afrikas kyst, rundingen om Kap det Gode Håb og det sidste stykke indenom Madagaskar frem til et ophold på den lille atol Aldabra ud for Tysk Østafrika. Undervejs var Kronborg udsat for en voldsom storm i Nordsøen, og det var konstant truet af at blive opdaget af britiske krigsskibe, men det lykkedes alligevel at komme helskindet frem til Tysk Østafrika. Undervejs i disse kapitler er der nogle fine skildringer af de øvrige sønderjyder, som var en del af besætningen, der især er baseret på Kochs erindringer. Men også kaptajnen Carl Friedrich Christiansens erindringer bringes i spil; Christiansen, som kunne tale dansk, men kom fra en tysksindet kaptajnsfamilie på Fø.

I bogen er der en dramatisk skildring af, hvordan forsyningsskibet flygtede ind i en bugt ved kysten under beskydning af et britisk krigsskib, for til sidst at blive sænket ved egen hånd. Derved lykkedes det at redde det meste af lasten, som derefter blev bjerget i land og benyttet af de tysklede tropper i kolonien, der var ledet af den navnkundige general Lettow-Vorbeck. I den forbindelse er der flere afsnit om den generelle udvikling af 1. verdenskrig i Østafrika, hvor kilder om de britiske militære overvejelser og strategier benyttes, ligesom kilder fra Bundesarchiv er inddraget i vurderingen af de tyske overvejelser. At disse kilder er inddraget i fortællingen, er en væsentlig styrke ved *Safari fra Helvede*.

I den sidste halvdel af bogen følges Nis Kochs vej rundt om i kolonien. Indtil han blev taget til fange i november 1917, var hans væsentligste opgave at lave og reparere våben under den tyske tilbagetrækning. Han blev samtidig mere og mere svækket af malaria, og kampen mod overmagten blev stadig større for de tyske tropper. Det er samtidig nogle interessante skildringer af Kochs oplevelser gennem de mange måneder i Tysk Østafrika. Flere gange mødte han kammerater fra Kronborg, men han stødte også på et par andre sønderjyder, som han kendte hjemmefra. I Dar es Salaam mødte han

således helt tilfældigt Peter Christensen, der som ham selv kom fra Kegnæs. Christensen var kommet med et andet maskeret skib, Marie, som i januar 1916 gennemførte en lignende sejlads som den, Kronborg havde foretaget året forinden, og som også lykkedes med at bryde den britiske afspærring – endda så godt, at lasten kom sikkert i land, inden briterne opdagede skibet.

Fra november 1917 til sommeren 1919 sad Koch i fangenskab, hovedsageligt i Ægypten, blandt andet sammen med 65 andre dansktalende sønderjyder, heraf ni, som havde været med Kronborg. Forholdene for fangerne bliver i løbet af 1918 forbedret, både som følge af at tyskerne blev mere og mere pressede i Europa, og som følge af at briterne efterhånden anerkendte, at mange af sønderjyderne var dansksindede og tvunget i krig på tysk side.

I den afsluttende epilog er der en kort afrunding af, hvad der blev af Nis Koch og et par andre efter krigens afslutning. Koch levede helt frem til 1965, hvor han døde som 73 årig, men han levede som en svækket mand med malaria, hjerteproblemer, stærkt nedsat syn og andre dårligheder, han havde med sig hjem efter opholdet i Afrika.

Det er som tidligere beskrevet en meget læsevenlig fortælling om en ganske utrolig historie fra 1. verdenskrig. Det er naturligvis en vanskelig balance med den slags dokudrama, om det holder vand eller ikke, og om fortællingen virker overbevisende. Personligt var jeg fra begyndelsen temmelig skeptisk, fordi jeg grundlæggende ikke bryder mig om forsøget på at gengive de forskellige aktørers tanker og overvejelser til forskellige episoder, uden at der er dækning for det i kilderne. Jeg må dog erkende, at min skepsis er bragt til skamme, fordi det fint er lykkedes at knytte fortællingerne i de forskellige erindringer sammen og inddrage andre kilder som logbøger, indberetninger mm. Og jeg synes ikke, at beskrivelserne af aktørernes fiktive tankeverden virker for konstrueret.

Buk-Swienty gør bogen igennem meget ud af at fortælle om rammerne for historien. Altså knytte "den lille historie" fra Kochs og andres oplevelser sammen med "den store historie" om 1. verdenskrig, især i Tysk Østafrika. Der er lange afsnit, hvor krigsudviklingen beskrives som baggrund for at kunne forstå fortællingen om Koch og de øvrige sønderjyder på Kronborg. På den måde indrammes bogens historie fint sammen med den store historie om 1. verdenskrig. Det er tydeligt, at forfatteren ved, hvad han har med at gøre, og at han har stor viden om 1. verdenskrigs forløb i kolonierne i Afrika, og især i Tysk Østafrika. Det står også klart, at han kender området og forholdene i kolonien godt. Derfor er det ikke blot en interessant og underholdende sidehistorie om en gruppe sønderjyder, der blev sendt på en fordægtig mission til Afrika; det er også en bog, hvor læseren lærer meget om krigen i kolonierne. Der vil formentlig være læsere, der finder disse baggrundsaftsnit for lange og for distraherende for hovedhistorien, men jeg synes, at det fungerer ganske udmærket.

Bogen drejer sig om kolonihistorie, og det er et emne, der de seneste år har påkaldt sig stor interesse både i Danmark og i Tyskland. Det er velgørende at læse en fremstilling, hvor forfatteren ikke gør sig til moralsk herre over historien. Buk-Swienty beskriver kort og nøgternt, hvordan Tyskland og andre europæiske kolonimagter brutalt slog forskellige oprør i det sydlige Afrika ned, men han forfalder ikke til moralsk afstandstagen fra Kochs eller andres beskrivelser af forholdene i Afrika.

I bogen er der en meget lang række af flotte og interessante billeder, ligesom der er flere gode og overskuelige kort. Det letter formidlingen betragteligt. Bogen har et flot layout, og det er rart at sidde med den indbydende bog i hænderne. Trykte bøger kan stadig noget.

Mogens Rostgaard Nissen

Danker, Uwe og Schwabe, Astrid (red.): Die Volksgemeinschaft in der Region. Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2022, 559 sider.

I sommeren 2022 gik historikeren Uwe Danker efter 26 års myreflittig forskning og formidling på pension fra sit professorat ved Europa-Universität i Flensburg. Sammen med Astrid Schwabe, ligeledes professor i historie sammesteds, udgav han i slutningen af 2022 en mursten af en bog om Slesvig-Holsten og nazismen benævnt "Die Volksgemeinschaft in der Region." Der er tale om en helt ny og langt mere omfattende udgave af et værk ved samme forfattere fra 2005, som har været udsolgt i en længere årrække.

Værket er anlagt som håndbog, studiebog og læsebog på samme tid. Det sker på en særdeles vellykket måde. Bogen kan læses sammenhængende, eller det er muligt at foretage punktnedslag. Bogen er opbygget omkring fem koncise opsummeringer markeret med romertal, hvor hvert tema beskrives, førend fremstillingen gives i syv hovedafsnit og en bilagsdel. Det er en nyttig disposition, der gør det muligt for læseren at danne sig et hurtigt overblik uden at dykke ned i de mange detaljer og informationer.

Bogen indledes med et indledende kapitel om den 30. januar 1933 i Slesvig-Holsten – dvs. den dag, Adolf Hitler blev udnævnt til rigskansler i Berlin. Opsummering I karakteriserer den nazistiske bevægelse, hvorefter kapitel 1 beskriver vejen frem mod nazisternes magtovertagelse i perioden 1918-1933/34. Opsummering II karakteriserer det nazistiske herredømmes søjler og strukturer, som beskrives indgående i kapitel 2 om nazistisk herredømme og voldsstrukturer, men også politisk modstand. Opsummering III fremhæver inklusion og eksklusion som motoren i det nazistiske folkefællesskab. Dette kerneemne beskrives omfattende og klart i kapitel 3 om dels integration og selviscenesættelse, dels udelukkelse og forfølgelse og

i kapitel 4 om det nazistiske samfund med fokus på uddannelse, kultur, erhvervsliv, økonomi og sociale forhold i tiden 1933-45.

Opsummering IV fokuserer på folkefællesskabet under krigen 1939-45, som præcist fremstilles i kapitel 5. Heri lægges der både vægt på krigshverdagen på "hjemmefronten" og den særlige del af den slesvig-holstenske nazismes historie, som udspillede sig i rigskommissariatet Ostland, som omfatter Baltikum og vores dages Belarus. Her var den slesvig-holstenske "Gauleiter und Oberpräsident" Hinrich Lohse samtidig rigskommissær. Han udpegede en lang række slesvig-holstenske nazister, som var politidirektører, borgmestre, landråder og i andre ledelsesfunktioner, til at varetage besættelsesfunktioner i rigskommissariatet. Her fandt Holocaust og folkedrab på jøder og romaer og den brutale undertrykkelse af befolkningen sted med slesvig-holsteneres viden og aktive medvirken.

Opsummering V perspektiverer nazismens eftervirkninger og arv ud fra begrebsparret kontinuitet og vedholdende tilstedeværelse. Dette fremstilles i kapitel 6 om den ny begyndelse under britisk besættelsesstyre, kontinuiteter og følgevirkninger i tidsrummet 1945-1965. Heri indgår grundlæggelsen af delstaten Slesvig-Holsten i 1946 og demokratiet som britisk gave, de mere end en million især tyske flygtninge og fordrevne fra de tidligere tyske østprovinser – og ca. 300.000 såkaldte "displaced persons": tidligere krigsfanger, tvangsarbejdere og koncentrationslejrfanger fra alle de områder, som det nazistiske Tyskland havde ført krig imod, besat og systematisk udplyndret under 2. verdenskrig. Det milde og kortvarige retsopgør, om overhovedet, efter 1945 med aktive nazister og medskyldige i overgreb, undertrykkelse, mishandling, krigsforbrydelser, systematisk drab af handicappede og folkedrab beskrives klart og tankevækkende for læseren. Det afsluttende kapitel 7 omhandler mindet om nazismens arv i form af snublesten, mindesteder, museer og udstillinger. Der afsluttes med det i 2019 indviede historiske læringssted Neulandhalle i Dieksanderkoog i Ditmarsken, som var blevet rejst i 1936 som centralt sted i den daværende nye Adolf Hitler-kog. Uwe Danker har selv været ansvarlig for koncept, didaktik og udstillingen i Neulandhalle. Sammenhængen mellem udstillingen og bogen fremhæves i de sidste sætninger af bogen.

Hvert kapitel byder ud over brødttekster også på udvalgte eksempler, personkarakteristikker og oplysende illustrationer på hvert opslag. Bogen giver blandt mange forskellige undertemaer og begivenheder blandt andet et sammenlignende blik over grænsen til Sønderjylland med en præcis beskrivelse af det tyske mindretals nazificering i løbet af 1930'erne og kollaboration under besættelsen 1940-45, ligesom det danske og frisiske mindretals situation og herunder de danske sydslesvigeres trange vilkår fremstilles. Det danske mindretals enorme tilgang efter 1945 beskrives ligeledes klart.

Bogen er veldisponeret, velstruktureret og velskrevet med stort formidlingstalant. Det lykkes for forfatterne at give en bred, tilgængelig formidling af et meget omfattende emne. Den nyeste forskning er tilgodeset. Velvalgte kildeudsagn og velplacerede case studies bidrager til en yderligere belysning af bogens temaer. Der er tale om en særdeles velfungerende syntese, som vil blive stående som et standardværk om nazismens forudsætninger, historie og eftervirkninger i Slesvig-Holsten inklusive udblik til Sønderjylland og Baltikum.

I bilagsdelen, som nummereres som kapitel 8, findes en detaljeret kronologisk oversigt, en 30 sider lang litteraturfortegnelse, sted- og navneregistre såvel som illustrationsfortegnelse. Layoutet er velfungerende med mange velvalgte og udsagnskraftige illustrationer med teksten sat i to spalter. Der opereres med fodnoter, og der er konsekvent placeret henvisninger til andre dele af værket. Det øger brugbarheden som referenceværk. Dertil kommer en række forfatterkommentarer, der er grafisk markeret, så læseren straks kan se forskellen mellem syntesen og vurderingen af det fremstillede. Skriftstørrelsen kunne have været en tand større, så også garvede øjne kan få det optimale udbytte, men generelt er der tale om godt boghåndværk fra forlagets side.

Sparekasserne i Slesvig-Holsten tilbyder gratis klassesæt af bogen til skoler i Slesvig-Holsten. Det er en fornem gave, der muliggør, at historieundervisningen kan tage afsæt i aktuel højt kvalificeret forskning. Sparekassefonden har støttet udgivelsen, så bogen kan erhverves for en overkommelig pris. Den eneste udfordring er, at bogen er en stor mursten, som det kan være svært at holde i hånden og læse. Men når læseren går i gang, er det svært at slippe den igen. Et imponerende værk.

Jørgen Kühl

Davidsen, Hans Christian: Nazisternes sidste tilflugt. Maj 1945 i Flensborg – mellem ofre og gerningsmænd.

Hovedland, 2022, 254 sider.

Med *Nazisternes sidste tilflugt* har Hans Christian Davidsen skrevet en bog om et kontroversielt emne, og det er han sluppet godt fra. I bogen blotlægges krigsafslutningen i Flensborg i maj 1945, hvor byen gennem mere end tre uger var hjemsted for den sidste nazistiske regering under storadmiral Karl Dönitz' ledelse. Det er en meget interessant bog, men man bliver bestemt ikke i bedre humør af at læse den. Gennem 12 analysekapitler fremlægges nøgternt forskellige aspekter ved krigsafslutningen, og kapitlerne læses bedst som selvstændige historier. Det betyder også, at der er mange gentagelser i bogen, hvilket forfatteren da også fremhæver som et bevidst valg. Bag alle kapitlerne er der dog en fælles bagvedliggende forundring – og vel

også indignation – hos Davidsen; hvorfor er krigsafslutningen i Flensborg fortsat ikke noget, byen har gjort mere ved, når det har så stor betydning for byens, men også for Slesvig-Holstens og for hele Tysklands historie?

Sidst i bogen er fem afsluttende kapitler, hvor tre forskellige mennesker samt Davidsen selv forholder sig til, hvordan krigsafslutningen bedst kan blive formidlet i Flensborg, og hvordan man kommer videre med denne opgave, der gennem mange år har været diskuteret i byrådet.

I det første kapitel "Rottelinjen mod nord" er der et hurtigt overblik over, hvordan mange fra det nazistiske regimes øverste ledelse bevidst valgte at rejse mod nord, nogle med planer om at flygte videre til Danmark og Sverige, mens andre hjalp hinanden med at bosætte sig i Flensborg-området under nye, falske identiteter. Derefter følger to kapitler om Dönitz-regeringen og det såkaldte "Sonderbezirk Mürwik" med det underliggende og uafklarede spørgsmål, hvorfor det først var 23. maj 1945 – mere end to uger efter den tyske kapitulation – at Dönitz, Alfred Jodl, Albert Speer og andre fra regeringen blev arresteret og Nazi-Tyskland endelig opløst.

Som en del af kapitulationen var det aftalt, at de tyske flådeskibe og ubåde skulle overgives til de sejrende magter. Af uransagelige grunde blev der alligevel givet ordre til, at omkring 50 ubåde blev sænket i Gelting bugt 5. maj 1945, efter at delkapitulationen i blandt andet Nordtyskland var blevet aftalt. Det skabte noget af en miljøkatastrofe. Det vides ikke, hvem der gav ordren til sænkningen, idet Dönitz havde beordret, at de skulle overgives til briterne.

I et par vigtige kapitler gennemgår Davidsen henrettelsen af flere tyske soldater i dagene efter den tyske kapitulation. Historien om Asmus Jepsen, der var leder af et særtog for det øverste nazistiske ledelsesslag, som 4. maj 1945 valgte at forlade toget i Sørup og gå hjem til sin familie i Nykirke 15 km væk, for dagen efter at blive anholdt og senere henrettet, er nogenlunde velkendt. Det blev aldrig slået fast, hvem som traf beslutningen om denne henrettelse. I dette kapitel er der næsten lige så meget om DDR-systemkritikeren Wolf Biermann, som der er om Jepsen, hvilket virker noget overflødigt. Mange vil også kende til, at flere matroser blev henrettet efter den tyske kapitulation, og i bogen beskrives fire unge matrosers flugt 6. maj fra deres tyske enhed i Svendborg for derefter at blive taget af danske Hipo'er, fængslet og ført til Mürwik. Tre af matroserne blev henrettet efter en lyndomstol den 9. maj, dagen efter den endelige kapitulation. Der var desuden 15 andre tyske menige, som blev henrettet efter den tyske kapitulation. Davidsen konstaterer, at disse "små fisk" blev henrettet, mens de officerer og/eller jurister, der dømte dem, gik fri og stille og roligt fandt deres plads i det nye Tyskland. Det lykkedes også i stort omfang "de store fisk" blandt krigsforbrydere at hjælpe hinanden med at slippe for straf for de overgreb, de begik under det nazistiske styre. Det er først mange år se-

nere, at Tyskland har givet de henrettede i Flensborg oprejsning og officielt erkendt, at henrettelserne var forbrydelser.

I dagene omkring den tyske kapitulation havnede ca. 1.600 kz-fanger i Flensborg. Heraf kom de fleste fra Stutthof-lejren ved Gdansk, som blev sejlet over Østersøen, mens andre kom fra Neuengamme ved Hamborg. I Flensborg blev mange af dem stuvet sammen i godsvogne, hvor de var lukket inde i flere dage uden vand og mad. Mange af fangerne omkom og ligene nødtørftigt fjernet og nedgravet.

I tre kapitler beskrives, hvordan tre nazi-forbrydere søgte til Flensborg. Rigsføreren Heinrich Himmler søgte først at opnå Dönitz' støtte, hvilket mislykkedes, og dernæst fik han gennem politidirektøren i Flensborg udstedt falske identitetspapirer – et såkaldt "Persilschein" – og levede flere dage i og omkring Flensborg, inden han den 21. maj blev anholdt i en lille by mellem Hamborg og Bremen. Det gik lidt bedre for Rudolf Höß, der havde været leder af udryddelseslejren Auschwitz og havde ansvaret for drabet på omkring 2 millioner mennesker. Det lykkedes for Höß at opholde sig som landbrugsmedhjælper på en gård ved Hanved i knap et år, inden han blev fanget i marts 1946. Den tredje historie er om lægen Werner Heyde, der under det falske navn Fritz Sawade arbejdede som læge i Flensborg efter krigen. Heyde havde været hovedbagmand bag det nazistiske eutanasi-program, hvor omkring 100.000 mentalt syge og udviklingshæmmede tyskere blev dræbt 1939-41. Heyde/Sawade havde lægepraksis i Flensborg indtil 1959, hvor han blev endeligt afsløret, og fem år senere begik han selvmord, inden retssagen mod ham gik i gang. Det mest interessante ved Heyde-historien er, at det var kendt bredt blandt læger, jurister og politikere i Slesvig-Holsten, at Sawade var en falsk dækkidentitet, uden at nogen ønskede at gøre noget ved det. Davidsen bruger historien til at illustrere forholdene i Slesvig-Holsten i efterkrigstiden, hvor 2-3.000 nazister var rykket til Flensborg og under nye, falske identiteter fik nyt arbejde, og hvor det lokalt og regionalt var offentlige hemmeligheder, hvem de gamle nazister i virkeligheden var.

Som Davidsen selv forklarer, har han benyttet en journalistisk metode, og der er ikke tale om en faghistorisk afhandling. Han benytter i vid udstrækning forskellige historikers forskningsresultater – især af pensioneret historieprofessor ved Europa-Universität Flensburg Gerhard Paul – men han gør det på en sober måde, hvor der netop henvises til, hvorfra oplysningerne og analysen stammer. Bogen er primært rettet mod læsere i Danmark og er derfor også skrevet på dansk, fordi krigsafslutningen i Flensborg for de fleste danskere er en ukendt historie. Det skyldes også, at antologien *Mai '45. Kriegsende in Flensburg* udkom i 2015 med mange af de samme historier på tysk. Det ændrer dog ikke ved, at det formentlig også er et fåtal i Flensborg blandt både det danske mindretal og det tyske flertal,

som kender ret meget til, hvad der skete i forbindelse med den tyske kapitulation i maj 1945. Derfor forekommer det naturligt, hvis Flensborg byråd snart kan enes om at formidle denne vigtige periode i byens historie på en bedre måde end nu.

Mogens Rostgaard Nissen

Glenthøj, Rasmus og Ottosen, Morten Nordhagen: Union eller undergang. Kampen for et forenet Skandinavien.
Gads forlag, 2021, 631 sider.

Det er i alle henseender en vægtig bog: 661 sider, 19x25 cm, alle sider tospaltede og med en samlet vægt på 2 kg. Det afspejler også tyngden i indholdet af værket. Som det fremgår af titlen, er temaet for bogen de nordiske enhedsbestræbelser i det 19. århundrede – nærmere bestemt tiden fra 1840'erne og frem til 1864/1865. Forudsætningen herfor var den åndelige skandinavisme – interessen for Norden, der i ly af romantikken voksede frem i slutningen af 1820'erne og i 1830'erne. I de samme årtier skete der også en "vækkelse" af slaverne, tyskere og italienere. Men mens panslavismen i det meste af det 19. århundrede forblev uden større politisk betydning, gik det anderledes med den tyske og den italienske enhedsbevægelse. De blev en inspirationskilde – og for den tyske enhedsbevægelses vedkommende også en modsætning – til den nordiske enhedstanke.

Den politiske skandinavisme skulle tjene særlige forfatningsmæssige, forsvarsmæssige, nationale og dynastiske mærkesager. Det gav med forskellig styrke bevægelsen sit præg i Danmark, Sverige og Norge. I Danmark var det de nationale problemer i hertugdømmet Slesvig og tanken om Ejdergrænsen, der gav næring til skandinavisternes ønske om et nordisk forsvarsforbund – som kunne føre til en union, der blev kronet ved en dynastisk forening under den svenske konge. Det vakte genklang hos den svenske kong Oscar I og hans søn Karl XV, der slog ind på en klar skandinavisk politik. Den skulle styrke Sverige-Norge over for Rusland, bortlede opmærksomheden fra svensk-norske indenrigsproblemer og bane vejen for Bernadotte-slægtens kandidatur til den danske trone. Det skete i et samspil med fremtrædende danske skandinavister og spillede en afgørende rolle ved de dansk-svenske forhandlinger i 1863 om militær bistand til Danmark. Ved udbruddet af 2. slesvigske krig i 1864, måtte Danmark imidlertid kæmpe alene mod Preussen og Østrig med afståelsen af Slesvig til følge. Disse begivenheder kom til at sætte et punktum for den politiske skandinavisme.

Det er den korte version. Den foreliggende bog indeholder en bredt favnende skildring og grundig analyse af hele dette forløb. Det hører her til bogens store fortjeneste, at den i rigt mål inddrager den europæiske baggrund. Det er en stor styrke. Forfatterne ser på skandinavismen i sin

helhed, dens baggrund, forløb og følger. Det sker med et godt udblik til stormagternes holdninger og reaktioner, de tyske og italienske enhedsbevægelser og ikke mindst det indbyrdes samspil (og modspil) mellem de politiske kræfter i Danmark og Sverige-Norge.

De første 217 sider i bogen fremstår som en gennemgang af skandinavismens forudsætninger – på kryds og tværs. Det er nyttigt. Men der er for lidt omtale af den faktiske udvikling i 1830'erne og 1840'erne – herunder springet fra den åndelige til den politiske skandinavisme. Derimod tager skildringen fart og får sammenhæng med udbruddet af 1. slesvigske krig i 1848. Det var ifølge forfatterne tydeligvis fra dette tidspunkt, at den politiske skandinavisme fik luft under vingerne.

Hele vejen igennem bogen er der år for år et bredt udblik til europæiske begivenheder, stormagternes holdninger, indbyrdes spil m.m., som havde eller kunne have betydning for realiseringen af skandinavisternes mål. Det er som nævnt meget fortjenstfuldt og tjener forfatterne til stor ros. Det skal dog nævnes, at den udførlige omtale af tiden omkring 1860 med mange spring i stedet og begivenheder fik anmelderen af disse linjer til at tænke på den britiske premierminister Palmerston. Han skal have udtalt, at det kun var tre personer, som havde forstået det slesvigske spørgsmål: en tysk professor, der var blevet sindssyg, Prins Albert, der var død, og så ham selv, der havde glemt det hele. Sådan er det heldigvis ikke gået her. Forfatterne ved, hvad det drejer sig om, men læseren må holde tungen lige i munden.

Det slesvigske spørgsmål var tæt forbundet med dansk skandinavisme. Med forfatterens ord var det imidlertid ikke kun "et vikarierende motiv" for ønsket om en dansk nationalstat til Ejderen, men motiveret af "en mere almen undergangsangst". Angsten for at blive underkastet tysk indflydelse og en genindførelse af enevælden. Her fungerede skandinavismen som en "modgift mod undergangsangsten". Ved at afgive en del af sin suverænitæt til en union af tætbefolkede folk sikrede man selvstændighed udadtil, mens man bevarede mest muligt af den indadtil. Det var ifølge forfatterne den model, der fra 1856 blev lagt til grund for alle forhandlinger om en skandinavisk forening mellem danske politikere og det svensk-norske kongehus. Forløbet kulminerede med udkast til en unionstraktat og en skandinavisk forbundsforfatning i foråret 1864.

Der argumenteres godt herfor. Det opsummeres i afsnittet "Mulighedernes vinduer", hvor det påpeges, at unionen var inden for rækkevidde i 1848, under Krimkrigen 1853-56 og 1863-64. Stenen i skoen – som det udtrykkes – var Holsten og den danske arvefølgelov af 1852, der banede vejen for, at Prins Christian af Glücksborg blev dansk konge i 1863. Hertil kom andre forhold, der i sidste ende bevirkede, at det politiske projekt led strådeden.

Nu er det jo ikke ukendt, at forfattere gerne vil fremhæve det unikke – det særlige – ved deres egen behandling af et historisk emne. Det gælder også de

to forfattere til bogen *Union eller undergang*. Men det i en sådan grad, at det skæmmer en i øvrigt fremragende bog. En smagsprøve herpå finder man på side 25, hvor de to forfattere kritiserer "en historieforståelse, der forvandler fortiden til nationale osteklokker, hvor skandinaviske historikere hverken forholder sig til, hvad der findes uden for deres egne verdner, forbindelsen mellem dem eller muligheden for, at tilgangen kunne have været en anden. Det er kritik af den hidtidige historieskrivning og en udbredt metodisk nationalisme." Bemærkninger af denne art fremkommer mange steder i teksten. Der er kort sagt tale om et opgør med stort set alle tidligere historikere på feltet. I modsætning til dem kommer de to forfattere med "en ny fortælling" (side 12). Det gør de til dels også. Men nu er det jo en gammel sandhed, at al ny forskning står på skuldrene af tidligere forskning – hvilket også fremgår af bogens noter! Så lidt mere ydmyghed havde været på sin plads.

Det skal tilføjes, at bogen er rigt illustreret og fremtræder i et fornemt udstyr. Det tjener forlaget til ære.

Henrik Becker-Christensen

Henningsen, Lars N. og Hansen, Hans Schultz: Sans for sønderjysk historie. Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år. Historisk Samfund for Sønderjylland, 2022, 192 sider.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen har med deres jubilæumsbog givet os et grundigt indblik i foreningen Historisk Samfund for Sønderjyllands opståen og udvikling gennem de seneste 100 år. En udvikling, der har været påvirket af grænselandets komplekse historie, som Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen kender mere til end de fleste.

I bogen *Sans for sønderjysk historie* afdækker Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen på velskrevet og veldokumenteret vis, hvordan foreningen har fremmet interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie gennem foreningens 100-årige virke. Stiftelsen af foreningen i 1922 skete med henblik på at genstarte udgivelsen af *Sønderjyske Årbøger*, der var udkommet siden 1889 og var tegnet af tre redaktører som privatpersoner, men havde ligget stille siden 1. verdenskrigs udbrud i 1914. Dermed adskiller foreningen sig fra andre danske historiske samfund, der med det første historiske samfund i Ribe i 1902 hurtigt spredte sig over hele landet, og først efter stiftelserne begyndte at udgive årbøger. *Sønderjyske Årbøger* havde med udgivelserne 1889-1914 fungeret som en del af den nationale kamp for danskheden i Sønderjylland og havde med faghistoriske artikler opnået en anerkendt position i både Sønderjylland og Danmark. Dermed havde foreningen med årbogen et godt fundament at stå på sammen med foredrag, udflugter og rejser for medlemmerne, som det ses i lignende historiske foreninger. Med forfatternes kyndige arkivgennemgange og sans for detal-

jer tegnes der et nuanceret billede af foreningens virke til forskellige tider. Foreningen har skullet navigere i et spændingsfelt mellem dansk-tyske forhold, som var helt særegne, og historien om foreningen er derfor vigtig at få afdækket som endnu en brik i forståelsen af Sønderjyllands historie.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen formår dygtigt at beskrive foreningens udfordring med at udforske og formidle Sønderjyllands historie i vekselvirkningen mellem sønderjyllandshistorie og hjemstavns-historie. På den ene side var der ved grundlæggelsen af foreningen ønsket om, at den sønderjyske landsdels historie skulle tages op i et dansk rigshistorisk perspektiv for at styrke den danske position i nationalitetskampen på et kvalificeret historiefagligt grundlag. Ønskerne kom især fra historikere i hovedstaden, som i årene forud havde været bagland for *Sønderjyske Årbøger* og nu søgte den samme indflydelse på Historisk Samfund for Sønderjylland. På den anden side var der en hjemstavnshistorisk orientering blandt de menige sønderjyder, der med fornøjelse læste om sogne- og landsbyhistorie, folkeminder, stednavne og levnedsskildringer. Medlemspotentialet blandt sidstnævnte gjorde udfaldet for foreningens stiftere, og i foreningens tidlige år fyldte hjemstavnshistorien derfor meget i foreningens aktiviteter og udgivelser især med udgivelsen af *Sønderjysk Månedsskrift* fra 1924. Med ansættelsen af faghistorikere på landsdelens museer og arkiver i 1940'erne og 1950'erne skete der en professionalisering af branchen, som smittede af på Historisk Samfund, hvor flere historikere fik indflydelse på foreningens aktiviteter og dermed styrkede foreningens faglige basis. Hjemstavnshistorien kom til at fylde mindre, mens lokalhistorien blev opprioriteret som byggesten til en større dansk kulturhistorie. Med indførelsen af amtskredsene i 1955 blev det lokalhistoriske element yderligere styrket, og i 1980'erne kom der yderligere fokus på lokalhistorien med ansættelsen af en lokalhistorisk konsulent fra foreningens egne rækker. Resultaterne udeblev da heller ikke med udgivelsen af adskillige by- og lokalhistoriske bøger i foreningens skriftrække. I de seneste to-tre årtier har lokalhistorien imidlertid mistet terræn til fordel for regionalhistoriske bøger om hele landsdelens økonomiske, sociale historie og kulturelle udvikling. Sideløbende med denne udvikling er der skrevet klassiske hersker- og nationalpolitiske og forvaltningshistoriske bøger med *Sønderjyllands historie 1-2* som kronen på værket. Udforskningen og formidlingen af Sønderjyllands historie skal forstås i forhold til foreningens placering i grænselandets udvikling og det dansk-tyske forhold fra et "mod hinanden" over "et ved siden af hinanden" til et "med hinanden". Kritisk konkurrence til tysk historieforskning i de første år er i dag afløst af gensidig inspiration og samarbejde mellem faghistorikere på tværs af grænsen.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen har selv været uvurderlige drivkræfter i den indsats, der eksisterer i og omkring foreningens udgivel-

ser og aktiviteter, hvor faghistorikere og historisk interesserede i og uden for Sønderjylland mødes omkring interessen for Sønderjyllands historie. Ifølge dem giver det en frugtbar spænding at have begge grupper forenet i én og samme organisation. De kalder det for Historisk Samfund for Sønderjyllands DNA. Dermed virker det til, at foreningen har fundet nøglen til historiske foreningers fremtidige beståen, hvor foreningen bygger bro mellem faghistorikere og historisk interesserede. Anmelderen er derfor fuld af fortrosthed for, at foreningen fremadrettet vil vække og nære sansen for sønderjysk historie, så også fremtidige generationer lærer om Sønderjyllands helt særlige historiske forudsætninger.

Lisbeth Aagaard Lykke

Hering, Rainer og Hansen, Hans Schultz (red.): Die Folgen der Teilung Schlesiens – 1920/Følgerne af Slesvigs deling – 1920. Hamburg University Press, 2022, 494 sider.

Denne bog følger sig til listen af de mange udgivelser, affødt af hundredåret for den dansk-tyske grænseændring i 1920, og er resultatet af et samarbejde mellem Landsarkivet for Slesvig-Holsten og Rigsarkivet Aabenraa. Et fælles todagesseminar om folkeafstemningerne i 1920 og deres følger måtte aflyses i jubilæumsåret grundet corona-epidemien, og i stedet har de to arkivledere valgt at udgive de planlagte indlæg i det omfang, de er blevet stillet til rådighed. Det har resulteret i ti artikler foruden forord og udgiverens indledning, alt gengivet på såvel tysk som dansk.

Den første artikel, forfattet af Bettina Dioum, har som mål at undersøge folkeafstemningerne, som de omtales i private personarkiver i det slesvig-holstenske landsarkiv. Det er prisværdigt således at ville give et indblik i de personlige oplevelser, men beklageligvis må forfatteren allerede i sin indledning konstatere, at de relevante skildringer af tiden kun er få, og at de såkaldt almindelige mennesker, her primært tysksindede beboere i zone 2, i højere grad beskæftigede sig med inflationen, det samtidige Kapp-kup og skribenternes personlige bekymringer end med folkeafstemningen. De bragte citater stammer således overvejende fra tyske embedsmænd, der især betragtede begivenhederne ud fra en nationalpolitisk vinkel, hvorfor artiklen ikke afslører så meget nyt.

I Martin Göllnitz og Caroline E. Webers artikel om nationalisme og propaganda i den dansk-tyske grænsedebat ser de to forfattere på "instrumentaliseringen af folkeafstemningerne i 1920 samt den slesvig-holstenske grænsekamp 1920-33" for at vise, hvordan grænser kan gøres til en del af en national myte. På tysk side følte de territoriale tab efter krigens afslutning uretfærdige og affødte et ønske om at gøre det skete til noget midlertidigt. I den politiske kamp blev grænserevisionisme og grænsekamp derfor vigtige

begreber, der var egnet til at vinde genklang i befolkningen. Det betød i Slesvig, at propagandaen omkring grænseafstemningerne i 1920 kun i mindre grad handlede om fordele og ulemper ved et tilhørsforhold til Danmark, henholdsvis Tyskland, men i stedet i stærkt nationale toner drejede sig om at bevare eller vinde et territorium fra modparten. Også i de følgende år frem til Hitlers magtovertagelse i 1933 blev grænsekampsideologien holdt i live i det tilbageblevne tyske Slesvig, især i akademiske miljøer, men også af myndigheder og ikke mindst den tyske presse.

Jørg Rathjen beskriver i sin artikel de langvarige forhandlinger, der i 1933 førte til en arkivoverenskomst mellem Danmark og Tyskland. Aftalen betød, at ikke kun de nødvendige administrative dokumenter, men også historiske arkivalier blev fordelt mellem de to parter til glæde for historikere og arkivfolk på begge sider af grænsen; sikkert derfor er aftalen også fremhævet i såvel forordet som i de to udgiveres indledning.

I "Strategier for Sønderjyllands integration i Danmark" af Hans Schultz Hansen viser han, hvordan der var fuld enighed blandt de ledende danske politikere om, at de sønderjyske landområder ved Genforeningen straks skulle indlemmes i det øvrige Danmark på lige fod med de øvrige landsdele. Den nye landsdel skulle ikke vokse fast i en særstatus med særlige privilegier, som det senere ville blive svært at give afkald på, ligesom det var vigtigt, at den sønderjyske befolkning fik styrket en rent dansk identitet frem for en særlig slesvigsk med risiko for en senere fortyskning. Midlerne til den ønskede fuldstændige integration var straks at lade de statslige organer tage landet i besiddelse, udviske den tidligere grænse ved Kongeåen ved at lade den delvis overskride af en ny administrativ inddeling og gøre den nye grænse følelig med grænsekontrol og begrænset passage. Endelig skulle den hidtidige betegnelse, Nordslesvig, afløses af "De sønderjyske Landsdele", som dog i sidste ende blev erstattet af det folkelige navn, Sønderjylland. Målet og midlerne lå altså fast, men alligevel blev der brug for visse overgangsordninger, blandt andet på det lovgivningsmæssige område.

I Jørgen Wittes artikel om Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender undersøges især H.P. Hanssens rolle i forberedelserne til Nordslesvigs indlemmelse i Danmark, i første omgang som en uofficiel deltager i Krieger-udvalget, senere som minister for det midlertidige ministerium. Her beskrives de mange emner, der skulle tages stilling til, alt sammen med H.P. Hanssen i en nøgleposition, indtil Påskekrisen og kongens afskedigelse af regeringen Zahle også afsluttede Hanssens ministertid.

Morten Andersen beretter i sin artikel, "Den følte grænse – konstruktionen af den nye grænse" om de danske politikeres ønske om at gøre den nye grænse tydelig og mærkbar i bestræbelserne på hurtigst muligt at integrere Sønderjylland i det øvrige Danmark. Afskærmningen fra de gamle marker mod syd kombineret med andre forhold skabte imidlertid betydelige

problemer for det sønderjyske erhvervsliv og dermed også behov for massive økonomiske særforanstaltninger i årene frem til 1933.

Erik Nørr behandler den særlige sønderjyske skoleordning, der for at tilgodese det tyske mindretal, men også for så vidt muligt at forebygge oprettelsen af tyske privatskoler, i 1920 gjorde det muligt at oprette tysk-sprogede afdelinger i de kommunale skoler, når tilstrækkeligt mange forældre ønskede det. Ordningen blev især benyttet i Tønder Amt, hvor det dog nogle steder blev nødvendigt at håndtere reglerne "elastisk". Ifølge Nørr bidrog ordningen til en forholdsvis smertefri overgang til det danske skolevæsen, men ophørte i 1945 som en reaktion på de tyske kommunale læreres optræden før og under besættelsen.

Om de nye forhold for den evangelisk-lutherske kirke i Nordslesvig/Sønderjylland beretter Carl Christian Jessen. Nye kirkelove afløste i 1922 den hidtidige slesvigske kirkeforfatning, og det blev op til biskopperne i Haderslev og Ribe stifter at samle de nationalt blandede menigheder under den danske folkekirke. Det viste sig imidlertid vanskeligt, og den slesvigske generalsuperintendent, Theodor Kaftans "vision af kirkens enhed i området tabte kampen over for det politiske og nationale", som Jessen udtrykker det.

Henrik Becker-Christensen har undersøgt det tyske mindretals grænse-revisionskrav, der blev utvetydigt formuleret af Johannes Schmidt-Vodder få dage efter den store Genforeningsfest i juli 1920. Da det tyske mindretal imidlertid ikke på egen hånd kunne fremtvinge en ny grænse, men behøvede et aktivt medspil fra Tyskland, gjaldt det i ventetiden om at bevare og helst udbygge tyskheden i Sønderjylland. Derfor gik bestræbelserne ud på at etablere egne skoler, menigheder og foreninger, mens offentligheden blev forsøgt påvirket gennem egen avis og eget politisk parti.

I den sidste artikel undersøger Leif Hansen Nielsen årsagerne til og konsekvenserne af krisebevægelserne i 1920'ernes og 30'ernes Sønderjylland. Selvstyrebewægelsen, Samlingsbevægelsen og LS (Landbrugernes Sammenslutning) udsprang umiddelbart af det sønderjyske landbrugs frustrerende økonomiske vilkår i mellemkrigsårene, men hang de mon også sammen med nordslesvigernes "politiske "jomfruelighed"", som forfatteren kalder sønderjyderne tidligt manglende partipolitiske forankring? Og var protestbevægelserne – stik imod hensigterne – i virkeligheden med til at normalisere det politiske billede i Sønderjylland?

Die Folgen der Teilung Schlesiens – 1920 / Følgerne af Slesvigs deling – 1920 er en antologi, der samler sig om temaet: den dansk-tyske grænseændring i 1920 og tiden derefter. Titlen er ambitiøs og burde nok have været begrænset til *Følger* frem for *Følgerne af Slesvigs deling*, for der er, som man da også må forvente af en antologi, kun tale om nedslag i denne særlige del af den slesvigske historie. Forventer læseren således at stå med et samlet billede

af de forandringer, som den slesvigske befolkning oplevede efter den nye grænsedragning i 1920, bliver hun eller han skuffet. Eksempelvis kommer ingen af artiklerne ned i hverdagsperspektivet og viser, hvordan menigmand fandt sig til rette under de nye betingelser, eller hvilke udfordringer de oplevede, når vi altså ser bort fra landmandsfamiliernes økonomiske problemer. Der er således overvejende tale om politisk historieskrivning, hvorfor det ikke kan overraske, at kvinderne glimrer ved deres fravær, når undtages enkelte eksempler i Dioums artikel, som imidlertid ikke omhandler tiden efter afstemningerne.

Nægtes kan det heller ikke, at der er en betydelig slagside i artiklernes nationale vinkel, således at hovedparten af artiklerne er leveret af danske forfattere med fokus på den sønderjyske virkelighed, hvorimod vi kun erfarer meget lidt om følgerne i det sydlige Slesvig, hvor blandt andet de tilbageblevne dansksindede stod over for en mobilisering som nationalt mindretal, der kom til at påvirke deres liv og relationen til de tyske naboer i betydeligt omfang. Ærgerligt er det også, at et bidrag om grænseændringens økonomiske følger for Flensborg måtte udgå, hvilket udgiverne da også beklager i deres indledning.

Som artikelsamling vil bogen dog sikkert kunne byde på noget af interesse for de fleste, der er optaget af grænselandets historie, og måske endda friste til videre studier af udvalgte temaer. Heldigvis er bogen udstyret med et noteapparat med nyttige referencer, som gør det muligt for de særligt interesserede at kaste sig over supplerende litteratur.

Merete Bo Thomsen

Hoppmann, Jürgen: H.W. Bissen 1798-1868. Ein Bildhauerleben im Spiegel seiner Briefe. Kommentiert von Jürgen Hoppmann. Privat udgivelse, Schleswig 2023, 554 sider.

Hermann Wilhelm Bissen er kendt af alle. Han var efter Thorvaldsen Danmarks førende billedhugger midt i 1800-årene, mester for berømte værker som den tapre landsoldat og Istedløven. Hans hovedværk, den 97 meter lange frise i riddersalen på Christiansborg Slot, gik til grunde ved slottets brand i 1884.

Bissen blev født i Slesvig i 1798 i en ubemidlet familie, hvor faderen ernærede sig som skriver og senere arkivar i regeringskontorerne på Gottorp Slot. Allerede da han var teenager, lagde gode mænd i fødebyen mærke til hans kunstnerrevner og banede vejen til en uddannelse ved Kunstakademiet i København. Med flid og talent vandt den unge Bissen den store guldmedalje, kom på studieophold i Rom, hvor han blandt andet arbejdede i Thorvaldsens store virksomhed. Atter hjemme fulgte en strålende karriere som anerkendt billedhugger og professor indtil 1868.

Bissen blev et fyrtårn i sin samtid, og hans biografi og hans værker er beskrevet gentagne gange. Alligevel er der nyt at hente i dette store værk af amatørhistorikeren Jürgen Hoppmann fra Slesvig. Forfatteren har arbejdet med Bissens historie siden 1980'erne. Han mestrer historievidenskabens professionelle krav og kender sin fødebys historie og dens slægter ud og ind. Resultatet er blevet en bog, som publicerer 99 breve til Bissen bevaret i Det kongelige Bibliotek i København. Brevene er skrevet af kunstnerne i hjemstavnen og især af faderen og hans søskende i Slesvig by i perioden mellem 1820 og 1865. Brevene er på tysk og udgivet med særdeles omfattende kommentering. Hertil kommer et fremragende billedmateriale, som viser de steder, personer og kunstværker, som omtales i brevene, alle med kyndige forklarende billedtekster. Også Bissens skitsebøger fra 1810 og fremefter i Ny Carlsberg Bibliotek og hans tegningsarkiv i Statens Museum for Kunst er benyttet.

Kildeudgivelsen og dens omfattende "udenværk" fremlægger et bredt stof. Læseren får et mangesidigt indblik i livet i den beskedne Bissen-familie i Slesvig, hvor en søn nåede helt til tops. Brevene fra kunstnerne i Slesvig og Holsten viser udsnit af helstatens kunsts scene ca. 1820-40, og læseren kommer indenfor hos de unge kunstnere på ophold i Rom. Det er fascinerende kultur-, kunst- og socialhistorie, underbygget af supplerende forklaringer, oplysninger, kildehenvisninger, registre og oversigter. Alt fremlagt i allerbedste tryk kvalitet.

Naturligvis er der tale om en "smal publikation" for et begrænset publikum, men den fortjener opmærksomhed. Det er første gang, Bissen er genstand for en stor separat udgivelse på tysk, og værket supplerer den ældre danske litteratur, idet den fremlægger et omfattende kildemateriale, som nu er let tilgængeligt. Derfor er det uheldigt, at der bogstaveligt talt er tale om en eksklusiv publikation. Oplaget er på kun 50 eksemplarer, udgivet på forfatterens egen bekostning i allerbedste kvalitet. De få bøger har forfatteren skænket til vigtige biblioteker i grænselandet og til de museer, arkiver og biblioteker i København, som ligger inde med kildematerialet, og hvor forfatteren har arbejdet og haft kontakter under de mange års forarbejde.

Værket fortjener at blive benyttet og ikke samle støv i de få biblioteker, museer og arkiver. Det vil være ønskeligt, at der bliver gennemført en digitalisering, så det interesserede publikum kan finde vej til værket og dets mange oplysninger om livet i Slesvig og kunstverdenen i 1800-årene.

Lars N. Henningsen

Jensen, Niels: Hjælpen til Sønderjylland. Statens og privates ekstraordinære investeringer i Sønderjyllands infrastruktur 1920-1940. Frydenlund, 2023, 239 sider.

I 2020 var der 100-års-jubilæum for Sønderjyllands genforening med Danmark. Markeringen af jubilæet blev som bekendt ramt af corona-nedlukningen og delvist udskudt. Det til trods blev der udgivet flere nye værker om Genforeningen. Nu er endnu en bog kommet til, *Hjælpen til Sønderjylland*, af tidligere journalist Niels Jensen. Bogen omhandler ikke som sådan Genforeningen i 1920, men derimod de investeringer i den sønderjyske infrastruktur, der fulgte i tiden fra 1920 til 1940. Og det er en væsentlig del af Genforeningens historie, da Sønderjyllands genforening med kongeriget langt fra var overstået i juni 1920. Der forestod et større arbejde med at integrere landsdelen i den danske infrastruktur, økonomi, erhverv og kultur efter 1920.

Niels Jensen er uddannet teknikumingeniør, hvorfor interessen i bogen hovedsageligt er vendt mod den teknisk infrastrukturelle del af denne historie. Og Niels Jensen kommer rundt om mange dele af infrastrukturens genopbygning. Jernbanerne, broerne, færgerne, havnene, elektricitetsforsyningen, posten, telegraf og telefon, veje, fyrvæsen, kortlægning, grænsegendarmeriet, toldvæsenet, Tøndermarsken og kaserne rundes således med hver et kapitel. Hvert kapitel indeholder ganske mange detaljer, selvom kapitlerne som helhed er relativt kortfattede. Bogen kan således anvendes som en slags opslagsværk for de forskellige infrastrukturelle dele af Genforeningen. Man kan savne en overordnet ramme om fortællingerne og en samlet konklusion. Hvor stod Sønderjylland som ny integreret landsdel i Danmark i 1940? Og hvorfor var der så stor en økonomisk vilje til at integrere Sønderjylland i en tid, der ellers var præget af økonomisk krise?

I stedet slutes bogen med et øjenvindne-kapitel. Her får vi erindringer fra W. From-Petersen og H.C. Hollesen, der begge kom til Sønderjylland som DSB-ansatte i 1920, samt bagermester Thorvald Petersen fra Tønder. Disse erindringer handler primært om tiden omkring den danske overtagelse af landsdelen i 1920. Endelig har Niels Jensen også fundet plads til et uddrag af Daniel Bruuns erindringer. Daniel Bruun blev chef for den internationale kommissions politistyrke, der skulle overtage kontrollen med de to afstemningszoner i foråret 1920, da tysk militær og politi blev trukket ud af Sønderjylland. Det er alle interessante beretninger, men de havde måske fungeret bedre som indledning til de infrastrukturelle investeringer og arbejder, der fulgte efter 1920. At Niels Jensens interesse primært er af teknisk infrastrukturel karakter, vidner litteraturlisten og noteapparatet også om. Her er ikke plads til de større overordnede værker om Genforeningen og Sønderjylland i mellemkrigstiden, som kunne have bidraget til en overord-

net ramme om fortællingen. Det til trods er der masser af viden at hente, af konkret og ofte lokalhistorisk art, i Niels Jensens bog om de mange investeringer i landsdelen, der fulgte efter den fra dansk side set glædelige begivenhed i 1920.

Morten Andersen

Kraack, Detlev (red.): Die Kalendernotizen des Husumer Pastors Peter Danckwerth (1611-1652). Nordfriisk Instituut, 2021, 202 sider.

Bogen er en kommenteret udgivelse af notater, som førstepræsten ved Marielirken i Husum Peter Danckwerth indførte i sin kalender gennem fire årtier. Peter Danckwerth tilhørte byens overklasse med gode kontakter til præstekolleger, skolefolk og embedsmænd. Hans nevø Caspar Danckwerth forfattede den berømte "Neue Landesbeschreibung" over Slesvig og Holsten, som udkom 1652, andre familiemedlemmer sad på gode poster i den gottorpske stat, hvor Husum i 1600-årene var en vigtig by. Kalender-skriveren fulgte godt med, og det gav stof til interessante notater om livet på Husum-egnen set fra præstegården.

Danckwerth skrev om liv og død i sin bekendtskabskreds og om gode og onde år. I krigen 1627-29 kom den berømte hærfører Wallenstein forbi, og byen måtte gennem slemme plyndringer og tvangsudskrivning, rædsler og sygdom. Det var med god grund, at galgen på torvet efter freden i 1629 blev afbrændt på Sankt Hansbålet, og at bange sognefolk gik til nadver. På to søndage efter freden mødte der 313 og 466 altergæster. Blandt meget andet læser vi om den frygtelige oversvømmelse i 1634, hvor vandet stod ind på torvet i Husum, og 6.123 druknede på Nordstrand. Vi læser om fyrstebesøg på slottet hos enkehertuginde Augusta, Christian IV's søster, og om en mor, en "neger", som blev døbt og overladt Augusta som gave. I Slesvig var præsten med til mindst seks fyrstebegravelser, blandt andet Augustas storslåede ligbegængelse i 1639. I kirken derhjemme hændte det, at han fandt et nyfødt dødt barn henlagt, og det forekom, at nogle af de mange religiøse "sværmere" vakte postyr under gudstjenesten. På torvet forekom henrettelser, og en dag i 1640 optrådte en elefant.

De interessante notater er overleveret i godsarkivet på herregården Nehmten ved Plön i form af en afskrift, som gengives i knivskarpe fotos i sin helhed sidst i bogen. Originalteksten er skrevet på en blanding af latin og tysk og ledsaget af udgiverens særdeles lærde og på alle måder oplysende indledning og anmærkninger. Sted-, person- og sageregister er til god hjælp, og dog må tilføjes et alvorligt MEN: Teksten er trykt, som den blev skrevet på latin og tysk – uden oversættelse til moderne tysk. Ganske vist er latinen et enkelt 1600-tals "præstelatin", men alligevel vil mange læsere

trods bogens hjælpeapparat have svært ved at tyde indholdet. I Tyskland er der nok et vist antal læsere, fordi gymnasierne endnu holder rester af klassisk dannelse i hævd. I Danmark er denne gamle verden for længst historie, og latinen er blevet et lukket sprog for de fleste. Nærværende anmelder er klassisk sproglig student med latin som bifag og har haft fornøjelse af læsningen. Men han tilhører en uddøende race. Den manglende oversættelse er med til at udelukke mange fra bogens interessante indhold. Det er en skam. Originalteksten burde være suppleret af en hel eller delvis oversættelse – som A. Andersen gjorde det for Historisk Samfund for Sønderjylland, da han udgav Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644 (1964) og Provst Johannes Pistorius' brevsamling 1541-1605 (1971).

Lars N. Henningsen

Petersen, Karsten Skjold: Nederlag og triumf. Slaget ved Gadebusch 1712, erobringen af Tønning og Magnus Stenbocks fangenskab. Gads Forlag, 2023, 358 sider.

Store Nordiske Krig er emnet for flere bogudgivelser i disse år, og det er forståeligt i en tid, hvor Ruslands invasion af Ukraine er med til at sætte den aktuelle dagsorden på kloden. I Ukraine ligger Poltava, som var scene for et af krigens afgørende slag, og blandt krigens resultater var Ruslands status som stormagt med adgang til Østersøen. For Danmark endte kampene i Nordtyskland og i hertugdømmerne 1711-13 med dansk erobring af Tønning og derefter med den danske konges eneherredømme over hele Slesvig.

Forfatteren til denne seneste bog om den lange krig er museumsinspektør ved Krigsmuseet, det tidligere Tøjhusmuseum og en kyndig militærhistoriker. Hans bog giver den hidtil mest grundige fremstilling af slaget ved Gadebusch og erobringen af Tønning og den berømte svenske overfeltmarskal Stenbocks begrædelige endeligt. Den bygger på et overvældende stort kildemateriale i danske og udenlandske arkiver og biblioteker. Dette brede grundlag og kendskab til Tøjhusmuseets rige samlinger er udnyttet til en let læst og solid fremstilling. Forfatteren formår at gøre både sammenhænge og detaljer i den militære virkelighed forståelige, og han fører læseren tæt på såvel fyrster og feltherrer som på krigens gru for menige soldater og den belastede civilbefolkning.

Bogen begynder efter det katastrofale danske nederlag til Magnus Stenbock ved Helsingborg i 1710. Året derefter gjorde alliancen mod Sverige bestående af Danmark, Sachsen og Rusland forsøg på at slå svenskerne i Nordtyskland. Belejringen af de svenske fæstningsbyer Stralsund og Wismar blev i første omgang forgæves, og i 1712 valgte Danmark at søge mod vest ind i den svenske forpost Bremen-Verden med 13.500 mand. Fæstningen Stade blev brutalt bombet til overgivelse og sejren markeret med tak-

kegudstjenester i hele det danske rige. Herefter greb den berømte sejrherre fra Helsingborg ind. Han gik i land på Rügen og stod i december 1712 med 14.100 mand ved Gadebusch i Mecklenborg over for kong Frederik IV og en dansk-saksisk hær på 19.400 mand. Trods en gunstig udgangsposition for danskerne blev det til endnu en strålende svensk sejr. Stenbock fejrede det med triumftog i den svenske by Wismar, og der var sejrsgudstjenester i hjemlandet. Men hans tropper havde brug for rekreation, og Stenbock søgte til det ubeskadigede Holsten. Undervejs blev han beordret til at afbrænde den danske storby Altona med 12.000 indbyggere. To tredjedele af byen gik op i luer, og de over 15.000 mand svenske tropper søgte videre nordpå. 38.000 mand danske, saksiske og russiske tropper fulgte bagefter. Stenbock var dermed endt i en blindgyde, og efter hemmelige aftaler med gottorperne fik han mulighed for at søge tilflugt i den stærke gottorpske fæstning Tønning. Her blev Stenbock indesluttet. Efter blokade og hunger var overgivelsen den 16. maj 1713 uundgåelig. 12.000 mand svenske tropper kom i dansk fangenskab, Frederik IV besatte Slesvig, Stenbock blev ført til København og måtte igennem en begrædelig tid, indtil han døde i Kastellet i 1717.

Bogen udvikler alle de mange sider af den dramatiske historie. For befolkningerne i Nordtyskland og hertugdømmerne medførte krigen slemme udskrivninger og plyndringer fra de titusinder af soldater på gennemmarch og i kvarter. Efter slagene lå der tusinder af døde og sårede på slagmarkerne, og mange led ubeskrivelige kvaler. Tusinder af heste måtte lade livet på grund af mangel på foder og blev efterladt undervejs. For soldaterne var der fodmarcher på 1.300 km gennem det vidt spredte krigsområde, og der blev ofte eksekveret drakoniske straffe med tortur og radbrækning. Forfatteren redegør for den konkrete virkelighed i udrustning, forplejning og udstyr, så det er forståeligt for civilister, og mange citater af bevarede erindringer fra krigens officerer og soldater giver fortællingen liv.

Særlig medrivende er fortællingen om den berømte feltmarskals fangenskab i København. Efter et første luksusophold i Ellen Marsvins gård på Højbro Plads fulgte tre år i Kastellet. Fangen forsøgte sig med planer om at flygte, men blev udsat for udspekuleret postcensur og overvågning, og hans vilkår blev gradvis strammet. Det var hårdt for den berømte feltherre. Endnu er hans utallige breve fra fængslet bevaret lige som de fine malerier og kunsthæderlige drejerarbejde i elfenben, som han skabte i et fortvivlet tidsfordriv.

Alt er dokumenteret med henvisning til de samtidige kilder, og der er fremragende illustrationer hentet i arkiver, biblioteker og museer. Kun skadede, at de samtidige kort og tegninger ikke har kunnet gengives i et format, som lader de mange detaljer komme til deres ret. Oversigtlige moderne kort viser marchruter og krigsskuepladser, men s. 149 er det gået galt. Der er byttet om på hhv. den svenske og den russisk-sachsiske hær!

Ellers er værket præget af stor omhu. Det kan anbefales på det bedste for alle, som søger en virkelig dybtgående og detailmættet fremstilling.

Lars N. Henningsen

Rasmussen, Carsten Porskrog og Hansen, Hans Schultz: Sønderjylland – en særlig historie.

Historisk Samfund for Sønderjylland, 2022, 208 sider.

I december 2022 fyldte Historisk Samfund for Sønderjylland 100 år og valgte blandt andet at markere sit jubilæum med at udsende denne bog som gave til medlemmerne. Målet er ifølge forordet side 5 "at udarbejde en ny, kompakt sammenfatning, der er overkommelig for alle med interesse i grænselandets historie, hvad enten man er lærer, studerende eller journalist, der skal bruge baggrundsinformation i sit arbejde – eller man er almindeligt historisk interesseret, der ønsker et hurtigt overblik."

Er det lykkedes at ramme disse brede målgrupper? Overordnet ja. For det første er teksten meget velskrevet i et klart sprog. Teksten er ledsaget af mange illustrationer, der giver en visuel forståelse af indholdet, herunder mange fine kort. For det andet er teksten meget skarpskåret og konklusionerne trukket skarpt op, ofte skarpere end de to forfattere har gjort i andre værker – der er ikke så mange omsvøb eller forbehold. Det er egentlig befriende, for det giver nye dimensioner også for os, der mener et kende de overordnede linjer og mange detaljer i stoffet.

I forordet gøres også opmærksom på, at det er de politiske forhold, som definerer, hvorfor Sønderjylland er noget særligt – som hertugdømme, til tider som flere hertugdømmer eller delte hertugdømmer, som kastebold mellem Danmark og Tyskland osv. Det betyder ikke, at økonomiske forhold bliver negligeret, men kun trukket frem, når de kan forklare de særlige forhold, f.eks. at der i det sydlige Slesvig og i det østlige Holsten fandtes livegenskab på godserne som noget unikt efter danske forhold. Men med Genforeningen i 1920 bliver det gamle hertugdømme delt, og "den særlige historie" ophører, som det hedder side 138. Der falder bogen ud af den overordnede overskrift, som har været tilfældet siden hertugdømmet blev etableret i 1200-tallet, og ind i den regionale historie, som selvfølgelig også på sin vis er særegen.

Hvad der ikke tydeligt fremgår, men selvfølgelig indirekte bliver klart, er, at linjen trækkes fuldt ud op, således at det er det gamle hertugdømme Slesvig eller Sønderjylland, som konsekvent beskrives – uanset, om det hører til Tyskland eller Danmark – eller om det er i middelalderen eller nutiden. Dermed bliver det klart en regional, geografisk afgrænset historie. I de tidligere Sønderjyllands historier, herunder også temahistorierne (landbrug og søfart) er det dog mere klart fremhævet og begrundet. Nye læsere kan måske være uforberedte og studse her.

Til sidst får historien også den drejning, at selve regionen og begrebet Sønderjylland forsvinder rent administrativt med strukturreformen 2007: amtet bliver nedlagt og erstattet af en større syddansk region, ligesom flere af de gamle (siden 1970) sønderjyske kommuner bliver delt og indgår i nye kommuner på hver side af Kongeåen.

Må det være tilladt at komme med en lille tilføjelse til det særlige ved Sønderjyllands nuværende forhold, og som har været gældende siden 1920: Matrikelsystemet er fortsat baseret på det prøjsiske katastersystem, som er helt anderledes bygget op end det danske matrikelsystem. Her bliver der ved udstykninger føjet et litra (bogstav) til matrikelnummeret, som derved kan nå op på mange bogstaver, men nummeret går igen, således at historikken tilbage til 1844 kan følges. I det prøjsiske system sker udstykninger ved at tilføje et nyt nummer inden for ejerlavet, som derved kan nå op på utallige numre med en uklar historik (bortset fra nummerrækkefølgen). Det er ikke nok, som det sker s. 140, at fremhæve de statslige amtslandinspektører, som først blev privatiseret i 1990'erne – selve systemet er mere særegent. Og det ville være meget besværligt grundlæggende at skulle ændre det til det danske. Så her må sønderjyder leve med det, som vi også må med personregisterføringen, der er kommunal – modsat den kirkelige i kongeriget. Mit bud er, at ad åre vil det sønderjyske system tage over i Danmark på personregistreringen, men næppe hvad matrikelsystemet angår.

Alt i alt er det en meget flot gave, som foreningen har givet medlemmerne – og samtidig giver alle andre mulighed for at blive klogere på den særlige sønderjyske historie.

Per Grau Møller

Tarvet, Ruairidh Thomas: Re-Imagining Sleswig. Language and Identity in the German-Danish Borderlands – Understanding the Regional, National and Transnational Dimensions of Minority Identity. Syddansk Universitetsforlag, 2021, 350 sider.

Ruairidh Thomas Tarvet har i sin bog "Re-Imagining Sleswig" foretaget en samtidshistorisk undersøgelse med det formål at belyse de identitets- og sprogsmæssige dimensioner, der definerer grænselandets mindretal i dag. Dette falder fint i tråd med de seneste års akademiske fokus på den nyere historie om de to mindretal i det dansk-tyske grænseland. Der er tale om en tværfaglig undersøgelse med udgangspunkt i forskellige akademiske fagområder, blandt andet sociologi, antropologi og sprogvidenskab.

Bogen er opdelt i syv kapitler, som tilsammen forsøger at tegne et øjebliksbillede af grænselandets to mindretal. Kapitel et er et introduktionskapitel, hvor bogens tema og forskningsspørgsmål præsenteres. I kapitel to sættes den teoretiske ramme for undersøgelsen og den efterfølgende

analyse. Det tredje kapitel giver læseren et overblik over Hertugdømmet Slesvigs historiske udvikling. Kapitel fire og fem er bogens hovedkapitler. Kapitel fire beskæftiger sig med de metodiske overvejelser og dataanalyse i forbindelse med den gennemførte spørgeskemaundersøgelse. Kapitel fem er et analysekapitel, hvor spørgeskemaundersøgelsens resultater analyseres på baggrund af de opstillede teoretiske rammer og historisk kildemateriale. Kapitel seks er et perspektiveringskapitel, hvor Tarvet sammenligner forholdet mellem dansk sprog og identitet i tre andre områder (Skåne, Færøerne og USA) med grænselandets udvikling, med det formål at belyse ligheder og forskelle. Det sidste kapitel er et konklusionskapitel med en diskussion af mulige fremtidige forskningsemner.

Selv om Tarvets undersøgelse både har fokus på det danske og tyske mindretal, så ligger hovedvægten på de danske dimensioner omkring identitet og sprog. Denne skævvridning skyldes først og fremmest det empiriske grundlag. Undersøgelsen bygger på en online spørgeskemaundersøgelse foretaget blandt de to mindretal i 2017. Der kom 208 besvarelser, hvoraf 147 var på dansk og 61 på tysk. Blandt respondenterne tilhørte 120 det "danske mindretal", 32 det "tyske mindretal", 18 "begge mindretal", 28 "ingen af mindrettallene" og 9 kategorien "andet". Denne selvkategoriisering er interessant, idet særligt de tre sidstnævnte kategorier udfordrer den traditionelle forståelse af tilhørsforholdet til et nationalt mindretal.

Den metodiske tilgang fungerer generelt godt og giver læseren et kvantitativt overblik over interessante svarmønstre og ydermere et indblik i vigtige aspekter vedrørende identitet og sprog hos begge mindretal. Alligevel er der enkelte elementer ved metoden, som det er nødvendigt at forholde sig til. Spørgsmålet om repræsentativitet bliver relevant i forbindelse med spørgeskemaundersøgelser. Tarvet er bevidst om, at der er udfordringer med repræsentativiteten, idet stikprøvestørrelsen er lille. Dette skaber nogle videnskabelige begrænsninger og fordrer at resultaterne læses med et forbehold. Endvidere kan man til tider savne, at Tarvet havde gået lidt mere i dybden med sine overvejelser omkring spørgeskemaets udformning. I sin opsummering af spørgeskemaundersøgelsens resultater kommer Tarvet frem til, at der er større konsensus omkring den regionale og europæiske identitets betydning i forhold til den nationale identitet. Efterfølgende skriver han, at man ud fra resultaterne ikke kan sige noget om graden af de forskellige identiteters vigtighed for den enkelte. Det er en skam, at han i spørgeskemaundersøgelsen ikke undersøger dette aspekt yderligere, idet det ville give et dybere og mere nuanceret billede af forholdet mellem de tre identiteter – og dermed et grundigere svar på det vigtigste forskningsspørgsmål i bogen.

Ikke desto mindre har Ruairidh Thomas Tarvet med sin undersøgelse og analyse leveret et vigtigt bidrag til mindrettallenes nyere identitets- og

sproghistorie. Hans forskningsresultater giver et grundigt øjebliksbillede af grænselandets to mindretal og giver ydermere læseren et indblik i og forståelse for de identitetsmekanismer, der er på spil i konstruktionen af mindretalsidentiteter. Bogen kan anbefales til alle, som har en interesse for mindretallene i det dansk-tyske grænseland.

Rejhan Bosnjak

Wendel-Hansen, Jens Lei: De træer, de drypper endnu – 1864 i dansk politik.

Nord Academic, 2023, 432 sider.

Søger man efter bøger om krigen i 1864 i Den Slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg, dukker der næsten 800 forskellige titler op. Det vidner om krigens skelsættende betydning i danmarkshistorien, og når man læser Jens Lei Wendel-Hansens bog, forstår man hvorfor. Krigen i 1864 var ikke blot et stort militært nederlag, som førte til tabet af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg, men også et historisk erindringssted, som fik stor betydning for Danmarks udvikling som nationalstat og stadig påvirker os den dag i dag.

Hensigten med Wendel-Hansens bog er at beskrive, hvordan nederlaget er blevet brugt politisk i Danmark fra 1864 og frem til i dag. Her befinder han sig ikke på ubetrådt land, idet særlig Rasmus Glenthøj, men også andre historikere som Jens Ole Christensen, Inge Adriansen, Knud J.V. Jespersen og Ove Korsgaard har beskæftiget sig med krigens erindringshistoriske betydning. Det nye ved Wendel-Hansens bog er dermed ikke så meget emnet, men mere, at han trækker trådene helt frem til i dag og viser, hvordan fortællingen om nederlaget i 1864 har ændret sig over tid.

Efter en længere indledende gennemgang af baggrunden for krigen definerer Wendel-Hansen tre hovedfortællinger om årsagerne til nederlaget, som har været dominerende siden 1864. Offerfortællingen blev skabt af de nationalliberale som et forsvar for deres politiske beslutninger før og under krigen. Ifølge denne fortælling var det først og fremmest tysk aggression, der var årsag til krigen samtidig med, at de neutrale stormagter og Sverige-Norge havde svigtet Danmark. Her var det primært eksterne faktorer, der blev brugt som forklaring på nederlaget, mens de ansvarlige danske politikere ikke kunne klandres for deres ageren. Selvforskyldtfortællingen rettede derimod sit fokus mod de interne faktorer og nederlaget som et udtryk for national dansk selvovervurdering. Ansvar for at føre Danmark ind i en fatal krig skulle findes i Ejderpolitikken og de nationale tendenser, som havde grebet både de nationalliberale magthavere og befolkningen.

Som forfatteren selv bemærker, læner offerfortællingen og selvforskyldtfortællingen sig tæt op ad de to hovedfortællinger, som Rasmus Glenthøj

benytter i bogen *Sønner af de slagte* og antologien *Konfliktzonen Danmark*. Derudover identificerer Wendel-Hansen en tredje fortælling, som han kalder for den systemkritiske fortælling. Denne fortælling fokuserer ligesom selvforskyldtfortællingen på de interne forhold som årsag til nederlaget. Den adskiller sig dog derved, at det ikke var den nationale politik som sådan, men derimod skiftende regeringer bestående af både nationalliberale og helstatsfolk, der var skyld i nederlaget. De havde ikke formået at forberede Danmark på krigen, og derfor fik denne fortælling karakter af en antielitær kritik, som særlig voksede frem i grundtvigianske kredse. Afgrænsningen af disse tre hovedfortællinger forekommer velunderbygget og skaber en klar rød tråd igennem hele bogen. Det havde dog været interessant, om forfatteren i højere grad havde sat flere af ovennævnte historikeres bud på fortællinger om 1864 i relief til egen undersøgelse.

Over de resterende godt og vel 300 sider gennemgås det kronologisk, hvordan de tre hovedfortællinger på skift har domineret i dansk historiebrug, og hvordan de er blevet brugt til at underbygge og kritisere forskellige politiske agendaer. Fra umiddelbart efter krigen mest at være et spørgsmål om at placere skylden for nederlaget befæster fortællingerne sig som erindringssted og får indflydelse på dansk politik i en lang række emner som den gennemsete grundlov i 1866, forsvarsspørgsmålet, fredsbevægelsen, dansk udenrigspolitik og neutralitet, forholdet til de dansksindede sønderjyder, Genforeningen, mellemkrigstiden og besættelsen, indtrædelsen i EF, indvandrerpolitik, krigen i Kosovo osv. Listen er lang, og forfatteren viser, at selv om fortællingerne mister noget af deres kraft efter 2. verdenskrig, fortsætter de med at øve indflydelse på dansk politik helt frem til i dag. Læren fra 1864 har således haft stor betydning for udviklingen af den danske identitet og nationalstat. Trods den interne konkurrence mellem hovedfortællingerne argumenterer Wendel-Hansen overbevisende for, at det generelt er selvforskyldtfortællingen og dermed Danmarks egen skyld i krigen, der har været fremherskende i vores erindringshistorie om 1864, og at det har haft stor betydning for selvforståelsen af at bo i et land, som hylder fred og internationalt samarbejde. Her er bogen på bølgelængde med Glenthøjs forskning, der når frem til nogenlunde samme konklusion.

Wendel-Hansen kommer således vidt omkring og demonstrerer stort overblik over mere end 150 års dansk politisk historie, men der er enkelte fejl og mangler. Med henvisning til grundtvigianismens fremmarch fremføres det således, at "det nationale blev allemandseje" og "appellerede bredt" i Danmark allerede i 1840'erne. Det strider imod den gængse opfattelse blandt historikere om, at nationalisme som et massefænomen først indtræder i Danmark efter 1864, og sandsynligvis først i 1880'erne, og bogen fremfører ikke ny dokumentation, som rokker ved den fremherskende antagelse. Dannevirkeforeningen bliver også tillagt større betydning som

regeringskritisk opinionsdanner, end den reelt havde. Det var ikke denne forening, der i 1861 iværksatte den underskriftsindsamling om støtte til Ejderprogrammet, som opnåede 71.000 underskrifter. Initiativet stammede derimod fra Rigsdagen, hvor den fik bred politisk opbakning fra både tilhængere og modstandere af regeringen og derfor fik tilnavnet "den store rigsdagsadresse". Desuden var Dannevirkeforeningen præget af lave medlemstal og interne stridigheder og reelt kun aktiv i et halvt års tid.

Set med sønderjyske briller havde det også været ønskeligt, om denne vinkel var blevet udfoldet mere. Det gælder blandt andet i forhold til de dansksindede politikere i Sønderjylland i perioden frem til 1. verdenskrig og deres forskellige syn på nederlaget. Her hører vi stort set kun om H.P. Hanssen og en enkelt gang om Jens Jessen, mens alle andre fremtrædende personligheder fra denne periode forbigås i stilhed. Det er en skam, at det område, der er årsag til hele traumet om 1864, får så få stemmer i den tid, hvor det betød allermest. Det kan også undre, at der stort set ikke er blevet plads til den kendte rigsarkivar og historiker A.D. Jørgensen, der frem til sin død i 1897 fungerede som et uomgængeligt bindeled mellem nationalt sindede kredse i Danmark og de dansksindede sønderjyder. Han var ellers en af de første historikere til at kritisere de nationalliberale for deres rolle i nederlaget i 1864, og dette synspunkt prægede hans arbejde i Sønderjylland. Hans navn er derfor tæt forbundet med erindringshistorien om 1864 – både nord og syd for grænsen. Trods disse indvendinger er der alt i alt tale om en velskrevet og anbefalelsesværdig bog, der giver den første samlede fremstilling af nederlagets politiske erindringshistorie.

Klaus Tolstrup Petersen

Forfatterliste

Anne Rheder Andersen, cand.mag., videnskabelig assistent, Syddansk Universitet Odense, e-mail: anne.rheder.andersen@hotmail.dk

Emil Bliksted Lange, kandidatstuderende på Historie og Samfundsfag, Aarhus Universitet, e-mail: emil4383@hotmail.dk

Henrik Becker-Christensen, dr.phil., tidligere dansk generalkonsul i Flensborg, e-mail: henrik@becker-christensen.dk

Henrik Skov Kristensen, ph.d., dr.phil., tidl. leder af Frøslevlejrens Museum, e-mail: ulsemyre@gmail.com

Jørgen Kühl, ph.d., rektor emeritus, adjungeret professor ved Europa-Universität Flensburg, e-mail: joergen_kuehl@gmail.com

Klaus Tolstrup Petersen, cand.mag., leder af Den Slesvigske Samling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: ktp@dcbib.dk

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder, tilknyttet Studiecenter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Lisbeth Aagaard Lykke, cand.mag., arkivar ved Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn hørende under Museerne i Fredericia, e-mail: lisbeth.lykke@fredericia.dk

Martin Corfix, cand.theol., sogne- og orlogspræst, tidligere solotrompetist i Fynske Livregiments Musikkorps, musikerassistent i Sjællandske Livregiments Musikkorps og mangeårig stabshornblæser i 8. Regiments Musikkorps, e-mail: mcor@km.dk

Martin Göllnitz, dr.phil., videnskabelig assistent, Philipps-Universität Marburg, E-Mail: mgoellnitz@uni-marburg.de

Merete Bo Thomsen, ph.d., historiker, tidligere Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: mereteboth@gmail.com

Mogens Rostgaard Nissen, ph.d., arkiv- og forskningsleder, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: mrn@dcbib.dk

Morten Andersen, ph.d., lektor på Munkensdam Gymnasium, e-mail: mn@munkensdam.dk

Per Grau Møller, lic.phil., lektor emeritus, Syddansk Universitet, Institut for Sprog, Kultur, Historie og Kommunikation, e-mail: pgm@sdu.dk

Rejhan Bosnjak, ph.d., historiker, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: reb@dcbib.dk

Thomas Wegener Friis, ph.d., lektor, Syddansk Universitet, Institut for Sprog, Kultur, Historie og Kommunikation, e-mail: twfriis@sdu.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2022

Center for Grænseregionsforskning, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet

Undervisningen i European Studies og arbejdet på centeret forløb i 2022 endelig igen uden nedlukninger og indskrænkninger, men vi var alligevel noget udfordret af de forandringer, der var sket i de foregående par år.

Vi nåede det hidtil største antal medarbejdere siden rekonstruktionen i 2015: to professorer, fire lektorer, to postdocs og to ph.d.-studerende. I løbet af året måtte vi dog sige farvel til to medarbejdere – Martin Klatt, den sidste tilbageblevne fra grænseregionsforskningen i Aabenraa, byttede Center for Border Region Studies med en ansættelse ved ECMI (European Centre for Minority Issues) i Flensborg. Caroline Elisabeth Webers postdoc-ansættelse udløb i efteråret 2022.

Vi fik mulighed for at ansætte Barbora Gulisova med midler fra Bitten og Mads Clausens Fond til at gennemføre en undersøgelse af udviklingen i Sønderborg siden den store Monitor-rapport.

Vi deltog i en række nationale og internationale konferencer. Nævnes kan vores deltagelse i Historikerdagen i Odense med et panel om nyere udviklinger i grænseregionen med deltagelse af Steen Bo Frandsen, Caroline Elisabeth Weber og vores adjungerede professor Hans Schultz Hansen. Katarzyna Stoklosa og Steen Bo Frandsen var inviteret til Poznan, hvor vi på det derværende institut for vesteuropæisk historie sonderede mulighederne for et tættere samarbejde om grænseprojekter med en dansk-polsk dimension. Vi fortsatte samarbejdet i Jean-Monnet-projektet Frontem, hvor der var konferencer i Belfast, Hermannstadt/Sibiu og Mons.

I juni foretog forskningsgruppen igen en fælles studietur, der denne gang gik til Montenegro. Denne stats grænser stod i centrum for ekskursionen, der blandt andet tog os til den albansk-montenegrinske grænseregion, men Montenegro var også valgt som mål på grund af dets geopolitiske og for European Studies relevante dimensioner.

Vi har i de seneste år mærket en klar fremgang på uddannelsesområdet, hvor vores bachelor i European Studies nyder voksende interesse. Den figurerer desuden som en af de uddannelser på hele universitetet med det ringeste frafald. I 2022 arbejdede en taskforce på at forberede en ansøgning til en master i statskundskab i Sønderborg, der kunne fungere som en fortsættelse for vores bachelorstuderende, men også styrke centerets position og berøringsflader med det kommunale og erhvervsmæssige plan i Søn-

derborg og omegn. Masteren lå fint i forlængelse af regeringens udflytningsplaner, men som det ofte sker i vores omskiftelige branche, blev en hurtig gennemførelse ikke mindst bremset af politiske planer om at korte masteruddannelser ned til at blive etårige. Projektet er ikke opgivet, men er for øjeblikket i venteposition.

I de seneste år er forventningerne til resultater med hensyn til at skaffe penge til (den) forskning (vi egentlig er ansat til at bedrive) blevet kraftigt øget. Det er dog et felt, hvor vi hidtil har kunnet gøre os gældende. Det hidtil største og mest prestigøse resultat inden for funding kom med tildelingen af midler til Horizon projektet B-Shapes. Everyday perception of border and the importance for European Integration (Martin Klatt og Dorte Jagetic Andersen). Det er første gang nogensinde, at en SDU-deltager er Leadpartner i et EU-projekt på dette plan.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

I arbejdsåret 2022-2023 har Danevirke Museums (DAMU) aktiviteter fortsat været præget af, at der oprettes et nyt center for formidlingen af Danevirke. Tidsplanen for den nye bygning af Lundgaard & Tranberg Arkitekter har i mellemtiden måttet revideres. Det nye formidlingscenter, en gave fra A.P. Møller Fonden og Augustinus Fonden til Sydslesvigsk Forening (SSF), forventes nu at stå færdigt medio 2025. DAMU har i hele perioden holdt til i et midlertidigt besøgscenter tæt på stedet, hvor det nye museum opstår. Året 2022 sluttede med et samlet besøgstal i det interimistiske center på 12.864, hvilket er en tilvækst på 21 % i forhold til covid19-året 2021.

Udstillinger

DAMU's pavillon med det komprimerede overblik over 1500 års historie byder kun på stærkt begrænsede muligheder for at udvide og forbedre udstillingen. I løbet af 2022-23 er der dog løbende foretaget mindre modifikationer. Blandt andet er udstillingen blevet udvidet med Danevirke-modeller fra Vikingemuseet i Hedeby og Archäologisches Landesamt. I samarbejde med sidstnævnte er der desuden blevet opstillet en stor touchscreen med en digital model af anlægget byggende på et LIDAR-scan af voldene. Siden efteråret 2022 vises der en animationsfilm, som er produceret i samarbejde med Kongernes Jelling og Hedeby-museet.

Formidlingstilbud

I første kvartal 2023 lykkedes det for første gang at oprette en permanent besøgstjeneste på Danevirke Museum. Siden marts 2023 råder DAMU over en hel stilling til at videreudvikle skoleprogrammet og ledsage skoleklasser. Som særdeles positivt kan i denne sammenhæng også fremhæves,

at tyske skoler i regionen på det sidste er begyndt at få øjnene op for, at DAMU kan bruges til at opnå deres læringsmål især på det historiske og samfundsvidenskabelige område.

En vigtig del af DAMU's formidling er arrangementer, som levendegør anlæggets historie. På grund af de begrænsede faciliteter (især de sanitære) i pavillonbygningen er mulighederne dog begrænsede, men det er alligevel lykkedes at gennemføre enkelte mindre arrangementer på udearealerne. Til gengæld har den lille 1864-reenactment-gruppe, som er tilknyttet DAMU og omfatter både danske og tyske "soldater", kunnet vinde nye frivillige. Det har givet bedre muligheder for at formidle forskellige aspekter af Danevirke i 1800-tallet, deriblandt soldaternes livsbetingelser ved Danevirke i vinteren 1863-64.

I juni 2023 overdrog den hedengangne Slesvigske Vognsamling i Haderslev sin "Danevirke-vogn" til DAMU. Det drejer sig om en rekonstruktion af en arbejdsvogn fra middelalderen, som arkæolog Per Ole Schovsbo har foretaget ud fra et hjul fra omkring år 1200, der blev fundet i Danevirke i 1861. I den anledning har DAMU i foråret 2023 sat særlig fokus på Valdemar den Store og hans motiver til at bygge sin store mur. Vognen blev præsenteret ved et arrangement, hvor der blev tilbudt aktiviteter omkring Valdemarsmurens teglsten og livet i middelalderen.

Danevirke-vognen fra Haderslev er blevet en del af Danevirke-formidlingen. Grafik: DAMU/Bjørk Matias Friis.

Arkæologiske undersøgelser

Netop Valdemarernes tid har vundet fornyet aktualitet ved Danevirke efter en arkæologisk udgravning foretaget af Archäologisches Landesamt (ALSH) tæt på det midlertidige besøgscenter her i sommer. Der er fundet spor efter to større bygninger, som formodes at stamme fra omkring år 1200. Fundet er i sig selv en lille sensation, da det drejer sig om de første historiske bygninger nogensinde med direkte tilknytning til Danevirke. Som ved ALSH's og Museums Sønderjyllands store udgravning på museets grund i sommeren 2022, der blandt andet frilagde resterne af Rødekro fra 1600- og 1700-tallet, har DAMU i denne sammenhæng atter overtaget opgaven med at formidle udgravningsarbejdet og -resultaterne.

I det forløbne år har DAMU igen udvidet formidlingen af det historiske anlæg med en egen publikation. Bogen *Danevirke i det 19. og 20. århundrede – nationalisme, nationalsocialisme, dansk-tysk udsoning og myten om Søren Telling* af museumsleder Lars Erik Bethge er udkommet i en dansk udgave i efteråret 2022. Publikationen har vakt interesse i Danmark og medført en række invitationer til at holde foredrag om Danevirke i nyere tid især rundt omkring i Danmark.

Samarbejder

Danevirke Museum er et formidlingscenter og afhængig af partnere for at dække de øvrige søjler i museumsarbejdet. Derfor var det en milepæl, da SSF og DAMU i efteråret 2022 indgik en samarbejdsaftale med Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen. Aftalen spænder bredt og dækker både videnskabelig sparring og samarbejde omkring arkæologi og konservering, udlån af arkæologiske fund fra Danevirke til det nye museum, deling af DAMU's fremtidige faciliteter til særudstillinger og arrangementer, gensidigt salg af publikationer og et tættere samarbejde med delstatsmuseerne på Gottorp Slot og især vikingemuseet i Hedeby. Det tilstræbes blandt andet at tilbyde fælles bookingmuligheder, fælles uddannelse af guides og en kombinationsbillet til begge museer for at styrke sammenhængen i verdensarven Hedeby-Danevirke.

I forlængelse af dette er også det frugtbare dansk-tyske samarbejde omkring den fælles kulturarv fra vikingetiden blevet videreført. I sensommeren 2022 kunne DAMU sammen med Vikingemuseet Hedeby og Kongernes Jelling præsentere animationsfilmen "Gudruns Rejse", som fortæller en historie fra vikingetiden med udgangspunkt i Hedeby, Danevirke og Jelling – et formidlingsprojekt, som blev støttet af Region Sønderjylland-Schleswigs Interreg-baserede program KursKultur. Den tætte dialog mellem de tre formidlingscentre er fortsat siden, og der er allerede nye projekter i støbeskeen.

Sidst, men ikke mindst, har DAMU i løbet af det sidste år fortsat styrket samarbejdet med det omkringliggende lokalsamfund. Dele af befolk-

Direktøren for det arkæologiske delstatsmuseum, Ralf Bleile, og Danevirkes museumsleder, Lars Erik Bethge, med en spade fra jernalderen, som ifølge samarbejdsaftalen nu kan udlånes til det nye museum sammen med andre genstande. Foto: SSF/Rasmus Meyer.

ningen har stadig forbehold overfor "det danske museum", som har rod i tidligere tiders nationale polarisering og ikke mindst i spændinger omkring voldenes fredning efter Anden Verdenskrig (mere om dette i den nye publikation). På denne baggrund har det været museet magtpåliggende at knytte tætte bånd til politikere og befolkning i den lille kommune. Gennem en tættere kontakt til kommunerådsmedlemmer, det frivillige brandværn og den lokale kulturforening, understøttelse af kommunens øvrige mål, deltagelse i fester, foredrag om Danevirke-relaterede emner og offentlig orientering om museumsplanerne er det i løbet af det sidste år lykkedes at opnå kontakt til en større del af befolkningen, nedbryde barrierer og styrke identifikationen med "deres" museum.

Lars Erik Bethge

Deutsches Archiv Nordschleswig

Den omfattende nyregistrering af arkivets materialer, som påbegyndtes i 2021, fortsattes i 2022, nu med hjælp fra 17 utrættelige frivillige, der for-

tjener stor tak. Ligeledes arbejdes der fortsat på en digital registrant, men arkivets bestand er stor, så det vil tage nogen tid endnu. Indtil videre er cirka 10 % blevet behandlet. Der skal registreres både grundigt og på en fremtidssikret måde, og dette er meget tidskrævende, især når det gælder fuldstændigt usorterede gamle dokumenter og privatarkiver.

Der er en mangfoldighed af arkivalier blandt de materialer, der endnu mangler at blive registeret, herunder dokumenter fra privatpersoner, familier, skoler og børnehaver, men også fotoalbummer. For eksempel har vi breve fra Jens Möller og hustru blandt fundene, et fotoalbum fra Pinnebergheim og dets åbning, men også en dagbog af Jef Blume. Arkivet har benyttet Arkibas siden 2021, men foreløbig er der dog kun registeret fotos i dette system. De er "lettere" at taste ind end de arkivalier, der endnu ikke er fuldt registrerede hos os på arkivet.

Arkivets og museets historiske og videnskabelige bogbeholdning bliver også registreret og kan findes via Deutsche Bücherei-systemet i Aabenraa. I øjeblikket er der mere end 3.700 hits, hvor der i kataloget er spurgt til museets beholdninger via såvel det tyske som det danske bibliotekssystem. Som bibliotek udlåner vi ganske vist ikke, men vores bøger med mere kan studeres på vores læsesal.

Ud over sortering og registrering af arkivbeholdningerne bliver der gennemført rundvisninger i udstillingen på tre sprog. Hauke Grell og jeg er temmelig optaget af dette, da der kommer mange anmodninger om guidede ture.

I løbet af det forgangne år 2022 rykkede arkivet for Sozialdienst Nordschleswig ind i Deutsches Archiv Nordschleswig, men en registrering af og detaljeret liste over det interessante materiale mangler stadig. Den tyske skole- og sprogforening (DSSV) har indleveret en ikke ubetydelig mængde gamle personsager til arkivet, som nu bliver registreret.

Ligeledes er det analoge fotoarkiv fra Der Nordschleswiger med cirka 90.000 fotos nu også flyttet til vores arkiv. De opbevares i hængemapper i arkivet, og nu er der brug for en oversigt og efterfølgende registrering, så alle bliver samlet i en liste og dermed lette at finde.

Den 14. oktober 2022 fra kl. 18 til 24 deltog Deutsches Archiv Nordschleswig sammen med Deutsches Museum Nordschleswig og Bund Deutscher Nordschleswiger i Kulturmatten i København. Det foregik i Folketinget, hvor de præsenterede sig rigtig godt. Der var en stor udstillingsvæg med en tidslinje med udvalgte illustrationer af genstande fra årene 1848 til 2022. Her kom det til mange interessante samtaler, hvor mange spørgsmål om grænseregionen og mindretallet kunne stilles og besvares.

Nina Jebsen

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

I løbet af året er der igen kommet gang i vore aktiviteter efter de foregående corona-år. Antallet af besøgende hos os er tilbage på det normale niveau, og arkivhenvendelserne via arkiv.dk er steget betydeligt. Således har der været 298.000 søgninger på Arkivets materiale via arkiv.dk. Vi har også gennemført de fleste af de planlagte arrangementer, og deltagerantallet nærmer sig det normale. Dette illustreres blandt andet af, at der på slægtsforskerdagen 22. oktober var 30 stande og omkring 400 besøgende. I marts deltog vi i Historiske Dage i København sammen med andre sønderjyske institutioner, og også her var besøgstallet tilbage på niveauet inden covid-19. Emnet var folkeafstemningerne i 1920, og standen emmede af afstemningskamp med valgplakater, propagandamateriale og udlevering af stemmesedler og flæsk. Derudover blev der som vanligt solgt bøger.

Vi har fået bevilget penge til projektet "Mindretallet på tur" af Sydslesvigudvalget. Vores del af projektet vedrører især oplæg om det danske mindretal i Danmark og i Sydslesvig, og Rejhan Bosnjak er ansat som projektmedarbejder. Han har udviklet tre forskellige foredrag/kurser, og i løbet af efteråret havde han mange oplæg. Projektet var planlagt til at løbe to år, men det er allerede forlænget med et år, og fremover vil det formentlig være en del af vores normale opgaver. Rejhan har desuden også holdt mange oplæg for danske besøgsgrupper på biblioteket, ligesom medarbejdere fra de to afdelinger har holdt mange foredrag i Danmark og i Sydslesvig i løbet af året. Kort inden jul deltog Martin Bo Nørregård og Mogens Rostgaard Nissen i udsendelsen Kraniebrud på Radio4, hvor de fortalte arkivhistorier.

I august deltog Forskningsafdelingen igen i det årlige sommeruniversitet i samarbejde med blandt andet Syddansk Universitet, Europa-Universität Flensburg og nu også Bund Deutscher Nordschleswiger, og deltagerantallet var på cirka 40 studerende.

I løbet af året har vi også været i gang med et digitaliseringsprojekt, som er støttet af Deutsche Bibliotheksverband som en del af projektet WissensWandel. Det har gjort det muligt at anskaffe nye scannere, og nu kan vi blandt andet tilbyde brugerne, at de selv kan benytte en bogscanner. I december afholdt vi en digitaliseringsworkshop med deltagere fra forskellige arkiver og museer i grænselandet. Vi digitaliserer løbende materiale fra samlingen og arkivet og har især scannet mange foreningsprotokoller siden anskaffelsen af den nye bogscanner.

Hen over sommeren har vi gennemført en stor interviewundersøgelse om synet på Det sydslesvigske Samråd. Undersøgelsen blev gennemført efter en henvendelse fra Samrådet og er støttet økonomisk af Grænseregionen e.V. I oktober blev rapporten *Samarbejde i Sydslesvig. En undersøgelse*

se af holdningerne til det danske mindretals samarbejds- og beslutningsstrukturer fremlagt. Mogens Rostgaard Nissen arbejder nu på et bogmanuskript om mindretallets organisatoriske historie med særligt fokus på Samrådets historie fra 1971 til nu. I løbet af året har han også udgivet to artikler om den sydslesvigske journalist Jacob Kronika; den ene i festskriftet *Skabertrang* til Flemming Just om Kronikas ophold i Moskva i sommeren 1945 og den anden i Sønderjyske Årbøger om Kronikas opgør med anklagerne imod ham i 1946-47 om, at han havde været nazistisk spion.

Klaus Tolstrup Petersen er godt i gang med sit ph.d.-projekt, som blev påbegyndt 1. oktober 2021 med indskrivning på Aarhus Universitet. Arbejdstitlen er "Den sønderjyske bevægelse i Danmark 1864-1914 – det sønderjyske spørgsmål som katalysator for national identitet og selvforståelse", og projektet skrider frem som planlagt.

Julie Andersens postdoc-projekt om turisme i regionen, som gennemføres i samarbejde med Syddansk Universitet, har ligget i dvale i 2021 grundet barselsorlov, men er genoptaget i marts 2022. Projektet forventes afsluttet i foråret 2023.

I løbet af året har vi fået flere væsentlige afleveringer til både Arkivet og Den slesvigske Samling. Her kan man især fremhæve en aflevering fra Syddansk Universitet af en større samling historiske kort og en stor bogaflevering fra Det kongelige Bibliotek.

I foråret var Fenja Dziedek i praktik hos os. Hun læser tysk ved Syddansk Universitet, og hun arbejdede både med arkivopgaver og deltog i undersøgelsen om Samrådet. Der har desuden været flere universitetsstuderende, som har skrevet opgaver og specialer på baggrund af materiale i Samlingen og/eller Arkivet. Vi ser det som et stort plus for os – og for de studerende – at der løbende er praktikanter og specialestuderende, og vi har gode muligheder for at strikke interessante forløb og projekter sammen.

Klaus Tolstrup Petersen og Mogens Rostgaard Nissen

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Knap 28.000 gæster besøgte museet i år. Det er en lille fremgang og et godt første skridt på vejen til at løfte besøgstallet mærkbart de kommende år. Især i sommermånederne kommer der mange gæster, og i 2022 tilkøbte en stor del af dem vores tilbud om rundvisninger. Faktisk er rundvisningen *Port til Port* utrolig populær og får stor ros fra gæsterne.

Årets nyhed

Den store nyhed i 2022 var dog det Escape Room, der stod klar lige inden sommerferien. Escape Rooms er et fænomen, som findes i mange forskellige varianter i mange byer i Danmark og ude i den store verden. Især hos

den yngre målgruppe er det et kendt fænomen, men mange familier har også været forbi dette nye tiltag.

Et af rummene i barak H4 er blevet forvandlet til lejrkommandantens kontor. I dette ret trange rum skal grupper med op til fem deltagere løse en række komplicerede opgaver og gåder, der til sidst skal ende i en storstilet (fiktiv) fangeflugt. Escape Room'et har været en succes i Frøslevlejrens Museum, hvor der for gæsterne har været garanti for en spændende oplevelse sammen.

Vi har selvfølgelig nøje vurderet, om et Escape Room hører hjemme på et sted som Frøslevlejren. Vi mener, at vi holder en god balance mellem mindested og et sted, hvor interessen for den periode i historien skal vækkes til live. Tilbagemeldingerne fra gæsterne har været rigtig gode og efter en begyndelse, hvor opgaverne nok var lidt for svære, har vi nu fundet et leje, hvor løsningerne er mere enkle. Dette formidlingstiltag fortsætter i det nye år.

Flugt var i manges tanker dengang i 1944-45, hvor Frøslevlejren husede tusinder af fanger. I dag kan gæster på Frøslevlejrens Museum prøve kræfter med et Escape Room, hvor målet er flugt. Foto: Frøslevlejrens Museum.

Film og TV

For den opmærksomme biografgænger så var Frøslevlejren også med i en af årets store biografilm om besættelsestiden. *De Forbandede År 2* foregår ikke i Frøslevlejren, men flere filmscener blev optaget i og uden for barak H4. Så på den måde fik lejren lidt opmærksomhed på det store lærred.

I det hele taget har ansatte i lejren sørget for god eksponering i forskellige medier i det forgangne år. TV2 Nord laver blandt andet fortællinger om flere Gestapo-fangers historier. Museumsinspektør Dennis Larsen var også en markant deltager i TV-dokumentarserien *Hitlers danske soldater* på DR. Denne og flere andre store og små optrædener i medierne er med til at sætte museet på landkortet.

For børn og unge

I Frøslevlejrens Museum forsøger vi hele tiden at løfte formidlingen for børn og unge. Sidst i 2022 arbejder vi med udvikling af nye formidlingspakker til skoler, og i efteråret 2022 afholdt lejren et arrangement med René Meyrowitsch, der med sine forældre og storebror blev reddet hjem fra Theresienstadt med De Hvide Busser. Børne- og Undervisningsministeriet har støttet en foredragsturne med René. Fem gange i Frøslevlejren og fem gange på Sjælland i løbet af det næste halve år.

Museet var i år også involveret i et samarbejde med Mindelunden i København og Gedenkstätte Neuengamme i forbindelse med afdækningen af historien om Preben Holger Larsen og den senere mindehøjtidelighed i Mindelunden.

Databaser

I sidste del af året har medarbejdere fra museet påbegyndt arbejdet med Modstandsdata-basen. Arbejdet med forespørgsler og opdateringer af denne database ligger lige for hos os i Frøslevlejren. Vi arbejder meget med Frøslevlejrens Fangekartotek, som vi tidligere har manuelt korrigeret og løbende føjer oplysninger til. Vi får en del henvendelser fra efterkommere og pårørende, som vi besvarer efter bedste evne, og arbejdet med Modstandsdata-basen er en naturlig forlængelse heraf.

Modstandsdata-basen er en markant kilde til perioden og er et vigtigt og vægtigt redskab for alle, der ønsker at arbejde med frihedskampen, uanset om det er på et professionelt plan, eller det er en privat undersøgelse, for eksempel som slægtsforskning.

Personale

En ny driftsleder er også kommet til lejren i 2022. Erling Mario Madsen blev ansat i foråret. Han kommer fra en stilling som leder af Vingsted Jernalder ved Vejle.

Morten Teilmann-Jørgensen

Museum Oldemorstof

Ved åbningen i 2023 har Museum Oldemorstof skiftet navn til Told- og Grænsemuseet. Dette er sket i det håb, at potentielle gæster vil have lettere ved at afkode, hvad museet rummer for temaer og udstillinger. Navnet Oldemorstof kommer fra gården, hvor museet har hjemme. En gård med en historie, der rækker tilbage til midten af 1400-tallet, og på hvilken både konger, krigere og købmænd har haft deres gang.

Når museet på gården alligevel nu skifter navn, er det, fordi der igenem de senere år er sket et markant skifte i museets fokusområder og dets indhold.

Indtil 2018 var museet en del af den sønderjyske museumsfusion med ansvar for det sønderjyske landbrugs historie. Dette fokus er nu på vej ud til fordel for fortællinger om det, der er mest unikt og mest karakteristisk for vores egn, nemlig grænsen og de deraf afledte særheder. Det betyder ikke, at landbrugssamfundet forsvinder helt fra vores udstillinger i fremtiden; fokus vil blot være at fortælle historier og anekdoter om de mennesker, der boede på gårdene og ikke mindst, hvordan de oplevede de forandringer og udviklinger af samfundet, som er særligt for Sønderjylland. Museets frugthave, der hovedsageligt rummer frugtsorter indsamlet i Sønderjylland, og som er unikke for vores egn, vil også blive bevaret og styrket formidlingsmæssigt i de kommende år.

Ved museets efterårsferieaktiviteter var overskriften "Gys i Grænselandet", hvor museet indgik i et samarbejde med Naturskolen i Kelstrup og Padborg Friluftsscene. Ved eventen på museet var skuespiller Christian Rathje-Trollberg fra Det Lille Teater i Aabenraa hyret til at spille rollen som "Den Gale Kromand", der ifølge myten går igen på gården Oldemorstof. Foto: Mads Mikkel Tørsleff.

I 2018 overtog museet samlingen efter det danske toldvæsens lukkede museum. Dette har givet os mulighed for at åbne en ny, permanent udstilling, hvor told, grænse og grænsekontrol er i fokus. Noget forsinket på grund af nedlukningerne i vinteren 2020-21 kunne vi endelig åbne denne udstilling i efteråret 2021. I 2022 modtog vi derfor en lang række busselskaber fra det ganske land, især med deltagere fra Dansk Told- og Skatteforbunds seniorforeninger.

Ud over de mange busselskaber gik året 2022 sin vante gang med museets tilbagevendende events. Både sommer- og efterårsaktiviteterne for børn blev afholdt som vanligt, ligesom den årlige æbledag trak over 300 besøgende. Podekursus og beskæringskursus var fuldt tegnede.

I alt besøgte 3.695 gæster museet i 2022. På baggrund af et år, hvor især drop-in gæsterne har været vigende, er dette tilfredsstillende.

Mads Mikkel Tørsleff

Museum Sønderjylland

Museum Sønderjylland har siden 2018 arbejdet med at professionalisere organisationen, sikre tidssvarende bevaringsforhold for den sønderjyske kulturarv, modernisere vores museer og øge indtjeningen. Noget af alt dette bliver vi aldrig færdige med, men alligevel kunne vi 2022 begynde at flytte fokus. De indadvendte opgaver, organisationsopbygningen og oprydningen i samlingerne var nu bragt så langt frem, at der kunne lægges flere kræfter i arbejdet med udstillingerne og de fire strategiske udviklingsprojekter i Tønder, Aabenraa, Gram og Rødekro i front. Denne kurs holder vi fast i på trods af pandemier, ændringer i publikums adfærd og udsving i priser på materialer og forbrugsvarer som følge af klimaforandring og krig.

Grundlæggende kan året 2022 deles i to faser. I første halvår fulgte museets egenindtjening og driftsudgifter stort set budgettet, uanset eftervirkningerne af den seneste corona-nedlukning hen over årsskiftet og udbruddet af krigen i Ukraine i februar; i andet halvår faldt egenindtjeningen, fordi gæsterne købte mindre i butikkerne, og samtidig steg energipriserne voldsomt. Udsigterne til underskud i millionklassen i 2023 førte til, at museets bestyrelse i efteråret 2022 traf beslutning om midlertidigt at lukke Cathrinesminde Teglværk, Kulturhistorie Aabenraa og Drøhnses Hus samt cafeen i museet i Tønder. Lukningerne var et nødvendigt indgreb for at beskytte museet mod et rekordstort underskud og give museet mulighed for at omstille sig til de nye udfordringer. Men de var også vigtige for museets strategiske arbejde med udviklingen og moderniseringen af stederne. Lukningen og reduktionerne på personaleområdet gjorde, at museet kunne fastholde fokus på udviklingsprojekterne, på det skolerettede arbejde, opretholde stabsfunktionerne samt allokere 4,2 mio. kr. til investering i energioptimering.

H.M. Dronningens besøg i Højer Mølle den 6. august 2022 var et højdepunkt for byen og for Museum Sønderjylland, der fik lov til at vise de nye udstillinger frem. Foto: Tønder Kommune.

I 2022 vendte publikum næsten tilbage til museerne efter tre sæsoner med lukninger og restriktioner. Med nye udstillinger, nye tilbud og en offensiv markedsføring vendte museet tilbage til sit tidligere aktivitetsniveau.

HM Dronning Margrethe vendte også tilbage. Efter aflysningen af besøgene i 2020 og 2021 fik Tønder Kommune den 6. august endelig lejlighed til at vise de mange initiativer frem, som har bidraget til at gøre by og kommune mere attraktiv. Og Museum Sønderjylland fik mulighed for at vise HM Dronningen, hvordan Højer Mølle med tilhørende café og have er blevet et attraktivt og godt samlingspunkt for formidlingen af Tøndermarskens natur og menneskeskabte landskab.

*Simon Moberg Torp, bestyrelsesformand
Axel Johnsen, direktør*

Årsberetning 2022

Bevaringscenter Sønderjylland

Indflytningen og ibrugtagningen af Bevaringscenter Sønderjylland var også i 2022 en hovedaktivitet for museet. Flytteholdet, konservatorerne og medarbejderne i bevaringscentret fortsatte projektet med at flytte og pakke ud med bidrag fra de faglige enheder. Ved årets udgang var flytningen af de naturhistoriske samlinger i Gram i sine afsluttende faser, mens

MSJ's Mediearkiv var flyttet. Det samme gjaldt hovedparten af de kulturhistoriske samlinger fra nyere tid i magasinet i Dalgade 7 i Haderslev. Ved flytteprojektets ophør den 31. december var den arkæologiske samling i Dalgade samt genstandene i magasinet i Christiansfeld således de væsentligste delsamlinger, der endnu afventede flytning. Med flytteprojektets ophør overgik processen til en oprydningsfase, hvor der kan forberedes flytninger til bevaringscentret i de kommende år af den arkæologiske samling og genstandene i Christiansfeld. Oprydningen vil ligeledes omfatte håndtering af den spredte mængde af mindre restpartier, der kræver særlig stillingtagen før en flytning.

Flytteprojektets afslutning blev ledsaget af en mindre organisationsændring med etableringen af en samlingsenhed under ledelse af Lilian Matthes, der fremover har ansvaret for museets arbejde med at holde styr på samlingerne. Endeligt blev arbejdet med at søge fondsfinansiering til etableringen af læringstilbud til undervisningsfaciliteterne i bevaringscentret afsluttet, og der blev – trods museets svære budgetmæssige situation – foretaget de nødvendige prioriteringer, for at tilrettelæggelsen af tilbudene kunne påbegyndes ved indgangen til 2023 med henblik på at påbegynde undervisningsaktiviteten efter sommerferien 2023. Arbejdet med ibrugtagningen af Bevaringscenter Sønderjylland har dermed nået en fase, hvor der er fokus på fortsat udpakning af den store genstandsmængde samt på udviklingsopgaver i forbindelse med centrets læringsfaciliteter og udbud af centrets faciliteter og kompetencer til brugere internt i museet og til eksterne kunder.

Kort før årsskiftet opsigte Haderslev Kommune låneaftalen vedrørende Slesvigske Vognsamling. Det kommunale museum på Simmerstedvej nedlægges, og cirka 45 hestevogne foruden en del løsøre, der tilhører Museum Sønderjylland, leveres tilbage inden udgangen af 2023. Magasinerne af så stor en samling vil lægge beslag på såvel ressourcer som plads.

Udviklingsprojekter i Aabenraa, Gram og Tønder

Museum Sønderjylland arbejder tæt sammen med Aabenraa Kommune om udarbejdelsen af et nyt prospekt for et museumsbyggeri på havnen i Aabenraa. Museet bidrog i 2022 med økonomi, projektledelse og faglige ressourcer i et samarbejde, som også omfatter ekstern rådgivning fra Seismonaut og Torden & Lynild.

I Gram Lergrav blev der arbejdet med en kommende helhedsplan. Fokus har især været rettet mod at sikre, at projektet har en stærk lokal forankring, og at forskellige brugergrupper inddrages. Museet søgte allerede i begyndelsen af 2021 Miljøstyrelsen om ophævelse af fredsskovsplikten og udstykning af 14,6 ha med henblik på køb, men ved årets slutning var sagen endnu ikke afsluttet.

Arbejdet med finansieringen af helhedsplanen for museet i Tønder blev påbegyndt på grundlag af Tønder Kommunes rammebevilling på 20 mio. kr. og Museum Sønderjyllands egenfinansiering på 8 mio. kr. fra museets anlægsmidler. Inflationen og fordyrelsen af materialer nødvendiggjorde en genberegning og opdeling af projektet i delprojekter. Samtidig blev projektet udvidet, så det også omfatter køb og nedrivning af Kongevej 49 (0,9 mio. kr.) og etablering af solceller på Kunstmuseet (0,8 mio. kr.). Kort før årets slutning modtog projektet et bidrag på 15 mio. kr. fra Augustinus Fonden. Helhedsplanens samlede budget er nu på 79,2 mio. kr.

Den arkæologiske virksomhed

I de senere år har Museum Sønderjyllands arkæologiske enhed været involveret i en række større anlægsprojekter rundt om i landsdelen. Det største var uden tvivl udgravningerne 2016-19 i forbindelse med anlæggelsen af Apple og Googles datacentre ved Kassø mellem Hjordkær og Hellevad. Alle udgravningerne i forbindelse med det projekt blev gennemført, men datacentrene blev aldrig opført. I de sidste par år er der foregået meget omfattende udgravninger på Nordals i forbindelse med etableringen af Nordborg Ferieresort, ved et nyt industriområde lige vest for motorvejen ved Bov samt endelig ved lokaliteten Langhøjgård i Seest Sogn lige vest for motorvejsfrakørsel Syd ved Kolding.

Udgravningerne på de store arealer resulterer i mange nye arkæologiske lokaliteter og frembringer mange fund, men det vigtigste resultat er overblikket over menneskets udnyttelse af forskellige landskaber og landskabstyper fra ældre stenalder og frem til i dag. I alle områder dominerer bebyggelserne fra ældre og yngre bronzealder samt ældre jernalder. Vi finder også anlæg fra både ældre og yngre perioder, men det viser sig de fleste steder at være perioden fra 1800 f.Kr. til cirka 500 e.Kr., der dominerer. Det er fra dette lange tidsrum og her særligt den ældre jernalder, at de fleste bebyggelser stammer. Der levede åbenbart en meget stor befolkning overalt i Sønderjylland i denne periode, og de flyttede meget omkring på deres dyrkningsområder, hvilket naturligt efterlader mange spor efter huse.

Udgravningerne ved Nytoft lige vest for motorvejen ved Bov har understreget dette. Inden for det store udstykningsområde blev der udgravet 17 større og mindre arealer, hvor langt de fleste rummede spor efter små landsbybebyggelser og enkeltgårde, der stammer fra førromersk jernalder, tiden 500 f.Kr. til Kristi fødsel. Her er fundet både store og små gårde, hovedhuse og økonomibygninger, staklader og meget mere. Alt vil blive dateret ved hjælp af C14 metoden, og det vil blive muligt over dette store område at følge bebyggelsens bevægelse rundt i landskabet igennem 3-400 år.

Udgravningerne ved Langholtgård vest for Kolding, der dækker et langt større areal end området ved Bov, er også præget af en langt større variation

i bebyggelseernes datering. Her finder vi landsbyer og gårde, der dateres til bronzealder, førromersk jernalder samt ældre og yngre romersk jernalder. Også her flytter bebyggelsen rundt på arealet, og her er det ovenikøbet lykkedes at udgrave enkelte tilhørende gravpladser, hvilket ellers er forholdsvis sjældent. Udgravningerne ved Langholtgård kommer til at fortsætte igennem 2023 og ind i 2024.

En af årets overraskelser kom i Tønder, hvor museet har været løbende beskæftiget med at følge de store udskiftninger af kloaknettet i den ældste del af byen. Det giver mange oplysninger om Tønders udvikling fra middelalderen og op til i dag. Overraskende var det dog at støde på velbevarede rester af byens havnefront, der havde stået fra engang omkring 1700, indtil havnen ved Skibbrogade blev fyldt op i 1930'erne. Det var almindeligt formodet, at kajen blev revet ned ved den lejlighed, men da jordmasserne blev fjernet, stod den så velbevaret, at der nu arbejdes med at få den til at indgå i en udstilling på stedet, der skal dokumentere og fortælle om Tønders maritime fortid.

Årets mest omtalte og fotograferede arkæologiske udgravning fandt sted på Skibbroen i Tønder, hvor den gamle havnefront blev fritlagt. Her ses museets arkæologer og formidlere under gravearbejdet. Foto: Museum Sønderjylland.

Og på de indre linjer var året præget af en ændring med stor betydning. Siden 1979 har museets nationale akronym været HAM. Bogstaverne står for "Haderslev Amts Museum", og det er dette akronym, der gør, at man kan kende vores sager fra andre museers. De øvrige museer i Museum Sønderjylland havde på tilsvarende vis deres akronymer. I begyndelsen af 2022 var vi så klar til at indføre nye, der afspejler, at vi er en del af Museum Sønderjylland. Den arkæologiske enheds akronym er fremadrettet MSJA for "Museum Sønderjylland Arkæologi". Det første HAM journalnummer, HAM 1001, blev oprettet d. 9. juli 1979. Det sidste, HAM 6445, blev oprettet godt 43 år senere, d. 12. juli 2022, og ganske kort tid efter oprettede vi MSJA 1.

Publikum og formidling

Museum Sønderjylland havde i 2022 stort fokus på at forbedre brugeroplevelsen på tværs af museets platforme. Det eksisterende billetsite blev udbygget med mulighed for køb af årskort og billetter til arrangementer. Dette muliggjorde også en mere målrettet digital markedsføringsindsats, og museet kunne i april 2022 lancere det første online magasin med mulighed for direkte køb. Særligt salget af årskort steg med hele 300 % efter den digitale lancering og markedsføring. Magasinet formidler museets tilbud for det kommende kvartal i et mere redaktionelt format, men genererer også værdifulde data, som afdelingen efterfølgende kan arbejde med. Derudover har marketingteamet brugt mange kræfter på en stor digital og outdoor kampagne af udstillingen Angst. Kampagnen blev muliggjort, fordi Museum Sønderjylland modtog støtte fra Ny Carlsberg Fondet til genåbning af museerne efter covid-19.

I forsommeren begyndte et opsøgende salg og etablering af samarbejdsaftaler inden for B2B (business to business) området. Dette for at understøtte bestyrelsens beslutning om at fokusere på nye forretningsområder og dermed styrke museets egenindtjening. I 2022 blev der blandt andet indgået en samarbejdsaftale med firmaet CHP Event om afviklingen af et stort julemarked på Sønderborg Slot i december 2023.

På udstillingssiden blev der ud over de nævnte særudstillinger også luft til at opdatere Sønderborg Slots permanente Christian 2.-udstilling og lave et nyt udstillingsdesign. Museet modtog gavmildt en donation fra Historisk Samfund for Als og Sundeved, der muliggjorde indkøb af en digital installation, der formidler myten om Christian 2. og det runde bord.

Økonomi og drift

Museum Sønderjylland har et årligt elforbrug på omkring 850.000 kWh. Stigningerne i elpriserne var allerede før krigen i Ukraine et bekymringspunkt. Men da prognosen sidst på sommeren blev opjusteret først til 4,55 kr./kWh og kort efter til 5,55 kr./kWh, forudså ledelsen en merudgift på

op mod 2,5 mio. kr. Via en effektiv indsats med deltagelse af alle personalegrupper lykkedes det at nedbringe museets elektricitetsforbrug med cirka 25 % i årets sidste måneder. Denne indsats var sammen med et stop for indkøb, efteruddannelse og personalegoder medvirkende til, at museet begrænsede skaden til et driftsunderskud på 800.000 kr.

I 2022 opsigte museets hostingpartner samarbejdsaftalen om hosting og drift af museets it-systemer til udgangen af oktober måned 2022, og museet blev derfor tvunget til at afsøge markedet for en ny hostingpartner. Det blev samtidig besluttet at overgå til en fuld Office 365-løsning. Dette var et ressourcekrævende projekt, men i slutningen af 2022 lykkedes det at få museet over på en ny it-løsning.

Museet indgik i 2022 ligeledes en aftale om implementering af et GDPR-system, der skal medvirke til at sikre museets efterlevelse af retningslinjerne i GDPR-mæssige sammenhænge. Afdelingerne PR- og markedsføring, IT samt HR arbejdede tæt sammen om implementeringen af systemet. Museet fortsatte i 2022 arbejdet med at implementere Facility Management-systemet Dalux, der skal give teknisk overblik over museets store bygningsportefølje.

Udstillinger

I 2022 åbnede Museum Sønderjylland 9 nye særudstillinger på 6 museer foruden en udendørs udstilling i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg om den sønderjyske cykelhistorie.

Makabre Mesterværker

9.4.2022 til 23.10.2022 på Sønderborg Slot: Udstillingen griber fat i et ofte tabubelagt, men evigt aktuelt emne, nemlig menneskets iscenesættelse og kunstneriske bearbejdning af døden. Udstillingen viser smykker i et overraskende møde med forhistoriske og historiske genstande fra museets egen samling og indlån fra museer i ind- og udland. Udstillingen er resultat af et samarbejde mellem Museum Sønderjylland, smykkeskribent Nina Hald, der har kurateret udstillingen, og guldsmed Bodil Binner.

Raga Wehding – Cyklus

07.05.2022 til 02.10.2022 på Kunstmuseet Brundlund Slot: En samtidskunstudstilling om forandring og udvikling. Kunstneren Raga Wehding undersøger med sin eksperimenterende installationskunst de systemer, vi mennesker laver for at skabe orden i kaos. I udstillingen kan man se nogle af Wehdings tidlige installationer sammen med gentænkte versioner, der forholder sig til stedet: slottet, kunstnerens far, billedhuggeren Nikolaus Wehding (1932-2018) og parken.

Løgumklosterkniplinger – kulturarv i grænselandet

12.05.2022 til 31.12.2022 i Drøhdes Hus: Udstillingen viser en kniplingsprøvesamling, som normalt befinder sig på Museumsberg Flensburg, men som stammer fra Løgumkloster, som var et af centrene for kniplingsproduktion i Vestslesvig i 17/1800-tallet. I udstillingen sættes der også fokus på den kniplingshandlerfamilie, som prøverne stammer fra.

Å cykel gennem Synne Jylland – Sønderjyske cykelhistorier

24.05.2022 til 14.08.2022: Udendørs udstilling om sønderjysk cykelhistorie, blev vist i byerne Haderslev, Sønderborg og Aabenraa, hvor også årets store event Tour de France kom igennem.

Angst

23.05.2022 til 23.10.2022 på Kunstmuseet i Tønder: De seneste år har været kendetegnet ved flere kriser og stor usikkerhed. Dette har på forskellig vis sat sig i kroppen på unge såvel som ældre. I udstillingen *Angst* undersøges denne levede erfaring af ængstelighed i værker af samtidskunstnere og historiske værker fra Museum Sønderjyllands samling.

Nyredolken fra Næsset – Våben i middelalderen

24.06.2022 til 06.08.2023 på Arkæologi Haderslev: Arkæologisk udstilling om våben fra Middelalderen. I udstillingen vises forskellige våbentyper fra Sønderjylland og omegn. Udover sværd og dolke kan man blandt andet se slagvåben, rustning og rideudstyr og lære mere om herremænd og riddere i middelalderen.

Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen

13.10.2022 til 23.04.2023 på Kunstmuseet Brundlund Slot: På udstillingen præsenterer kunstmuseet den i dag helt glemte kunstner Jes Jacobsens værker. Jes Jacobsen døde allerede som 24-årig i 1886 i barndomshjemmet i Aabenraa, blot to år efter at han var dimitteret fra Kunstakademiet i København. Han nåede derfor ikke at udfolde sit potentiale og sætte sig et eftermæle. Alligevel blev Jacobsen af sin nære studiekammerat på Kunstakademiet, J.F. Willumsen, beskrevet som det største talent fra sin generation.

Guldhornene fra Gallehus

30.10.2022 til 31.10.2025 på Kulturhistorie Tønder: I 1978 skabte stifteren af Spies Rejser, Simon Spies, i samarbejde med Nationalmuseet to sæt kopier på baggrund af de eksisterende tegninger og beskrivelser. Det ene sæt kopier er udstillet på Nationalmuseet – det andet sæt kan fra 7. oktober 2022 opleves på Kulturhistorie Tønder takket være en donation fra Janni Spies.

En anden surrealisme

11.11.2022 til 14.05.2023 på Kunstmuseet i Tønder: Udstillingen *En anden surrealisme* trækker tråde mellem den historiske surrealisme og surrealistiske strømninger i samtidskunsten. Forbindelsen undersøges i store sammenhængende og omsluttende rumlige tableauer, hvor historiske surrealistiske værker og værker fra samtiden med stærke surrealistiske træk føres sammen.

Forskning og publikationer

- Bech, Inge Lise Mogensen: *Franciska Clausen*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Hartvig, Anders: "Hvad kan keramik og metalfund fortælle om middelalderens sociale forskelle i Syd- og Sønderjylland?". I Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig (red.), *Miruda. Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identiteter. Middelalderens Rurale Danmark bd. 3.* 2022, s. 109-123, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Dam-Jensen, Elsemarie: "Bloempot, landschap og histories – Hollandske fliser på Røms vægge", *Sønderjyske Årbøger* 2022, s. 28-62.
- Kristensen, Jens Tang: "Steder og syner – Jes Jacobsen i kontekst". I Jens Tang Kristensen (red.), *Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen 1862-1886*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Kristensen, Jens Tang: "Grænselandet mellem romantik og modernitet – Jes Jacobsens landskab i kontekst". I Jens Tang Kristensen (red.), *Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen 1862-1886*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Kristensen, Jens Tang: "Sammenhold og samfundssind – En bemærkning om Corners formative år". I Tine Kjær (red.), *Corner* 2022, Sophienholm, Kgs. Lyngby 2022.
- Kristensen, Jens Tang: "Friheden er ikke til salg – Frihedsbegrebet hos Henning og Heerup". I Lotte Korshøj & Anni Lave Nielsen (red.), *Henning og Heerup international*, Carl-Henning Pedersen og Else Alfelts Museum, Herning 2022.
- Kristensen, Tenna: "'mæth garth ællær mæth diki ællær mæth hag-hæ...'", Sten- og jorddiger i Sønderjylland". I Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig (red.), *Miruda. Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identiteter. Middelalderens Rurale Danmark bd. 3.* 2022, s. 49-64, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Kristiansen, Mette Svart, Morten Søvsø og Anders Hartvig: "Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet. En introduktion til MIRUDA 2021". I Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig (red.), *Miruda. Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identiteter. Middelalderens Rurale Danmark bd. 3.* 2022, s. 7-17, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Lauridsen, H., C.B. Thøstesen, C.C.E. Pedersen, S. Ringgaard, M. Elstrup, P.R. Møller, D.K. Johansson og A.K.O. Alstrup 2022. "Heterochronic ma-

turation of anatomical plugs for protecting the airway in roqual whales (Balaenopteridae)", *Royal Society Open Science*, 9, s. 7, URL: <https://doi.org/10.1098/rsos.220459>.

- Leth Jespersen, Mikkel: "Skibsbyggelsen og kunstner – Jes Jacobsens liv og værk med søfartsbyen Aabenraa som baggrund". I Jens Tang Kristensen (red.), *Et halvt liv – maleren Jes Jacobsen 1862-1886*, Strandberg Publishing, København 2022.
- Ludvigsen, Anne Marie: "At leve med vand", *Sønderjyske Årbøger* 2022, s. 63-83.
- Pedersen, Morten, Kristoffer Jensen og Jeppe Nevers: "Engineer Capitalism in the Danish Business System", *Business History* (FBSH), Article ID: FBSH 2181956.
- Rasmussen, Carsten Porskrog & Hans Schultz Hansen: *Sønderjylland, en særlig historie*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2022
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Landbrug og landmænd". I Gudrun Gormsen (red.), *Dansk Landbrug 1945-2020*, Gad, København 2022, s. 54-91.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: "Bonden i Danmarkshistorien", *Temp. Tidsskrift for historien*, årgang 13, nr. 25, 2022, s. 143-155.
- Poulsen, Bjørn og Anders Hartvig: "Contextualizing an early medieval Village: An aristocratic Family in Southern Jutland, its landed wealth, and its connection to a central Danish thing Place", *Danish Journal of Archaeology* 2022, vol. 11, s. 1-23.
- Rasmussen, Kaare Lund, George R. Milner, Thomas Delbey, Lisa Kathrine Ivalu Jensen, Frauke Witte, Thilo Rehren, Ulla Kjær og Poul Grindner-Hansen: "Release of lead from Renaissance lead-glazed ceramics from southern Denmark and northern Germany. Implications from acetic acid etching experiments", *Heritage Science*, 2022, 19 sider.
- Rasmussen, René: "Nordschleswiger und Flensburger im Ersten Weltkrieg". I Bröckermann Heiner (red.), *Krieg und Frieden: Wegmarken der deutsch-dänischen Geschichte 1848 bis 1955*. Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr, Potsdam 2022, s. 81-92.
- Steeman, M.E. 2022. "Fossil whale collecting on the beach", *Geological Society of New Zealand, Misc. pub.* 160, s. 29-30.
- Steeman, M.E. 2022. "Fossil marine mammals from Denmark, Keynote Speaker, The 17th Danish Marine Mammal Symposium", Museum of Southern Jutland, Gram, Denmark, March 11.-12. (Konference-abstract)
- Witte, Frauke: "Kugeltöpfe auf den Kopf gestellt – Keramik in Verbindung mit Opfer und Ritus im südlichen Dänemark". I Karla Roşca (red.), *Ceramica rituală – Ceramica utilitară. Ritualkeramik – Gebrauchskeramik. Beiträge zum 51. Internationalen Keramiksymposium des Arbeitskreises für Keramikforschung in Hermannstadt (RO) 2018*. Sibiu 2022, s. 109-121.

- Witte, Frauke: "Die Backsteinmauer des Daneweriks – Verteidigung und Repräsentation des frühesten profanen Ziegelbaus im Norden", *Keramik im häuslichen und repräsentativen Gebrauch. 52. Internationales Keramiksymposium in Bad Muskau vom 16. Bis zum 20. September 2019. Muskauer Schriften, Bd. 9. Stiftung "Fürst-Pückler-Park Bad Muskau", 2022, s. 109-118.*

Besøgstal

Museets besøgs- og aktivitetstal

Museum Sønderjyllands samlede besøgstal i 2022 var 145.691. Da årene 2021 og 2020 var påvirket stærkt af coronarelaterede lukninger og restriktioner, har året 2019 hidtil tjent som den brugbare reference. I 2019 var besøgstallet 152.011, altså 6.000 højere. Begge tal omfatter publikums deltagelse i foredrag, omvisninger og undervisning uden for museerne. Antallet af gæster på selve besøgsstederne er gået frem fra 138.963 i 2019 til 139.350 i 2022. Dermed kan Museum Sønderjylland tilslutte sig den konklusion, som især Organisationen Danske Museer har fremført, nemlig at gæsterne er vendt tilbage til museerne efter covid-19-krisen. Det skal i den forbindelse erindres, at museet i 2019 forventede en mærkbar fremgang i besøgstal som følge af investeringer i bedre udstillinger, cafeer og butikker samt markedsføring. At nå disse mål i de kommende år kræver en vedholdende og fokuseret indsats.

	Gæster 2022	Gæster 2021	Gæster 2020	Gæster 2019	Gæster 2018
Sønderborg Slot	51.912	34.789	60.857	52.960	53.148
Cathrinesminde Teglværk	16.867	16.453	8.341	17.486	15.417
Kulturhistorie / Kunst Tønder	19.631	12.916	20.438	27.340	25.607
Højer Mølle	10.919	10.734	11.843	7.892	3.184
Drohses Hus	1.665	1.269	2.087	2.688	2.863
Arkæologi Haderslev	10.939	4.610	3.728	6.710	4.681
Kulturhistorie Aabenraa	846	808	1.494	2.656	2.712
Kunstmuseet Brundlund Slot	17.742	35.869	8.406	15.108	15.575
Naturhistorie og Palæontologi	8.328	6.403	10.620	6.123	6.786
Bevaringscenter Sønderjylland	501				
Besøgende i alt på museet besøgssteder	139.350	123.851	127.814	138.963	129.973
Foredrag, rundvisninger og uv-besøg ved museets medarbejdere uden for museets fysiske rammer	6.341	4.938	13.382	13.048	15.322
Samlet besøgstal for Museum Sønderjylland	145.691	128.789	141.196	152.011	145.295

Antallet af besøgende på Museum Sønderjyllands enkelte museer i 2022.

Det levende Teglværk på Cathrinesminde, der hvert år finder sted en weekend i juli, var igen i 2022 en succes med mange frivillige og mange gæster. Her ses nogle de yngre gæster trille tøndebånd ikklædt 1890'er-kostumer. Foto: Museum Sønderjylland.

Sønderborg Slot nåede med 51.912 gæster stort set sit 2019-niveau, mens museerne i Tønder med 19.631 gæster lå noget under. Højer Mølle fortsætter med 10.919 gæster med at holde sit stabile høje niveau, hvilket må tilskrives den forskønnelse, som byen gennemgår i disse år, og en generel fremgang i naturturismen på vestkysten. Arkæologi Haderslev oplevede med 10.939 gæster en fremgang fra 6.710 gæster i 2019 til 10.939 gæster i 2022, heraf en betydelig del i frilandsmuseet uden for museets åbningstid. Kunstmuseet Brundlund Slot fik et flot år med 17.742 gæster mod 15.108 gæster i 2019, og Palæontologi / Naturhistorie i Gram Lergrav noterede også en fremgang fra 6.123 gæster til 8.328 gæster.

500 gæster købte det særlige midlertidige tilbud om en omvisning på Bevaringscenter Sønderjylland. Museet har siden 2019 implementeret systemer, der giver mulighed for at følge besøgstallet fra dag til dag og trække på gæsternes geografiske spredning, alder og køn. I juni 2021 lanceredes et online billetsystem, som muliggør køb af billetter til alle museer via hjemmesiden.

I løbet af året deltog 10.067 skoleelever i museets forskellige forløb. Eleverne kom fra daginstitutioner, grundskolen, ungdomsuddannelser og videregående uddannelser – cirka 60 % fra grundskolen. Med 132 grupper tegnede Sønderborg Slot sig for flest skolebesøg, efterfulgt af Arkæologi

med 81 grupper, Gram med 60 grupper og Tønder og Højer med henholdsvis 50 og 49 grupper. 60 elever deltog i helårsforløbet ved Billedskolen på Brundlund Slot.

Axel Johnsen

Rigsarkivet Aabenraa

Rigsarkivet Aabenraa oplevede i 2022 en mindre organisationsændring og forandringer i personalet. Historiker Mads Kyvsgaard Mogensen blev ansat i en nyoprettet stilling som teamleder for Rigsarkivet Aabenraas læsesal- og bygningsdrift. Historikerne Aya Thygesen og Laura Løkke Berg blev begge ansat i faste stillinger med henblik på at hjælpe borgere til at få adgang til oplysninger om dem selv i arkiverne. Registratør Svend Rasmussen fratrådte for at gå på pension. Arkivet blev desuden berørt af udflytningen af Museum Sønderjyllands Mediearkiv til MSJ's nye fælles magasin i Brunde. Et magasin udstyret med solide rullereoler står fremover til arkivets rådighed, mens det daglige samvær med Mediearkivets medarbejdere savnes.

Modtagelse af arkivalier

Der indkom på ny flere mindre afleveringer fra private personer og foreninger, som venter på at blive ordnet og registreret. Blandt foreningsarkiverne kan nævnes SF Aabenraa og en distriktsforening for ansatte ved jernbanerne i Aabenraa i den tyske tid. Endvidere afleverede Gitta Bechshøft materiale til sin bog om Ebba Tramp Bechshøfts oplevelser under den russiske revolution og hjælpen til de sønderjyske krigsfanger, mens Jette Joost Michaelsen og Michael Blæsberg afleverede værdifulde supplement til Morten Eskesens privatarkiv. Af offentlige arkivalier blev afleveret otte hyldemeter fra Aabenraa Statsskole.

Læsesal og formidling

Aktiviteten på læsesalen rettede sig efter de to foregående års påvirkning fra corona-nedlukninger med 894 besøgende og 1087 ekspeditioner. Der blev på ny afholdt en række arrangementer i foråret og efteråret. Tastegruppen mødtes således 10 gange på læsesalen for at indtaste historiske kilder i Rigsarkivets indtastningsportal. Fremmødet var typisk en halv snes tastere per gang. Syv andre torsdage var der frivillig vejledning på læsesalen, hvor erfarne slægtsforskere fra de slægtshistoriske foreninger hjalp nye brugere godt på vej. Der blev arrangeret fire historiske foredrag. Seniorforsker Leif Hansen Nielsen fortalte om Sønderjylland under besættelsen på grundlag af spørgeskemaer og beretninger, som Historisk Samfund for Sønderjylland indsamlede systematisk umiddelbart efter krigen. Forskningsleder Hans Schultz Hansen gjorde rede for hertugerne af Augustenborg og deres

forsøg på at hævde et arvekrav på hertugdømmerne Slesvig og Holsten i 1800-tallet. Museumsinspektør René Rasmussen berettede om den sønderjyske Charles Lindbergh, flyveren Christian L. Johannsen, der fik et stærkt afvekslende liv som flyver i Tyskland og Danmark. Endelig holdt seniorforsker Tyge Krogh, Rigsarkivet i København, foredrag om "den skarpe eksamination", det vil sige brugen af tortur i dansk retspleje fra 1500- til 1800-tallet med særligt henblik på københavnske forhold. Deltagerantallet til foredragene varierede fra cirka 30 til cirka 45 og lå dermed under den normale tilslutning før corona-tiden. Folk er i nogen udstrækning blevet vænnet fra at gå ud, og indstillingen af foredrag af vore arrangementer i den lokale presse har også haft negativ effekt på fremmødet.

I 2022 var der på ny særlig stor interesse for den frie og gratis adgang til egne oplysninger i arkivet, som blev mulig fra begyndelsen af 2021. I 2022 har arkivet hjulpet 289 borgere med at få svar på henvendelser. Der har navnlig været efterspørgsel efter adoptionssager, faderskabssager og uddannelsesbeviser. Ligeledes var der i 2022 stor appetit på adgang til ikke umiddelbart tilgængelige arkivalier, og arkivet behandlede således 203 ansøgninger om dispensation til at tilgå materialer, som ellers ikke er frit tilgængelige efter arkivlovens bestemmelser.

Forskning

Hans Schultz Hansen og Leif Hansen Nielsen bidrog med artiklerne "Strategier for Sønderjyllands integration i Danmark" og "Den ekstreme sønderjyde: Krisebevægelser i 1920-ernes og 1930-ernes Sønderjylland" til bogen om følgerne af Slesvigs deling i 1920, jævnfør nedenstående årsberetning fra Studiecenter for Sønderjyllands historie. Bogen blev sat til salg via Historisk Samfund for Sønderjylland, der også påtog sig at sælge restoplaget af *Mennesker mellem magterne/Menschen zwischen den Mächten – 1864*, der ligeledes var et resultat af et tæt og godt samarbejde mellem Rigsarkivet Aabenraa og Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Hans Schultz Hansen bidrog desuden med artiklen "A Community Takes Shape: Germans in North Schleswig between the 1840s and 1914" til antologien *Like Snow in the Sun? The German Minority in Denmark in Historical Perspective*, som blev udgivet og redigeret af professor Peter Thaler fra Syddansk Universitet og udkom hos forlaget De Gruyter. Bogen blev præsenteret for tæt ved 50 interesserede tilhørere og pressen i arkivets foredragssal den 2. juni.

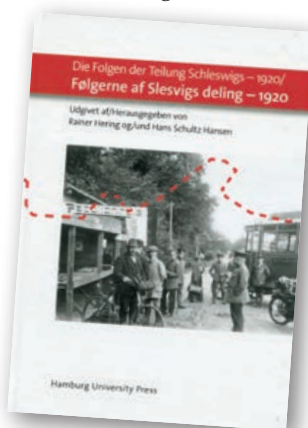
Leif Hansen Nielsen fik publiceret artiklen "Aabenraa under vand!" i *Historier fra bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening*. Hans Schultz Hansen bidrog med artiklen "Die Spatenschlacht in Hadersleben am 8. Dezember 1940" i *Wortmeldungen zur Zeit- und Regionalgeschichte. Festschrift für Uwe Danker*. I anledning af 100-årsjubilæet i Historisk Samfund for Søn-

derjylland udgav han sammen med Lars N. Henningsen en jubilæumsbog om foreningens historie, mens han sammen med Carsten Porskrog Rasmussen publicerede bogen *Sønderjylland – en særlig historie*, der sammenfatter landsdelens spændende historie, jævnfør nedenstående årsberetning for Studiecentret. Desuden offentliggjorde han artikler om Historisk Samfund i *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift*. Derudover gik en stor del af året med udarbejdelsen af en ny forskningsstrategi og forskningsplan for Rigsarkivet.

Studiecenter for Sønderjyllands historie

Studiecentret har i 2022 holdt fire netværksmøder. I det ene deltog arkivar og seniorforsker Tyge Krogh, Rigsarkivet, der medvirkede i en diskussion om 1700-tallets historie. Den største begivenhed var udgivelsen af bogen *Følgerne af Slesvigs Deling/Die Folgen der Teilung Schleswigs 1920*, udgivet af Landesarchiv Schleswig-Holstein og Rigsarkivet Aabenraa. Fra Studiecentret medvirkede Hans Schultz Hansen, Jørgen Witte, Erik Nørr, C.C. Jessen, Henrik Becker-Christensen og Leif Hansen Nielsen med bidrag. Bogen og dens indhold blev præsenteret på Rigsarkivet i Aabenraa den 29. september for cirka 35 deltagere.

Ph.d.-studerende Klaus Tolstrup Petersen, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek og Aarhus Universitet, blev optaget som medlem.

Medlemmer af Studiecentret har i 2022 udgivet følgende bøger:

- Merete Bo Thomsen: *Den slesvigske Kvindeforening 1922-2022*. Flensborg: Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 128 s.
- Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen: *Sans for sønderjysk historie. Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2022. 190 s.
- Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen: *Sønderjylland – en særlig historie*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2022. 208 s.

Desuden har medlemmer af Studiecentret som tidligere år skrevet adskillige artikler, blandt andet til festskrifter til Uwe Danker og Michael Bregnsbo samt til Aabenraa Byhistoriske Forenings årsskrift *Historier fra Bybakken*, ligesom de på ny efter corona-pandemiens ophør har holdt et større antal foredrag.

Hans Schultz Hansen

Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2022

Historisk Samfund for Sønderjylland – årsmøde 2022

Årsmødet blev afholdt lørdag den 29. april 2023 i BHJ-salen i Ahlmannsparken i Gråsten. Cirka 80 medlemmer deltog. Årsmødet indledtes med et indholdsrigt og spændende foredrag af forhenværende rektor ved Deutsches Gymnasium Nordschleswig, Ilse Friis, om kvindeskikkelser i det tyske mindretal i den nationalsocialistiske periode og i efterkrigstiden. Efter kaffebordet var der generalforsamling. Formanden for Sønderborg kreds, Margrethe Iversen, valgtes til dirigent. Hun konstaterede, at generalforsamlingen var beslutningsdygtig og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Historisk Samfund 1922 – 100 år – 2022

Den 19. december 2022 var det 100 år siden, at Historisk Samfund for Sønderjylland blev grundlagt. Det forløbne år stod derfor overvejende i 100-års jubilæets tegn med en bred vifte af aktiviteter, som blev tilrettelagt af et jubilæumsudvalg bestående af Mogens Asmund, Finn Bach, Lars N. Henningsen, Kristian Pallesen, Carsten Porskrog Rasmussen, Sven-Erik Ravn og formanden. Derudover medvirkede styrelsen og kredsene i planlægningen. Alle kræfter var sat ind.

Sønderjylland – en særlig historie

Styrelsen vedtog at markere jubilæet med en gratis bog til alle medlemmer, nemlig Carsten Porskrog Rasmussens og Hans Schultz Hansens *Sønderjylland – en særlig historie*, der blev skrevet til lejligheden som en moderne og kortfattet sammenfatning af landsdelens til tider dramatiske historie mellem Kongeåen og Ejderen og fra de første rensdyrjægeres ankomst til det seneste kommunalvalg. Bogen er på blot 208 sider og rummer 10 kapitlers historiefortælling med hovedvægt på den politiske, nationale og kulturelle udvikling, der har gjort Sønderjylland til noget særligt. Dertil kommer slægtsoversigter og litteraturvejledning samt register ved Hans-Ole Mørk. Lars N. Henningsen, Henrik Becker-Christensen og Harry Pedersen læste og kommenterede manuskriptet.

Selv om bogen er foreningens gave til sine medlemmer, måtte andre gerne læse med, og prisen blev sat lavt, dels så medlemmerne kunne købe ekstra eksemplarer til brug for gaver, dels så boghandelsprisen lige akkurat

kunne holdes under 200 kr. og lokke bogkøbere til selv i en krisetid med stejlt stigende priser. Bogen udkom og blev udsendt før efterårsferien og er blevet godt modtaget af anmelderne. På historie-online.dk blev bogen således betegnet som "en veldisponeret Sønderjyllandshistorie, som skal roses for både at medtage ny forskning og give en bred, men alligevel fin formidling af et komplekst stykke Danmarkshistorie". Med over 2.000 eksemplarer til gratis fordeling var det begrænset, hvor stort salget kunne blive, men foreløbig er cirka 600 stk. blevet solgt til medlemmer, der ønskede ekstra eksemplarer, til virksomheder og kommuner, som agtede at bruge bogen som gave, samt til boghandlere. Den blev også lovet som en velkomstgave til alle, der meldte sig ind i løbet af året. Det tilbud fik cirka 200 til at melde sig ind i foreningen, så medlemstallet ved årets slutning igen var over 2.000, nærmere betegnet 2.050.

Sans for Sønderjyllands historie –

Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år

Midt i november forelå Historisk Samfunds anden jubilæumsbog, Lars N. Henningsens og Hans Schultz Hansens foreningshistorie *Sans for Sønderjyllands historie – Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år*. Denne bog er en klassisk foreningshistorie, hvor den 100-årige skildres i de forskellige faser, den har gennemløbet siden 1922, men med et tilbageblik til grundlæggelsen af *Sønderjyske Årbøger* i 1889. Indtil 1971 følger fremstillingen af aktiviteterne de første formænds funktionsperioder: H.P. Hanssen 1922-36, H. Lausten-Thomsen 1936-56, Peter Kr. Iversen 1956-66 og Troels Fink 1966-71. Derefter er det i højere grad de grundlæggende temaer i foreningens virke, som disponerer fortællingen: det lokalhistoriske nybrud, grundforskning og sammenfatninger, de mange jubilæer, herunder foreningens egne, og dens engagement i historiepolitikken – foruden aktiviteterne: publikationer, udflugter og rejser, forvaltning og økonomi. Bogen slutter med fuldstændige lister over de udgivne bøger og over medlemmerne i styrelsen og de forskellige redaktioner og udvalg. Vi er på det rene med, at det er en mere indadvendt bog end den korte sønderjyllandshistorie, og hvor denne blev trykt i 5.000 eksemplarer, nøjedes vi her med at bestille et oplag på 400.

Jubilæumsfesten på Folkehjem

Sans for Sønderjyllands historie blev præsenteret af Lars Henningsen i forbindelse med foreningens jubilæumsfest i Kongesalen på Folkehjem lørdag den 12. november. Der deltog 216 i festen, der begyndte kl. 15 og forløb i den bedste stemning. Efter velkomst ved formanden og fællessangen "Som en rejseysten flåde" blev der serveret kaffe og brødtorte, og så snart den var fortæret, fulgte bogpræsentationen og offentliggørelsen af foreningens

nye slogan *Sans for sønderjysk historie*, der blev motiveret af næstformand Mikkel Leth Jespersen. Dernæst fulgte Carsten Porskrog Rasmussens foredrag "Sønderjyllands forandring gennem 100 år" fulgt af en pause før Simon Fabers foredrag "Up ewig ungestört? Ufærdige bud på Sønderjyllands fremtid". Begge foredrag gjorde i høj grad deres til at sætte et festligt præg på eftermiddagen og blev fortjent modtaget med store bifald fra forsamlingen. Sven-Erik Ravn trak som ordstyrer i samme fornøjelige retning.

Efter en pause blev festmiddagen serveret i foyeren med tilstødende lokaler. Menuen bød på laks fulgt af kalvespidsbryst og blev afsluttet med chokoladecake og is.

Aftenunderholdningen foregik på ny i Kongesalen med Kristian Pallesen som konferencier. Den blev indledt med fællessangen "Som dybest brønd" og med hilsner fra professor Detlev Kraack på vegne både af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte og Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins og fra direktør Axel Johnsen fra Museum Sønderjylland. Derpå fulgte underholdning ved sanger- og musikerduoen Mark & Christoffer, der forstod at forene såvel det muntre som de mere alvorlige sider af den sønderjyske historie og fik forsamlingen med på fællessangen "Det haver så nyligen regnet". Ind imellem de to afdelinger holdt formanden sin festtale, hvor han søgte at udskille Historisk Samfunds særlige DNA. Klokken blev 22, før formanden kunne takke de medvirkende og deltagerne for en vellykket dag.

Ud over de allerede nævnte organisationer og institutioner var også Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Historisk Samfund for Als og Sundeved, Grænseforeningen/Alving Fonden, Sprogforeningen, Skoleforeningen, Sydslesvigsk Forening, H.P. Hanssens Mindefond, Sydbanks Fonde, Oberst H. Parkovs Mindefond og Dansk Kultursamfund af 1910 repræsenteret.

Foredragsrækken "Det sønderjyske DNA gennem 100 år"

Ønsket om at bruge jubilæet til også at nå ud over medlemskredsen førte til en foredragsrække under titlen "Det sønderjyske DNA gennem 100 år", som vore fem kredse i høj grad medvirkede til at realisere.

Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen holdt her brede foredrag henholdsvis om Sønderjyllands forandring og forholdet mellem dansk og tysk siden 1922, mens de øvrige foredrag fokuserede på særlige sider af landsdelens historie. Poul-Erik Thomsen fortalte om sønderjysk partipolitik og sønderjyske politikere, mens Mads Sandemann berettede om temaet fra mediekrig til forsoning i grænselandet, og Lis Mikkelsen behandlede de sønderjyske kvinder i perioden. Carl Holst tog sig både af foreningsgymnastik og Sønderjysk Elitesport, mens Elsemarie Dam-Jensen behandlede sange og sangtraditionen i Sønderjylland siden Genforenin-

gen. Anke Spoorendonk og Jens-Christian Hansen fortalte om de sydslesvigske kz-udekommandoer Svesing og Ladelund og om mødet med nazismens arv i landsdelen. Stephan Kleinschmidt afvejede muligheder og udfordringer i det grænseoverskridende samarbejde, og Sven-Erik Ravn fortalte om sønderjysk humor gennem 100 år.

For at nå så langt ud som muligt med foredragene blev de ikke kun lagt i de fire sønderjyske købstæder og i Flensborg, men også i mindre byer nord og syd for grænsen, ligesom vi bestræbte os på at finde medarrangører til de i alt 8 foredrag i sidste kvartal 2022 og andre 15 i første kvartal 2023. Set i bagklogskabens skærende klare lys må vi erkende, at vi var for ambitiøse. Antallet af tilhørere til foredragene varierede både før og efter nytåret stærkt – fra 3 til 102. Tilmed måtte et par foredrag aflyses på grund af for få tilmeldte. Samarbejdet med medarrangører gav gennemgående gode resultater, men det var ikke i alle kredse, det lykkedes at finde (de rigtige) partnere. Generelt slog foredragsrækken rigtig godt an i Haderslev og Aabenraa kredse, mens tilhørerantallet var utilfredsstillende i Tønder kreds og nærmest katastrofalt i Sønderborg og i Sydslesvig. Almindelig efter-corona-afmatning og svigtende foromtale i pressen gjorde sikkert også sit til, at foredragsrækken ikke overalt blev til den succes, vi havde håbet på. Under alle omstændigheder vil den afsluttende evaluering få følger for foreningens fremtidige foredragsvirke.

Sønderjyske Årbøger

Jubilæet blev også markeret i foreningens to tidsskrifter. I *Sønderjyske Årbøger* sammenfattede forfatterne bag førnævnte jubilæumsbog, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen, de vigtigste udviklingslinjer i en artikel med næsten den samme titel. Artiklen var den sjette i denne årgang.

Årbogens første artikel er skrevet af Ditte Kock og Jens Jacob Refshauge Beck, der undersøgte, hvorvidt den civile befolkning på Als var ramt af overdødelighed i krigsåret 1864, især som følge af de sygdomme, som krigen førte med sig. Den anden artikel i bogen kom fra Elsemarie Dam-Jensens hånd og handlede om hollandske fliser på væggene i Rømø's ældre huse. Artiklen placerede handlen med disse fliser i det samlede handels-samkvem mellem Danmark og Holland.

Den tredje artikel i årbogen blev skrevet af Anne Marie Ludvigsen, der fortalte om de enorme forandringer, som afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog førte med sig i perioden 1927-32, samt hvad dette betød for den lokale befolkning, der havde vænnet sig til at leve af og med vand. Som nummer fire fulgte en artikel af Mogens R. Nissen om den sydslesvigske journalist Jakob Kronika, der efter 1945 måtte forsvare sig mod britiske anklager om at have været spion for det nazistiske styre.

Den femte artikel i årbogen var en kildeudgivelse, fremdraget og kommenteret af René Rasmussen, nemlig John Nis Lorenzens erindringer om tiden som feltlæge under 1. verdenskrig. Som årbogens sidste artikel havde SSW-politikeren Anke Spoorendonk skrevet sine erindringer om dagene efter det slesvig-holstenske landdagsvalg i 2005, hvor mindretalspartiet blev tungen på vægtskålen og siden parlamentarisk grundlag for den efterfølgende regering. Som altid var årbogen også spækket med boganmeldelser, beretninger fra museer og forskningsinstitutioner i grænselandet samt fra Historisk Samfund for Sønderjylland.

Redaktionen bestod i 2022 af Anne Marie Ludvigsen, Mogens Rostgaard Nissen, Klaus Tolstrup Petersen, Merete Bo Thomsen og Mads Mikkell Tørsleff. Årgangen blev den sidste med Mogens Rostgaard Nissen i redaktionen, idet han efter 10 års central medvirken er udtrådt for i stedet at indgå i bogudvalget. Til gengæld genindtræder Mariann Kristensen efter endt barselsorlov.

Sønderjysk Månedsskrift

Også *Sønderjysk Månedsskrift* lagde sider til jubilæumsmarkeringen, idet nummer 8 bragte Poul-Erik Thomsens reportage fra jubilæumsfesten og formandens festtale, og forside og bagside fortalte ligeledes i billeder og ord om foreningens historie.

Årets tredje nummer var et temanummer om sport i grænselandet, hvor man blandt andet kunne læse om Det Nordslesvigske Hjulriderlag, danske og tyske idrætsforeninger i Nordslesvig og den danske cricketklub på Mikkellberg ved Husum. De øvrige numre bragte blandt andet artikler om stormfloden i 1872, der gik hårdt ud over Als og de østsønderjyske købstæder, om kvaksalveri i Sønderjylland og Haderslevs gamle Klosterkirkegård. Forhenværende redaktør Poul-Erik Thomsen har gennem året bidraget med *sit* syn på aktuelle begivenheder nord og syd for grænsen i *Grænselandskronikken*. I 2022 har han blandt andet sat fokus på valgresultatet ved kommunalvalget i Danmark, Tour de France og Region Sønderjylland-Schleswigs 25-års jubilæum. I *Bognyt* bragte Sønderjysk Månedsskrift i 2022 omtaler af de mange bogudgivelser med relation til Sønderjylland, blandt andet *Sønderjysk søfarts historie*, bogen om Helene Hanssen af Lis Mikkelsen og *Zeppelinbasen i Tønder* af Ruben Thorling.

I 2022 blev der indledt et samarbejde med Slægtsforskernes Bibliotek om digitalisering af alle årgangene siden 1924 og indtil for tre år siden med efterfølgende publicering på bibliotekets hjemmeside. Desuden gik vi i gang med at planlægge Sønderjysk Månedsskrifts 100-års jubilæum i 2024, som blandt andet skal fejres med udgivelsen af en ny indholdsfortegnelse, der skal dække årene 1995-2024. Den har allerede modtaget støtte fra Dansk Kultursamfund af 1910 og udarbejdes af forhenværende bibliotekar Hanne

Næsborg Andersen. I forbindelse med jubilæet arbejder vi også på at forny månedsskriftets layout.

Sønderjysk Månedsskrift modtog i 2022 distributionstilskud fra Slots- og Kulturstyrelsens Bladpulje og støtte fra Traugott Møller Fonden, Alving Fonden og Dansk Kultursamfund af 1910, ligesom det årlige tilskud fra Sønderjysk Kulturfællesskab gik til redigeringen.

Udflugter og årsmøde

De mange jubilæumsaktiviteter betød, at der ikke blev arbejdskraft til at gennemføre det sædvanlige store udflugtsprogram. Der blev dog gennemført en endagstur fredag den 17. juni, som i det store og hele gentog turen i 2021. En fuld bus med Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen på guidesæderne drog på opdagelse i Ejdersted. Det begyndte i hovedbyen Tønning med de mange minder om kampene mellem den danske konge og den gottorpske hertug og med Ejderkanalens fortælling om det rige handelsliv sidst i 1700-tallet. Turen fortsatte til Garding med den store kirke og den interessante bykerne, og vi sluttede på Hoyerswort med besigtigelse og historien om stalleren Casper Hoyer og et godt kaffebord.

Foreningens årsmøde fandt sted lørdag den 23. april på Gram Højskole. 65 medlemmer deltog og hørte med stort udbytte museumsinspektør Lars Grundvad, Museet på Sønderkov, fortælle levende og interessant om den førkristne helligdom ved Fæsted-Harreby og dens rolle i vikingetidens Sønderjylland. Efter generalforsamlingen konstituerede bestyrelsen sig med Mikkel Leth Jespersen som ny næstformand efter Lars Henningsen, der har haft posten siden 2005 og blev takket for sin mangeårige indsats på denne post af formanden.

Kredsens aktiviteter

Ud over deres bidrag til jubilæumsforedragsrækken gennemførte kredsen navnlig i første halvår en række aktiviteter. Sydslesvig kreds kunne efter to corona-betingede aflysninger endelig markere hundredåret for afstemningen i 2. zone i 1920 med Henrik Becker-Christensen som taler. Sydslesvig kreds gennemførte også foredrag ved René Rasmussen om en sydslesvigsk pilot samt en aftenvandring i Flensborg i samarbejde med Aabenraa kreds. Sidstnævnte kreds fokuserede på Tinglev med byvandring og besøg hos Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig. Kredsen havde også et arrangement om Aabenraa havn med foredrag og rundvisning ved havnedirektør Henrik Thykjær. Den medvirkede som sædvanligt ved afstemningsfesten på Folkehjem og havde foredrag ved Sune Wadskær Nielsen om "rædselstiden" 1813/14 og en byvandring i Aabenraa med gottorptertiden som tema. Haderslev kreds havde foredrag ved Agnes Svendsen og Jes A. Ratzer fra Vojens lokalhistoriske arkiv om

Vojens som jernbanecentrum. Kredsen arrangerede kursus i årbogsredaktion og sociale medier for de lokalhistoriske foreninger og søfartshistorisk foredrag ved Mikkel Leth Jespersen. Sønderborg kreds stod tilsvarende for et søfartshistorisk foredrag ved Karsten Hermansen, tog på rundvisning i det nye museums magasin i Brunde og afholdt foredrag ved Henrik Skov Kristensen om Gestapos fangelejre i Danmark.

Salg, sekretariat og kommunikation

Også i 2022 lod vore flittige bogsælgere næppe en lejlighed til et salg gå forbi. Finn Bach, Randi Nielsen, Maria Erbs og Dorrit Aarøe var ude ved mange arrangementer med bogkasser og prisskilte. Vores deltagelse i Historiske Dage i Øksnehallen i København forløb planmæssigt, og vi har været med igen i marts i år. Men derefter er det tanken kun at deltage hvert andet år. Dels er det dyrt, dels kræver det mange ressourcer. Den sønderjyske bogmesse i Sønderborg i april måned er vedvarende et relevant sted at sælge bøger og medlemskaber.

Vore gode samarbejdspartnere er fortsat gode. Det gælder især Folkeuniversitetet i Aarhus med kurser på Sandbjerg og historiekurset på Idrætshøjskolen i Sønderborg, der denne gang handlede om adel og herregårde i Sønderjylland. Ved disse lejligheder bliver der solgt pænt med bøger. Også Aabenraa Byhistoriske Forening, Sydslesvigsk Forening og Dansk Centralbibliotek i Flensborg har vi et godt samarbejde med, når det gælder salg af vores bøger.

Sekretariatet er i 2022 kommet i nye, bedre fysiske rammer. Kontoret og butikken, der jo opererer sammen, er flyttet til større lokaler i Rigsarkivets østfløj lige inden for glasdøren. Vi har overtaget de kontorer, der tidligere rummede Museum Sønderjyllands Mediearkiv, efter at dette er flyttet til Brunde. I forbindelse med flytningen blev kontorerne malet og nyindrettet, og vi har fået ny telefoniløsning, ny portomaskine og nye printerfaciliteter. Til gengæld betød Mediearkivets udflytning, at vi måtte indskrænke den ugentlige åbningstid til tirsdag og torsdag 10-12.

Mandskabsmæssigt er vi aktuelt vel kørende med Mogens Asmund som kontorleder og med Henrik Posselt som bogfører i nært samarbejde med vores kasserer Arne Fredsted Jørgensen. Ny i kredsen af frivillige er Svend Rasmussen, der tidligere var ansat på Rigsarkivet. Men vi leder stadig efter flere, yngre kræfter.

På kommunikationssiden er vores hjemmeside – hssdj.dk – under fornyelse med bistand fra FlexMedia. Den vil herefter også rumme en egentlig webshop. Vores webredaktør er styrelsesmedlem Mette Pilgaard. For udviklingen af den nye hjemmeside står Poul Müller Olsen, der i forvejen bestyrer foreningens Facebookprofil. Styrelsesmedlem Kristian Pallesen er fortsat redaktør af foreningens indstik i månedsskriftet. For et par år siden

begyndte vi at supplere indstikkene med elektroniske nyhedsbreve efter behov. Mediet benyttes nu også til reminders om lokale arrangementer. Nyhedsmails såvel til alle medlemmer som separat til medlemmer i enkelte kredse udsendes fra sekretariatet. Den daglige ad hoc kontakt til medlemmer med flere foregår i væsentligt omfang via mail hssdj@hssdj.dk.

Foreningen hviler også ved begyndelsen på sit andet århundrede på tre søjler: medlemmerne, de frivillige medarbejdere og styrelsens faghistorikere. Hovedudfordringen de kommende år bliver her at sikre, at der kommer ny overalt for de gamle, som faldt. Som andre foreninger er vi presset af en efter-corona-tilbageholdenhed og af tidens almindelige træghed i forhold til at engagere sig i de folkelige foreninger og fastholde engagementet. Vi er næppe værre stillet end andre foreninger, snarere lidt bedre i og med, at vi har formålet at fastholde vort medlemstal. Men det kræver hele tiden nye tilbud, og de kan kun udvikles, såfremt frivillige og faghistorikere er for hånden og vil og kan bidrage. Intet led i vores fødekæde kan således undværes.

Formandens beretning blev enstemmig godkendt af forsamlingen. Det samme gjorde kassererens beretning, der aflagdes ved Henrik Posselt og viste et underskud på 274.839 kr. grundet store kursfald på foreningens investeringsbeviser. Kontingentet for 2024 blev forhøjet med 25 kr. til 350 kr. (250 kr. alene med årbogen og 300 kr. for abonnement på månedsskriftet). Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen. Mogens Asmund, Elsemarie Dam-Jensen, Lars N. Henningsen, Arne Fredsted Jørgensen, Kristian Pallesen, Lisette Juhl Orhan og Hans Schultz Hansen blev genvalgt til styrelsen, mens Kirstine Lauridsen og Mads Mikkel Tørsleff blev nyvalgt. Formanden rettede en varm tak til det fratrædende styrelsesmedlem Finn Bach, der har været medlem af styrelsen siden 2008 og ydet en stor indsats for foreningen, særlig med bogsalg og PR. Formanden takkede endvidere de tre fratrædende kredsformænd Christian Bo Bojesen, Sønderborg kreds, Kirsten la Cour, Sydslesvig kreds, og Jan Wittrup, Aabenraa kreds. Olaf Krag genvalgtes som revisor, mens Per Staugaard Rasmussen blev valgt i stedet for den afgående Jørn Andersen, som formanden takkede for mangeårigt opsyn med foreningens økonomi. Under punktet eventuelt omtalte formanden Kaj Elkjær Larsens og Gunnar Lind Haase Svendsens bog *Fra Hestetid til Maskintid*, der udkom få dage efter årsmødet i serien Sønderjyske Levnedsløb. I forlængelse af årsmødet blev bestyrelsen konstitueret med Mikkel Leth Jespersen som næstformand, Arne Fredsted Jørgensen som kasserer, Mogens Asmund som sekretær og undertegnede som formand.

Hans Schultz Hansen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Bestyrelse:

Formand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14, 6392 Bolderslev, 2240 4023, hsh@sa.dk

Næstformand: Afdelingsleder i Tønder Kommune, ph.d., **Mikkel Leth Jespersen**, Farverhus 126, 6200 Aabenraa, 4031 1617, Mikkellethjespersen@outlook.dk

Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53, 6270 Tønder, 5131 4417, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Tidl. stabsdirektør **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, 4036 0938, moas@post.tele.dk

Øvrigt forretningsudvalg:

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**, Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 8697 190, mrn@dcbib.dk

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38, 6310 Broager, 6151 4788, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa, 3029 5674, langlokke@bbsyd.dk

Museumsinspektør **Mads Mikkel Tørsleff**, Bovvej 2, 6330 Padborg, 7376 6437, mmtoe@aabenaar.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, 5121 3968, elsemariedamjensen@gmail.com

Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N. Henningsen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 7462 7617, larsnhenningsen@gmail.com

Museumsdirektør, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, 7172 5530, adjo@msj.dk
 Tidl. overinspektør, dr.phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, 2250 6907, ulsemyre@gmail.com
Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Østergaard, Øster Lindet, 6630 Rødding, 2043 6104, kirstinelauridsen@bbsyd.dk
 Museumsinspektør **Anne Marie Ludvigsen**, Margrethevej 1, 6280 Højer, 5090 7056, rieludvigsen1@gmail.com
 Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev, 6100 Haderslev, 2339 1804, lema@msj.dk
 Arkæolog **Mette Pilgaard**, Katrinebjergvej 61, 2. th., 8200 Århus N, 2920 1993, bjoernsen12@gmail.com
 Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 6537 0851, cpr@msj.dk
 Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36, 6270 Tønder, 6146 7006, rera@msj.dk

Historisk Samfunds sekretariat, ekspedition og bogbutik:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, 7462 4683, hssdj@hssdj.dk – hjemmeside: www.hssdj.dk
 Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 10-12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger:

Museumsinspektør **Mads Mikkelt Tørsleff**, Museum Oldemorstoft, Bovvej 2, 6330 Padborg, 7376 6437, mmtoe@aabenaar.dk

Sønderjysk Månedsskrift:

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Bogudvalget:

Afdelingsleder i Tønder Kommune, **Mikkel Leth Jespersen**, Farverhus 126, 6200 Aabenraa, 4031 1617, mikkellethjespersen@outlook.dk

Kredsbestyrelser:

Aabenraa kreds:

Kredsformand **Mads Kyvsgaard Mogensen**, Callesensgade 23 st., 6200 Aabenraa, 5152 3236, mkm@sa.dk
 Næstformand **Hans Jørgen Clausen**, Lindbjergparken 56, 6200 Aabenraa, hjclausen@me.com
 Sekretær **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa, lonejanfelt@gmail.com
Christian Henriksen, Gl. Kongevej 3, 6200 Aabenraa, chr.henriksen@webspeed.dk
H.C. Jørgensen, Gammeltoft 6, Holbøl, 6340 Kruså, hcjurgensen@gmail.com
Bernd Larsen, Nørrehaven 23, 6230 Tinglev, bmltinglev@gmail.com
 Suppleant **Tove Nørgård Jensen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tovenoergaard@yahoo.com

Haderslev kreds:

Kredsformand **Sven-Erik Ravn**, Hjartbro Byvej 11, 6541 Bevtøft, 4035 8548, svenerikravn@gmail.com
 Kasserer **Gunnar Fink**, Hoptrup Hovedgade 131, 6100 Haderslev, gunnar.fink@mail.dk
Carl Holst, Nordhaven 5, 6630 Rødding, loneogcarlholst@gmail.com
Gert Karkov, Langdyssevej 5, 6500 Vojens, karkov@kmgkarkov.dk
Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Øster Lindet, 6630 Rødding, kirstinelauridsen@bbsyd.dk

Sydslesvig kreds:

Formand **Henry Bohm**, Stiegacker 3, D-25821 Bredstedt, 0049 461 5047 0, henry.bohm@skoleforeningen.de
 Næstformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, lac@lacour-skovlund.de
 Kasserer **Sybilla Nitsch**, Breslauer Str. 11, D-25813 Husum, sybillanitsch@hotmail.com
Jørgen Kühn, Am Hang 5, D-24857 Fahrdorf, joergen.kuehl@gmail.com
Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, mrn@dcbib.dk
Klaus Tolstrup Petersen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

Sønderborg kreds:

Kredsformand **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager,
2049 6087, maibro58@gmail.com

Christian Bo Bojesen, Havbo 2, 6470 Sydals, havbo2@outlook.dk

Henrik Dahlin, Ringgade 100, 6400 Sønderborg, hed@km.dk

Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, 6400 Sønderborg,
stengaardjessen@mail.tele.dk

Anders Orris, Ramsherred 2, 1., 6310 Broager, beosystem@hush.com

Tønder kreds:

Kredsformand: **Jens Møller**, Allegade 13, 6240 Løgumkloster,
3023 3590, jensmoller13@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,
nielsbock@mail.dk

Jørn Otto Dahlmann, Elmevej 16, 6780 Skærbæk,
j.o.dahlmann@outlook.com

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Tofthund, lautrupjens@gmail.com

Erik Sørensen, Leosalle 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

Tidligere formand og næstformand for Historisk Samfund for Sønderjylland, Lars N. Henningsen, præsenterede bogen *Sans for sønderjysk historie*, som han og Hans Schultz Hansen har skrevet. Foto: Finn Bach.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE

	Regnskab	Regnskab
	2022	2021
	kr.	kr.
<u>FORENINGSVIRKSOMHED</u>		
<u>INDTÆGTER</u>		
Foreningskontingent og abonnement	530.709	510.531
Tilskud	230.036	266.771
Andre indtægter	67.968	131.940
	828.713	909.242
<u>UDGIFTER</u>		
Sønderjyske Årbøger	-138.565	-135.933
Sønderjysk Månedsskrift	-415.677	-411.469
Medlemsaktiviteter	-92.808	-157.459
	-647.050	-704.861
<u>RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED</u>	181.663	204.381
<u>FORLAGSVIRKSOMHED</u>		
Indtægter vedr. skrifter, salg og tilskud til udgivelser	201.202	1.789.844
Omkostninger vedr. skrifter	-15.987	-1.563.635
Lagerregulering	-21.028	13.752
<u>RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED</u>	164.187	239.961
DÆKNINGSBIDRAG	345.850	444.342
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-347.875	-224.060
<u>RESULTAT FØR RENTER</u>	-2.025	220.282
Renteindtægter og udbytte	14.203	45.508
Kursændringer, værdipapirer	-287.017	-115.400
<u>ÅRETS RESULTAT</u>	-274.839	150.390
Årets resultat fordeles med:		
Hensættelse til markering af 100-års jubilæum 2022/2023	0	150.000
Overførsel til/fra fri egenkapital	-274.839	390

Indtægter og udgifter ved foreningens 100-års jubilæum indgår i regnskabtallene. Underskuddet ved jubilæumsmarkeringen – medlemsfest, foredrag, boggave til alle medlemmer samt jubilæumsbog – er dækket via opløsning og indtægtsførsel af hensættelser.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE

	31.12.2022	31.12.2021
	kr.	tkr.
<u>AKTIVER</u>		
Beholdning af skrifter	6.552	28
Debitorer	192.041	149
Tilgodehavende moms	0	0
Periodeafgrænsningsposter	0	0
Investeringsbeviser	1.756.658	2.043
Likvide beholdninger	989.895	1.369
<u>AKTIVER I ALT</u>	2.945.146	3.589
<u>PASSIVER</u>		
Ikke disponerede midler	2.280.478	
Årets resultat	-274.839	2.005.639
Hensættelser:		
Markering af 100-års jubilæum 2022-2023	150.000	
Kommende års udgivelser:	350.000	
100-års jubilæumsskrift		
Anvendt 100-års jubilæum: boggave, jub.fest mv.	-400.288	
IT-investeringer og rationaliseringer	100.000	199.712
<u>EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER</u>	2.205.351	2.880
Forudfaktureret kontingent	525.684	510
Skyldige omkostninger og periodeafgrænsning, i alt	123.639	80
Mellemregning med kredse	73.612	77
Skyldig moms m.v.	16.860	42
<u>KORTFRISTET GÆLD</u>	739.795	709
<u>PASSIVER I ALT</u>	2.945.146	3.589

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den interne revisor, Jørn Andersen.

Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger og er underskrevet af begge revisorer i marts 2023.

Regnskabet er underskrevet af bestyrelsen i marts 2023 samt godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 29. april 2023 i Gråsten.

